

સૌયાજુની રેખાંગ

૫

કલેકશિન મધ્યારા

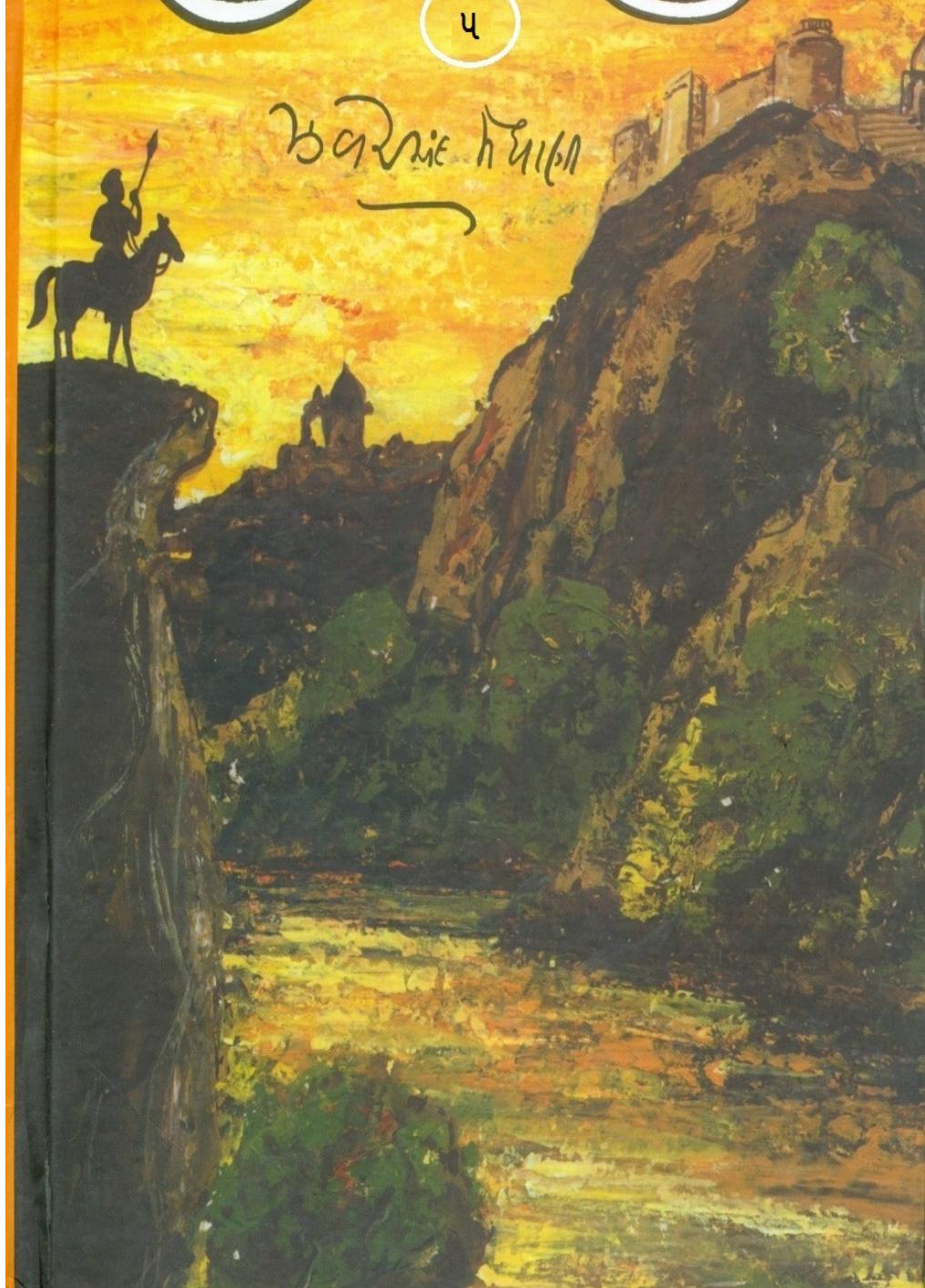

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

સૌયાની રિક્ષાડ

૫

કલેક્શન ક્રિએટિવ

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

૫

જવેરચંદ મેધાણી

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

અનુકરમણિકા

પ્રવેશક

૧. દીકરાનો મારનાર

૨. દેહના ચૂરા

૩. બહારવટિયો

૪. બાપનું નામ

૫. બાળપણની પ્રીત

૬. ભીમો ગરાણિયો

૭. ભૂત રૂવે લેંકાર

૮. મલુવા

૯. રખાવટ

૧૦. રતન તિયું રોળ!

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

દિલાવર સંસ્કાર

[પરવેશક]

ભાતીગળ ફાલ

બગીચામાં રંગબેરંગી કૂલો ખીલતાં હોય છે પણ કોઈ કોઈ કૂલોની પાંખડીએ પાંખડીએ એકસામટા સાત-સાત રંગોની ભાત પડેલી દીસે છે તેનું કારણ શું હશે? પુષ્પોનાં વિધવિધ પુકેસરો ઊડીને વિધવિધ શ્રીકેસરોમાં ટળી પડ્યાં, એના અંતરમાં ઉતારા કરી લીધા, એમાંથી આવો ભાતીગળ ફાલ નીપજ્યો. ગુલાબોએ અને ગલ ગોટાએ કંઈ કંઈ રંગો બદલ્યા છે, ને હજુ લોહીમિશ્રણ પુષ્પોની દુનિયામાં ચાલી રદ્દ્યું છે. એમાંથી નવાં નવાં અનેક છાંટણાં લઈને નવીન સૌદર્યની રમગુઠો જામશે.

પુષ્પની દુનિયામાં જે બન્યું તે આ સોરઠી પ્રજાની દુનિયામાં પણ બની ગયું. આજે ‘કાંટિયા વરણ’ કહીને જેની આપણે અવગાણના કરી છે, તે બધી જાતિઓના ચહેરા નીરખીને જુઓ: એના પહેરવેશ, રીતરિવાજ, દાટીમૂછના વળાંક, આંખોની અણીઓ અને ભમ્મરનાં ભાલાં નિહાળો; એની રમણીઓના અંગ-લાવણ્ય, અવાજની મીઠાશ, ગાવાની હલક, ઓરડાની કલા-કારીગરી, સીવણગૂંથણના શાણગાર, એ બધું તપાસો; એ બધામાં અનેકવિધ સંસ્કારોની રણિયામણી ભાત પડી છે. એક મેરાણીના દેહને નિહાળો; ચોવીસેય કલાક પરિશ્રમ કરતી કણબણ જેવા એના રનાયુઓ છે, રાતદિવસ ધૂળમાં રોળાતાં એ અંગોમાં રાણીવાસની કોઈ તનંઘાંગી રજપૂતાણીનાં રૂપ નીતરે છે, અને છતાંચ કામદેવની કામઠી સરીખાં એનાં નેણની નીચે કોઈ ચારણી જોગમાચાની અરિનગરતી આંખો ઝગે છે. એવી જ રીતે એના પુરુષને તપાસો અને પછી એ સાંતી હંકતો કણબી છે, થોભાળો રજપૂત છે કે દેવીને પૂજક કોઈ ચારણ છે, તે શોધવાની રમણીય મૂંજવણ અનુભવો.

સુવાસ ને સુરંગો

બગીચાની અંદર વસંતના વાયરા વાયા અને સેંકડો પુષ્પો જાણો હોરી ખેલવા નીસરીને સામસામાં પોતાના પરમાણુઓ ફેંકી કૂલદકે રમ્યાં. એમ રમતાં રમતાં કંઈ કંઈ વર્ષો વીત્યે ભાતભાતના રંગબેરંગી પાકા છાંટા પરસ્પરની પાંખડીઓ પર ઊપડી આવ્યા. ભભક પણ અક્કેક કૂલમાંથી જાણે વિવિધ જાતની ફોરી. એમ કાઢીઓ અને કોટીલાઓ, મેરો ને ખસિયાઓ, આયરો ને ચારણો, એ બધા પણ ભાતભાતના લોહીમિશ્રણમાંથી રંગાઈને ખીલેલાં માનવ-પુષ્પો છે. અને એવી મિલાવટમાંથી જન્મેલી સુવાસ સોરઠી સાહિત્યરૂપે, શૈર્ય-કથાઓને અને પ્રેમકથાઓને રૂપે, સુખદુઃખના રાસડાઓ, વાજિંત્રો, કલા-કારીગરીઓ અને ગાર-ગોરમટીને રૂપે મંદ મંદ મહેકી રહી હતી. સોરઠી જુવનને એણે સુવાસિત બનાવ્યું હતું. આજ એ સુવાસ બંધ પડી છે. એ

રંગોની ઉપર રજ ચડી છે. આજ સંસ્કૃતિનાં પારણામાં હીચેલી એ બધી જતિઓ બળાતકારે જુવે છે, વિકૃત બનીને ઉલટું આપણી સંસ્કૃતિને વિશે ભુલાવો ખવરાવે છે.

કોટીલા

સોરઠી પરજાજુવનનો એ નવરંગી ફાલ કેવી રીતે ઉત્તરતો આવ્યો છે? પાંચસો વર્ષ પૂર્વ શિહોરના રાજમહેલમાંથી એક જ્રાદમણ પોતાનો જુવ લઈને નાસતો હતો. એની પાછળ મોત પોકારતું હતું. સાંજ પડી ત્યાં તળાજ ગામના પાદરમાં આવીને એનું થાકેલું શરીર ટગલો થઈ ગયું. ભૂખ લાગી હતી. ગામમાંથી આટો આણયો. આસપાસથી અડાયાં વીણીને આગ પેટાવી. પણ પાસે વાસણ નહોતું. આટો સ્વમાલમાં નાખીને એમાં નાખ્યું પાણી. પાણી શી રીતે રહે? લોટ મસળાતો નથી, ભૂખે અંધારા આવે છે, માથે મોત ગાજે છે, ધૂમાડો લાગવાથી નેત્રોમાં પાણી ઝરે છે. દુઃખનાં આંસુઓ એ ધૂમાડાનાં આંસુઓની સાથે ભળીને શ્રાવણ-ભાદરવાની ધારા સરજાવે છે. સામી વાવને કાંઠે બે ચુવતીઓ બેઠેલી. કુમારિકા નણેં કર્યું: ભાબી, જુઓ તો ખરાં, બિચારો જ્રાદમણ કેવો દુઃખી થાય છે! કોઈ દિવસ કર્યું નથી લાગતું. લાગે છે કોઈક સુંવાળું માણસ. ભાબીએ દયા ખાધી: પણ નણંદ તો મુસાફર સામે જોતી જાય ને ઉદ્ગારો કાઢતી જાય: ભાબીથી ન રહેવાયું. બહુ દયા આવતી હોય તો જઈને એના રોટલા ઘડોને બા: વાહ વાહ ભાબી, બોજાઈ તો માને ઠેકાણો; માની આજ્ઞા મળી ગઈ. લ્યો રામ રામ: તરણીને મોઢે શરમના શેરડા પડ્યા હતા. દેહમાંથી જાણે સ્વપનાં ટીપાં નીતરતાં હતાં. એ કુમારિકા જ્રાદમણના મંગાળા પાસે ગઈ. ઊઠો મહારાજ, આજથી તમારા જ રોટલા ઘડીશ: જ્રાદમણનું બધું દુઃખ કોઈ અમંગળ સ્વાજનની માફક ઊડી ગયું. મીઠી મીઠી નજરે ટગરટગર ટાંપી રદ્યો: ફરી અવાજ આવ્યો, ઊઠો: પણ તમે કેવાં છો? અમે ધાંખડા બાબરિયા: અરરર! હું જ્રાદમણ વટલી જાઉં: ના, ના, પરીતિને વળી વટાળ કેવા! ઊઠો: જ્રાદમણ ઊઠ્યો. ત્યાં શાસ્ત્ર નહોતું, પુરોહિતના મંત્રોરચાર નહોતા, સપ્તપદી, ચોરી, કાંઈ નહોતું; ત્રણ પથ્થરના મંગાળામાં અરિનદેવ બળતા હતા. તેની સાક્ષીએ લગ્ન થયાં: જ્રાદમણ ને બાબરિયાનાં રકત મળ્યાં. ગામના રાજા એભલ વાળાએ દંપતીને દુવા આપીને ટીલું કર્યું: પણ કપાળે નહિ, કોટે: કારણ કે જ્રાદમણ વટલ્યો: તિલક એટલું નીચું ઉતર્યું. એ જ્રાદમણ હતો શિહોરનો રાજા તિરકમ જાની, અને એ રમણી એક બાબરિયાની દીકરી: આજે એ લગ્નનું કોઈ સાક્ષી છે? કોઈ શિલાલેખ? કોઈ પાળિયો? અરે ભાઈ, કોટીલા નામની આખી જતિ જ આજ મોજૂદ છે. એને ઘેર રાજ ચાલ્યાં આવે છે. જંજુરાના હબસી રાજાને હંફાવનાર ડેડાણનો દંતો કોટીલો સોરઠી ઇતિહાસનું એક તેજસ્વી પાત્ર છે.

ખસિયા

સાતસો વરસ પહેલાંની એક બીજુ પ્રેમકથા સંભારો: ગંગાજળ જેવા પવિત્ર ગોહિલકુળને લઈને આ સોરઠમાં ભક્ત વીર સેજકજુ પદાર્થા. પોતાના ભાઈઓ સહિત એક વખત મૃગાયા ખેલવા નીકળયા, એક ભાઈ રસ્તો ભૂલીને એકલો પડી ગયો. ભાલ કાંઠાના ખસ ગામને પાદર નીકળયો. બપોરનો કાળો તડકો સળગતો હતો. ચારકોસી એક વાડીના લેલુંબ વડલાને છાંચાડે એ ભૂખયો રાજકુમાર ધાસિયો પાથરીને પોઢી ગયો. સાંજે આંખ ઉધાડે ત્યાં તો પનિહારીઓનું વૃંદ ચાલ્યું આવે છે. ‘સોનલા ઈંટોણી ને રૂપલાં બેડલાં’નો રાસડો ગાજતો આવે છે. વચ્ચેલી પનિહારીને માથે મોતીની ઈંટોણી અને તે ઉપર પિતળનું ઊજળું બેડું. ધોરિયામાંથી છાલિયે છાલિયે બેડું ભરાવા લાગ્યું: રજપૂતે પાણી માગ્યું. રંભા જેવી એ પનિહારીએ છાલિયું ભરીને હેમની દીવી જેવો પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. રજપૂતે છાલિયું છોઢે માંડ્યું. પૂર્ણ પી ન શક્યો, કેમ કે એની બે આંખો પેલી પનિહારીના સૌદર્યને પી રહી હતી. છાલિયું પાછું દેતાં દેતાં રજપૂત પૂછે છે કે, કેવાં છો? જવાબ મળ્યો: કોળી: અરરર! હું વટલી ગયો: પનિહારી મો મચકોડી બોલી: બહેનો, પાણી પીને પછી જાત પૂછે એનું નામ? પનિહારીઓએ સામટો ઉત્તર દીધો: ‘ગમાર’. રજપૂત જોતો રદ્દ્યો. આખું વૃંદ બેડાં ભરીને ગાતેવાજતે ગામમાં ગયું. શોધ કરતા કરતા સેજકજુ આવી પહોરયા. વિસાજુભાઈ, ચાલો. પણ વિસાજુ તે શી રીતે ચાલે? ભાઈ, હું તો વટલી ગયો: અરે વટલ્યો હો તો ગંગાજુએ જઈએ: ના ના, એ ડાઘ તો અંતર પર પડ્યા; ગંગોદક વડેય ન જાય. એ તો સાત જન્મારાના રનેહવટાળ: ગામના કોળી દરબારની એ કુંવરીની સાથે વિસોજુ ગોહિલ પરણ્યો. ખસ ગામ ઉપરથી એની ઓલાદનું નામ ‘ખસિયા’ પડ્યું. ખસિયાની રાજવટે પણ ક્ષત્રીવટની માફક ખાંડાના ખેલ કરી જાણા છે. એમાંથે ભિત્યાળાના વીજા ખસિયાને મહુવાના જસા ખસિયા જેવા બળિયા જન્મ્યા છે. એણે નાનાં નાનાં રાજ માણયાં છે. આજ પણ એ રાજવેલ, છુંદાયલી ને કચરાયલી છતાંથે કોળી રહી છે. કારણ કે એનાં મૂળમાં તો પ્રેમ-લગનનાં મીઠાં પાણી સિંચાયલાં છે. ભાવનગર તાબે મહુવા પરગાળામાં એનાં બાર ગામ હજુયે ખાય છે. લોકો કહે છે કે હજુય ખસિયો પોતાની આંખ ઉપરથી ઓળખાય છે —કેરીની ફાડ જેવી એ આંખ! લોહી-મિશ્રણનું આ બીજું રમ્ય દૃષ્ટાંત: નવલકથા કે દંતકથા નહિં, પણ તાજુ ઇતિહાસ-કથા.

કાઠી

આજે જે વીર્યવંત જાતિનું નામ ધારણ કરીને આ કાઠિયાવાડ ઊભો છે, તે જાતિના બીજમાં પણ કેવાં મિશ્ર લોહીનાં મધુર સિંચન થયાં છે? ટાંકના સૂર્યપૂજક વાળા રાજાને જંગલી પટગર કાઠીઓની સહાય મળી. અથવા કોઈ કહે છે કે એણે પટગરોને સિંધના બાદશાહીની રક્ષણ આપ્યું. એ મહોબ્બતને તો વાળા રાજાએ પોતાની જાતનો ભોગ આપીને અમર બનાવી. પટગરની પુત્રી રૂપાંદેને એણે પોતાના પવિત્ર અંગાની અધર્યાંગી બનાવી. ક્ષત્રીવંશમાંથી બહિષ્કાર મળ્યો તે એણે માથે ચાદાવ્યો. શાલ્યાના ધર્મ ને

જ્ઞાતિના ધર્મ કરતાં પણ વીરદ્ધર્મ એણે વધુ વહાલો કરી લીધો. રૂપાંદેનાં માવતરે કડક શરત મૂકી કે ‘મારા ભાણેજોની વરયે બેદભાવ રાખવો નહિ પાલવે.’ વાળાએ એવા કરારને પણ મંજૂર રાખ્યો. આજ કાઠી રાજ્યના કુંવરો વરયે પાટવી-કટાયા જેવો બેદ હોવાને બદલે ‘ભાઈએ ભાગ’ની પ્રથા ટકી રહી છે તે પાંચસો વરસના પ્રેમપ્રેરિત, વીરદ્ધર્મપ્રેરિત રક્તમિશ્રણનો પુરાવો છે. વાળા, ખાચર અને ખુમાણ કાઠીઓનાં પચીસ હજાર જીવંત માનવીઓ એ બલિદાનની ઉર્ચતા ઊજવતાં આજે પણ ઊભાં છે.

મોટાભાઈ

હજુ તો થોડાં જ વર્ષ પૂર્વે પોરબંદર રાજની તખ્તનશીની વખતે જેઠવા રાજાના કપાળ પર જે લોહીનું તિલક કરવામાં આવ્યું હતું, તે લોહીનું ટીપું કોનું હતું? પોતાની ટચલી આંગળી વાટનાર એ બખરલા ગામનો વીરમ પટેલ રાજસખા નામની મેર શાખાનો એક વંશજ છે. હનુમંતના સંતાન તરીકેનું ગૌરવ લેનાર જેઠવા વંશમાંથી એક સમયે એક આશક અવતર્યો. તેણે પોતાનો પ્રાર એક વનવાસિની મેર-કન્યાને સમર્પર્યો. પોતે પોતાની મેળે જ વંશભ્રષ્ટ થઈ ગયો. પોતે મોટો ભાઈ હોવા છતાંય રાજપાટનો હડક મૂકી દીધો. નાના ભાઈને ગાદીએ બેસાડી, પોતાની ટચલી આંગળીમાંથી લોહીનો ટશિયો કાઢી ભાઈને તિલક કર્યું. આજ એ ‘મોટાભાઈ’નાં પ્રેમલગ્ન અને બલિદાનમાંથી ચાલેલી ઓલાદ મોજૂદ છે. બખરલાની મેર રમણીઓનાં લાવણ્યમાંથી આજે પણ જાણે એ પ્રેમ ને બલિદાનની સુગંધ મહેકે છે. મરદોની મુખ-કાનિતમાં પણ પ્રેમશૌર્યવંત માબાપની લગ્ન-કથા લખાયેલી લાગે છે. આજ પણ ‘મોટાભાઈ’-પદ ચાલ્યું આવે છે. એક પછી એક તમામ જેઠવા રાજાઓએ પોતાના રાજ્યારોહણને ‘મોટાભાઈ’ના લોહીના તિલક વિના અધૂરં ગણ્યું છે. અને આજ જોકે વીરમ પટેલના લોહીનું તિલક લેવા પૂરતી એકતરફી જ વિધિ કરવામાં આવી છે, પરંતુ પ્રાચીન રિવાજ તો એવો ચાલ્યો આવતો હતો કે તિલક કરનાર ‘મોટાભાઈ’ને રાજ તરફથી છડી વગેરે એનાયત થાય. આજ લગાભગ ફરજિયાત અને એકતરફી બની ગયેલી આ કિરયામાં પણ એક સુંદર શોણિત-મિશ્રણની યાદગીરી રહી ગઈ છે.

બીલ-કાલ્પનિ

નીલીછમ નાઘેરના દીવ પરગણામાં કોળીની એક શાખા વસે છે. ઘણું કરીને એની શાખ ગોહેલ છે. એ પ્રજા કોના વીર્યમાંથી જન્મી? કોઈ કામી પુરુષનું એ વીર્ય નહોતું. એ તો હમીરજુ ગોહેલનું તુખમ હતું. સોમૈયો મહાદેવ જેટલો એ જુવાનને વહાલો હતો તેટલો તો પ્રભાસના ઉપવીતધારી ને વેદગામી પૂજારી જ્રાદમણોને પણ નહોતો. ચારસો વરસ પહેલાં ત્રીજી વાર એ સોમનાથ પર ઇસ્લામની તલવારનો પડણાયો પડ્યો. જ્રાદમણો નાઠા. ક્ષતિરયો લપાઈ ગયા. ત્યારે અરઠીલા ગામના ભર્યા ઘરમાંથી કુંવારો

કનૈયો હમીરજુ એકલો ચાલી નીકળયો. રસ્તે ગીરમાં વેગડા ભીલની મહેમાની સ્વીકારી. મોતને માર્ગ જતાં જતાં પણ એ ગંગાજળિયા ગોહિલને પ્રેમ લાગ્યો. કોની સાથે? વેગડા ભીલની કાળી કાળી કન્યા સાથે. જુવનના ગોધૂલિ-સમયે, પણડોની નિર્જન છાંચડીમાં, પ્રકૃતિના રમ્ય મંડપ નીચે એ લગ્ન હતાં. એક તોંચી રજપૂત જાતિ, બીજી ભીલ જાતિ: એક જ રાતિનો ઘરવાસ: બીજે દિવસે સોમૈયાને શિર-સમર્પણ: એ લગ્નમાં વાસના કયાં હતી? એક જ રાતિના સંબંધ માટે જુવનપર્યંતનું વૈધવ્ય સ્વીકારનાર એ ભીલ-કન્યા કેવી હશે? એક રાતિના એ દાંપત્યમાંથી એક જાતિ જન્મી ચૂકી. એ લગ્નને કે એ જાતિને કોઈએ અપમાનેલ નથી, લોક-વાણીએ સત્કારેલ છે. એવાં બેનમૂન અને જાતવંત લોહી-મિશ્રણ આ ભૂમિ પર થયાં છે.

સોરઠના પ્રેમભક્તોએ જ્યારે જ્યારે આત્માના ઉરચ આદેશો સાંભળ્યા, ત્યારે રૂટિનાં બંધનો કેવી નીરવ હિંમત રાખીને તોડ્યાં, અને એ આત્માની દિલાવરીમાંથી કેવાં મનુકુળ જન્મ્યાં, તે જોવાઈ ગયું. કોઈ પણ જાતના મતપરચારની દૃષ્ટિએ આ હકીકતો નથી કહેવાતી. તેઓ પણ કાંઈ સુધારકો નહોતા. તેઓ તો પ્રેમમાર્ગના પ્રવાસીઓ હતા. એ માર્ગ જે મળે તે જુવન કે મૃત્યુ, તેને તેઓ આલિંગન દેતા.

ધર્મભાવના

જેમ જાતિ વરચે ઝન્ઝનો નહોતાં, તેમ ધર્મભેદનાં ઝન્ઝનો પણ ઉરચ માનવધર્મનો આદેશ ઊતરતાં કેવી રીતે શમી જતાં! સોરઠનો અણનોદયો ઇતિહાસ એ ધાર્મિક દિલાવરીની વિચિત્ર ઘટનાઓને સંદર્ભી રદ્દ્યો છે. અને તે ઘટનાઓમાંથી કાવ્યો ફૂટ્યાં છે. વરતુતા: એ ખુદ ઘટનાઓ જ સોરઠી જુવનનાં જુવતા જાગતાં કાવ્યો જેવી છે.

હાલોજુ

કેવાં વિરોધી દૃષ્ટાંતો! જે રાણપુરમાં ધર્માધ રાજ રાણજુ ગોહિલ, સ્વાર્થી ફરાદમણોનો શીખવ્યો, એક મુસલમાન વિધવાના એકના એક નિર્દોષ બેટાનો ઘાત કરી બેઠો, તે જ રાણપુરમાં સ્વેરણાથી જ મુસલમાન થઈ ગયેલા તેના જ ભાણોજ હાલાજુ પરમારની જબરી ઓલાદ હજુ ચાલી આવે છે. ચુસ્ત હિંદુ એ હાલોજુ[જુઓ વાર્તા ‘એક અબળાને કારણે’]. : હામી તરીકે એને અમદાવાદમાં બાદશાહની આગળ રહેવું પડ્યું. પોતાના દેહને એણે મુસલમાની પાણીનો છાંટોય ન અડવા દીધો. બાદશાહે બતાવેલી બધી લાલચો અને ઉલેમાઓએ ચલાવેલી બધી દલીલો સામે એના હિન્દુત્વે તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કર્યું. પણ ઘેરે આવતાં ભાબીએ દિયરને પાણિયારેય ન અડવા દીધો. અરે ભાબી, મેં એનું ટીપુંય નથી પડવા દીધું: પણ તમે એની સાથે વસ્યા ખરા ને: ભાબી! સાથે વસવાનું પણ ન સાંખે તેવો નિર્દ્ય તારો હિન્દુ ધર્મ! માનવધર્મ એનાથી મોટો છે. હાલાજુએ પાછા જઈ સુલતાનને કર્દ્યું: ચાલો બાદશાહ, મને ઇરલામની દીક્ષા આપો.

હાલોજુ વઠવ્યો, પણ તેથી શું? એનું મનુષ્યત્વ ન લોપાયું. એક દિવસ હાકલ પડી કે ગાયોનાં ધણ ચોરાય છે. પાણી પીવાયે એ મુસલમાન ઊભો ન રહ્યો. ધંધુકાની સીમમાં ગયો ને લૂંટનારાઓ સાથે શમશેરનો મુકાબલો કર્યો. આજ ધંધુકાની સીમમાં ‘હાલા પીર’ની દરગાહ સાક્ષી આપે છે. અને એની વિધવા રાણીએ સુલતાન પાસે જઈને શું માગ્યું? સ્વામીના મૃત્યુરથાન આસપાસની જમીનને ગૌચર તરીકે દેવાની માગણી. હિન્દુ ધર્મને તિરસ્કાર દઈને મુસલમાન થયેલો માનવ ગાયને માટે મર્યાદ. મુસલમાનોએ એમાં પીર સ્થાપ્યો. પતિવર્તતા ત્રીએ સ્વામીની જારતમાં ગૌચરો અપાવ્યાં, અને મુસલમાન રાજએ વિના આગરહે ગૌચરો દીધાં. ચારસો વર્ષ વીતયે અંગરેજ રાજ્યે એ ગૌચર રદ કીધાં! સંસ્કૃતિનાં નોખ-નોખાં પાનાં વાંચી લ્યો.

આજે એ ઉદાર માનવધર્મી હાલાજુની સંતતિ બીજાં ધણાં ધણાં બિરદ ભલે ગુમાવી બેઠી હોય, પરંતુ ગાયો પ્રત્યેનો ધર્મભાવ હજુ તે જ્રજામાં સજીવન છે. અહિસાનો લોપ નથી થયો. હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે તેઓની કરડી નજર નથી. તેઓની લગ્ન તેમજ મરણની અનેક વિધિઓમાં હિન્દુરથાન હાજર છે. ઝનૂન જેવું તો જરાયે તત્ત્વ તેઓને નથી વળગી શક્યું.

જત-પરમાર

માંડવના કુંગર ઉપર હિન્દુ-મુસલમાનનાં લોહીની બે ધારાઓ વરચે એક સંદ્યાકાળે તિરયેણી સંગમ થયો હતો તે યાદ આવે છે? એને ચારસો વર્ષ વીતયાં. સિન્ધના લંપટ રાજ સુમરાની મદભરી આંખ એક જત મુર્દિલમની ખૂબસૂરત કન્યા ઉપરી ઠરી. દોઢ હજાર જતો એ દીકરીનું શિયળ રક્ષવા નાઠા. ભલભલાએ જકારો દીધો. મૂઠીભર પરમારોએ મૂળીમાં આશરો આપ્યો. પછી તો સૂમરાઓની તલવારો સાથે જત અને પરમારોની તલવારો તાળી દેતી દેતી લોહીને રંગે હોરી ખેલી. મુસલમાનની દીકરીને માટે રંગભીના ક્ષત્રિયો કપાયા: સેંકડો પરમારણોના કસુંબલ ચૂડલા ઉતર્યા. સંદ્યાની રાતી છાયા માંડવના કુંગર ઉપર નીતરતી હતી. યુદ્ધના નાદ શમી ગયા હતાઃ કુંગર પર બે યોજા પડખે પડખે સૂતા સૂતા છેલ્લી સલામો દેતા હતાઃ એક જત અને બીજો પરમાર: એક મુર્દિલમ અને બીજો હિન્દુ: બેઉનાં શરીરમાંથી લોહીની ધારા પડીને ધરતી પર રેલાવા લાગી. છેલ્લી ઘડીએ એ બેહોશ મુસલમાનને ભાન થયું કે હમણાં મારા લોહીની ધાર પરમારના લોહીની ધાર સાથે ભળશો અને છેલ્લી ઘડીએ આ પાક ક્ષત્રિય નાપાક બની અસદ્ગતિ પામશે. હું કૃતદન બનીશ? જખમોંમાં વેતરાઈ ગયેલો જત એ લોહીનો સંગમ અટકાવવા માટે પોતાની કમજોર ભુજાને ભોય પર પસારી પોતાના લોહી આડી ધૂળની પાળ બાંધીને એ પ્રવાહ બીજુ બાજુ વાળવા લાગ્યો. ત્યાં તો છેવટના શાસ ઘૂંટતો પરમાર પોતાનું તમામ જોર સમેટીને પોકારી ઊઠ્યો:

ઈસા સુણ, આસો કહે, મરતાં પાળ મ બાંધ,

જત પરમારં એક જો, રાંધ્યો કરી મ રાંધ.

વીખી નાખ, ઓ ઇસા! પાળ વીખી નાખ. જિંદગીની બાંધેલ દોસ્તી ઉપર મરણની અમર મહોર અંકાવા દે: જત અને પરમાર તો એકલોહિયા બન્યા. એ મિલન તો રંધાઈ ગયું. હવે ફરી વાર એને ન રાંધતો: પાળ તૂટી. લોહી ભેટ્યાં. સદાને માટે જત ને પરમાર ‘લોહીભાઈ’ કહેવાયા. ‘કાઠિયાવાડ સર્વસંગરહ’ નો કર્તા વોટસન તો એટલે સુધી કહે છે કે જત-પરમારોનું એ લોહી-આલિંગન આંતર્લંગનોરૂપે પણ અમર થયું છે.

મેર-નાઘોરી

આ બનાવ જો એકલવાચો બનીને જ ઇતિહાસના પાનામાં પડ્યો રદ્દો હોત, તો તેનો મહિમા બહુ ન ગણાત. પણ સોરઠી સંસ્કારે અને લોકજીવને તો એ બનાવને ઝીલ્યો, ઝીલીને અંતરમાં ઉતાર્યો. આખી ભાવનાને ધર્મભાવથી પોતાની કરી લીધી. એટલે જ તેની કિંમત છે. કાંધલજી મેર જૂનાગઢના રાજાને તિરસ્કાર દઈને ચાલી નીકળ્યા. વાંસે જૂનાગઢની વાર ચડી. વણથળીના નાઘોરી મુસલમાનોએ વિનાપિછાન્યે એ પાદરથી નીકળોલા પરોણાને ‘અતિથિદેવો ભવ’ કહી આશરો દીધો. આ આશરા-ધર્મ ખાતર તે દિવસ નવસો મીઠળબંધા મુસિલમો સમરાંગણે પોઢ્યા, અને કંકુની પૂતળી જેવી નવસો નાઘેરણોએ ચૂડલા ભાંગ્યા. એ ઘટના એટલેથી બનીને અટકી ગઈ હોત તો સોરઠી લોકોની ધાર્મિક દિલાવરી સાબિત કરવામાં એનો ઉપયોગ ન કરત. તો તો એ ઘટનાની ભવ્યતા એકાકી બનીને ઊભી રહેત. પણ એ ઘટના તો ચુગના કોઈ સૌંદર્યરૂપે પ્રજાના પ્રાણમાં ટપકી પડી. વણથળીના નાઘોરીઓ અને કાંધલજી મેરના વંશવારસો આજ પણ પરસ્પર ‘લોહીભાઈ’ કહાવવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. ‘રસધાર’માં પડેલી આ પ્રેમશૈર્યની ઘટનાઓને અકર્માત ગણીને નવલકથાના નાટકીય રસની વ્યર્थ શોધમાં ન પડજે. પણ માતૃભૂમિનાં દટાયેલાં ખંડેરોની છિન્નભિન્ન ઇંટો ઉપર મમતાભર્યા નેત્રે બારીક નિરીક્ષણ ચલાવીને એના ભૂતકાળની કટ્પના કરજે. આંહી સાચું શૌર્ય હતું, કારણ કે સાચાં લગનો, સાચાં બલિદાનો, સાચાં ઔદાર્ય હતાં.

સોરઠના તખ્ત પર ઇસ્લામ આવ્યો ખરો. પણ આવીને એણે હિન્દુવટને પોતાની બહેન કરી લીધી. હિન્દુ-મુસલમાન એકદિલીનાં એવાં ઊંડા મૂળ સોરઠની ધરતીમાં બાગી ગયાં હતાં.

સોરઠનાં પીર-પીરાણાંની આખી સંરથા જ એ રામ-રહેમાનના હિસ્તમેળાપના અમર સિક્કા જેવી સજીવન પડી છે. સોરઠના જીવણાદાસ જેવા ભક્તોએ એ અભેદભાવની મીઠી મીઠી અનેક કલામો દાસીભાવે ગાઈ છે:

ભગવાં રે વસ્તર મારે અંગડે વિરાજે

મારે ફરવું અતીતુંના વેશમાં.

દાસીને તેડી રે જાજો તમારા દેશમાં!

લીલુડો અંચળો મારે અંગાડે બિરાજે

મારે ફરવું ફકીરાંના વેશમાં.

દાસીને તેડી રે જાજો તમારા દેશમાં!

પીરની સ્તુતિમાં

કહાનદાસ મહેદુ નામનો ચુસ્ત હિંદુધર્મી ચારણ પોતે જ્યારે કોઈ જૂઠા આરોપ બદલ અંગરેજોનો કેદી બન્યો હતો ત્યારે પોતાની વહારે ધાવા માટે દરિયાઈ પીરની સ્તુતિ કરી. ને એ બંદીખાનામાં દરિયાઈ પીરે અભિ અની બેડી તોડ્યાની દંતકથા છે. એ આખા પોકારમાં કહાનદાસ ચારણે ગોરાને હિન્દુ-મુસ્લિમ બંને ધર્મથી વિમુખ કરીને આલેખ્યો છે. તે આલેખનમાં પણ એણે દ્રષ્ટવ્યાના દીનને હિન્દુ ધર્મ જેવો જ પરભુનો પંથ માનેલ છે —

બુજ દંડ કોષ્યો દુઠ ભૂરો ઘાટ જેહડો તણ ઘડી,

લોહરા નોધી દિયા લંગાર કિયો કબજે કોટડી,

તણ ઉપર જડિયાં સખત તાળાં ઉપર પહેરો આવગો,

દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ ભીર કર બેડી ભગો.

[આ દુષ્ટ ભૂરો સાહેબ મારા ઉપર કોષ્યો, મારે અંગે લોટાની બેડીઓ જડી દીધી, કોટડીમાં પૂર્યો, તેના ઉપર વળી સખત તાળાં, અને તેટલુંચ બસ નહોતું એટલે ઉપર ચોકીપહેરો બેસાર્યો. હે દુલ્લા દરિયાઈ પીર, મારી સહાય કરીને મારી બેડી તોડ.]

અને એ કોપ કરનાર ‘દુષ્ટ ભૂરો’ કેવો છે?

કલબલી ભાષા પેર્ય કુરતી મેર ને દલ આંઈયાં,

તોફુંગ હાથે સરાં ટોપી સોઈ ન ગણે સાંઈયાં,

હરામ ચીજાં તરક હિન્દુ લાલ ચહેરે તણ લગો,

દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ ભીર કર બેડી ભગો.

[એની કલબલ કરતી ભાષા છે, એ કુડતું પહેરે છે, દિલમાં દયા નથી. હાથમાં તોફુંગ અને માથે ટોપી છે. એ સાધુસંતોને પણ ગણતો નથી. હિન્દુ અને મુસ્લિમોને જે વસ્તુ હરામ હોય છે તે એને ખપે છે.]

અને વળી —

શાખા ન ખતરી નહિ શૂદર વેશ જરદમન કુલ નહે,

હલ્લે ન મુસલમાન હિન્દુ કમણ જાતિ તણ કહે?

અશુક્ષ રેવે, ખાય અમ્મખ, નાય જલમાં હૃદ નગો;

દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ બીર કર બેડી ભગો.

[જે નહિ હિન્દુ કે નહિ મુસલમાન, જે નગન બનીને નહાય, શુચિ ન જળવે, અભક્ષયનો આછાર કરે, એ કયા વર્ણનો કહેવાય? વળી કવિ કહે છે, કે તે નથી લેતો પરમનું નામ કે નથી પુકારતો અલ્લાહને; એ નથી જતો કાશીએ કે મક્કે; નથી કરતો ઉપવાસ કે રોજા: બારેય પંથની બહાર પડેલો છે.]

ઇદકા નાહી દીપ ઓછવ, ગામદેવાં નહ ગણે,

કુરાન ગીતા નહિ ખટકરમ, બદામવાણી નહ ભણે,

ચલ હોઈ થકા નહિ નક્કો દોહી રસ્તેથી દગો,

દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ બીર કર બેડી ભગો.

આપણા ઉપયોગ પૂર્તાં તો ગોરાનું આ રમ્ભજુ ચિત્ત ગૌણ છે. આપણે તો આ એક ચારણના પંથચુસ્ત પ્રાણમાં રહેતી બે મહાન ધર્માની અણસમજુ છતાં રક્તગત સમૃદ્ધિ જોઈ લેવાની છે.

વાણરા ડાડા

પોરબંદર પંથકમાં ગામડે ગામડે પીપળાના ઝાડ તળે દેવરથાનાં જોયાં. બીજુ કશી મૂર્તિ નહિ, પથથરમાંથી કંડારેલા ત્રણા-ત્રણા ઘોડા: સુંદર આકૃતિઓ (બરડાના મીણ સરીખા મુલાયમ પથથર ઉપર ગામડિયો શિલ્પી મનમાની મૂર્તિ કંડારી શકે છે): ગામ બહારથી ચાલ્યો આવતો ચાહે તે ઘોડેસવાર, રાય હો કે રંક, એ દેવરથાનની સમીપે ઊતરી પડે, અને એટલું અંતર પગપાળો ચાલે. એ થાનક વાણરા ડાડાનું કહેવાય છે. એના ભૂવા રબારી: એના ભકતો હિન્દુ: ગાયોના એ પરમ રક્ષણહાર: એની માનતા માન્યે હડકાયાં કૂતરાંનો કરડ હાનિ ન કરે: ડાડા ઉપર લોકોને અનહુદ આસ્થા: એ કોણ હતા? એ હતા એક ક્ષતિરય. મહુવા પાસે દુંદાસ ગામના એ વતની હતા. વાણરા (વત્સરાજ) સોલંકી એનું નામ. ચોરીમાં પરણતાં પરણતાં રજપૂતે ધા સાંભળી —

પોપટ પારેવાં તણી, રાણા, રમતું મેલ્ય,

ધણ આવ્યું ધણસેર, વેગડ નાવી વાણરા!

[હે વાણરા! જેને દૂદે દીવા બળે છે એવી વેગડ નામની ગાયને દુશ્મનો વાળી જાય છે. વા'રે ચઢ્ય મારા બાપ!]

ચોથો ફેરો અધ્યૂરો રાખી વત્સરાજ ચઢ્યો. વેગડની વહાર કરતાં ખપી ગયો. એ ત્યાગ ને એ વીરત્વને લોકોએ દેવપદ દીધું. પણ ખૂબી તો એ છે કે વાણરો કેવળ હિન્દુનો જ પૂજનીય નથી. હિન્દુઓએ એને કર્ણનો અવતાર માન્યો, તેમ મુસલમાનોએ પણ એને —

વાય ઉડાણું વાણરા, મક્કે મદીનાં,

પોતરો અલીહુસેનજો, ભડ હુસેનજો વીયા .

કહીને પોતાનેય પીર તરીકે સ્થાપ્યો છે. આ દુછો એની સાહેદી દે છે. આમ સૌરાષ્ટ્રનું હિન્દુ-મુસ્લિમ તત્ત્વ હેર હેર બંધુતા બાંધીને ઊભું છે.

દાદવો કે દ્વારિકાધીશ!

રાષ્ટ્રચુસ્ત ચોખલિયા ઈશ્વરદાન ચારણને મુસલમાનનું મો ન જોવાનાં કરડાં વ્રતઃ ચિતોડના રાણાએ ઘણો સરપાવ કર્યો, ઘણી ચાકરી કરી, દેવાધિદેવને મળે તેવાં પૂજનઅર્ચન આપ્યાં: પણ ચારણ રાણાની તારીફનો એક દુછોય ન કહેતાં ચાલી નીકળ્યો. રાણો સીમાડા સુધી વળાવવા જાય છે: રાણાજુ, બસ, હવે પાછા વળો: કવિરાજ, શ્રીમુખના એક દુહાની આશા હતી: ના, રાણા, તું હિન્દવો શાન્દુરામ સાચો, પણ દ્વારિકાધીશને બિરદાવ્યા પહેલાં માનવીને ન સ્તવવાના મારે શપથ છે: દુભાયેલા રાણાએ શાપ ઉરચાર્યા: અભિમાની ચારણ! જેનું મુખ નથી જોતો તેને જ ગાવો પડશે, દ્વારિકાધીશ તો દૂર રહી જશે: ‘તો જેવી હરિની ઇરણા, રાણાજુ’: એવું કહીને ચારણ પંથે પછયો. સોરઠના બાલાગામની સીમમાં લૂંટાયો, ગાડાને બળદ ન રહ્યા. રાત અંધારી: અનુચ્ચરો ગામમાં બળદની મદદ જાચવા નીકળ્યા, મશકરીખોરોએ ‘દાદવા દરબારની ડેલી’ ચીધાડી: દાદવો એક કંગાલ મુસલમાન: કટકો જમીન ખેડી ગુજરો કરે: બે જ બળદ: દુખિયાં વટેમાર્ગુની વહારે ગયો. કવિએ સાંભળ્યું કે એક મુસલમાનને લાદે રામ વસ્ત્યા છે. દ્વારિકાધીશને એણે દાદવાના દિલાવરપણામાં દેખ્યાં. અંતર ફાટવા લાગ્યું: લાખ લાખ રૂપિયાનાં મોતી જેવા દુહાઓની માળા રચી મુસલમાનને પહેરાવી. જાતિભેદને આવા જોડા માર્યા —

ચોખાં જેનાં ચિતા, (એનાં) વરણ કાઉં વચારીએ

પ્રદલાદેય પવિત્ર, (મર) દાવણ હૂતો દાદવા!

[હે દાદવા! જેનાં અંતર ચોખાં છે, એની જાતભાત શા મારે જોવી! પ્રદલાદ પણ જાતનો તો દાનવ હતો છતાં કેવો પવિત્ર હતો!]

વરણ ન કવરણ હોય, (મર) કવરણ ઘર ઊઝર્યો કરણ,

કોયલ કસદ ન હોય, (મર) દસે પાળી દાદવા!

[એ દાદવા! તું મુસલમાનને ધેર અવતર્યો એમાં શું થયું? કર્ણ કચાં દાસીને ત્યાં નહોતો ઊઝર્યો? અને કોયલનાં બરચાં પણ બેસૂર એવા કાગડાના માળામાં પોષાય છે, તોયે એનો સૂર બગડે છે કદી?]]

ધર્મજનૂનનાં વિષ નીતરી જાય, તેવાં આ ભૂમિનાં તરત્વો હતાં. એવી ઘટનાઓને સંઘર્ષી લેનાર અને પોતાના જીવનમાં વણી લેનાર સોરઠી પરજા પણ હિન્દુત્વનું સાચું દિલાવરપણું સમજતી હતી. સોરઠનો એવો ઉદાર સંસ્કાર એક મહિમાશાળી સાહિત્યનું પ્રેરણાબળ કાં ન બની શકે?

મરદાનગીના કરાર

પણ ત્યારે શું સોરઠી ઇતિહાસમાં આ હિન્દુ-મુસ્લિમ સનેહભાવનાની બીજુ બાજુ નથી? હા, ચોક્કસ એ પણ છે. હિંદના બીજા પરાંતોના લોકસાહિત્યની માફક આંહીનું લોકસાહિત્ય પણ હિન્દુ કાઠિયાવાડણોનાં મુસલમાનોએ કરેલાં અપહરણોની કથાઓ નોંધી ગયું છે. અપસરા-શી આહીરાણી જાહલને સિંધના સૂમરા રાજાએ જાલી, જોબનવંતી જીવણાંબાઈ ચારણીને સરધારના શેખની મેડીએ ચઢવું પડ્યું, અને પાંચાળમાંથી આણું વાળીને ચાલી આવતી કોડબરી કાઠિયાણીને સમી સાંજે બીમડાદનો ખોખરો શેખ રાત રોકવા આડો ફર્યો. લોકગીતોમાં પણ એવી ઘટના ગવાય છે કે:

સોનલ રમતી રે ગઢાને ગોખે જો,

ગઢાને ગોખે જો;

રમતાં જલાણી સોનલ ગરાસણી.

પરંતુ એ બધાં તો ધર્મજનૂનનાં દૃષ્ટાંતો નહીં. પણ માનવસહજ કામાંધતાના કિરસાઓ. એ કાંઈ પયગમબરનું પરબોધેલું પશુબળ નથી. ઉપરાંત એ સોરઠી વીરાંગનાઓની મર્દાનગીની સાહેદીઓ છે. જાહલે ચાતુરી વાપરી છ મહિનાની અવધિ માગી. જુભના માનેલ માડી જાય નવદ્યણને નવ લાખ ઘોડે નોતરીને રંગીલા સૂમરાને લોહીના રંગે રમાડ્યો. સિંહણરૂપધારિણી જીવણાં આઈએ તો થાપો નાખીને સરધારના શેખનાં આંતરડાં ખેંચી કાદ્યાં. તેનો ઇતિહાસ આ દોહો કહે છે:

બાઈ થારો બોકડો થાનક દેતો ઠેક,

સરધારારો શેખ, ઝોપે લીધો જીવણી!

ને પરપુરુષનો અંગરૂપર્શી પણ અસર્દ્ય માનનારી એ ચારણી ચંડી પોતે પણ સરધારના ગઠની રાંગમાં સમાણી. સમાતાં સમાતાં એની ચૂંદડીનો જે છેડો બહાર રહી ગયો હતો તે આજ પૂજાતો હોવાનું કહેવાય છે. ભીમડાંને સીમાડે ઇંક કરવા આવનારાએ છેલબટાઉ ખોખરાની મરટ છાતીમાં પેલી આણાત કાઢિયાણીની તાતી કટાર કેટલી ઊંડી બેઠી હતી! તે દિવસનો આથમતો સૂરજદેવ પોતાની એ વહાલી દીકરીના શૌર્યનો સાક્ષી બનીને આભને આથમણે કંંઠે થંઘ્યો હશે અને ગઠડાને ગોખે રમતાં રમતાં ગ્રલાયેલી એ ગરાસણીને છોડાવવા —

આડો આવ્યો રે, સોનલ, દાદાનો દેશ જો,

દાદાનો દેશ જો;

સોનલે જાણ્યું જે દાદા છોડવશે.

દાદે દીધાં રે, સોનલ, ધોળુડાં ધણ જો,

ધોળુડાં ધણ જો;

તોચ ન છૂટી સોનલ ગરાસણી.

પછી —

આડો આવ્યો રે, સોનલ, કાકાનો દેશ જો,

કાકાનો દેશ જો;

સોનલે જાણ્યું જે કાકો છોડવશે.

કાકે દીધાં રે, સોનલ, કાળુડાં ખાડું જો,

કાળુડાં ખાડું જો;

તોચ ન છૂટી સોનલ ગરાસણી.

આગળ ચાલતાં —

આડો આવ્યો રે, સોનલ, વીરાનો દેશ જો,

વીરાનો દેશ જો;

સોનલે જાણ્યું જે વીરો છોડાવશે.

વીરે દીધાં રે, સોનલ, ધમળાં વછેરા જો,

ધમળાં વછેરાં જો;

તોચ ન છૂટી સોનલ ગરાસણી,

પણ જ્યારે એના દાદાએ લૂટારાઓને દીધેલાં ‘ધોળુડાં ધણ’ (ગાયો), કાકાએ દીધેલાં ‘કાળુડાં ખાડું’ (ભેંસો) ને વીરાએ દીધેલાં ‘ધમળાં વછેરાં’ ફોગાટ ગયાં, ત્યારે પછી —

આડો આવ્યો રે, સોનલ, સ્વામીનો દેશ જો;

સ્વામીનો દેશ જો;

સોનલે જાણ્યું જે સ્વામી હોડવશે!

અને સ્વામીએ શું દીધું?

સ્વામીએ દીધી રે એના માથા કેરી મોળ્યું જો;

માથા કેરી મોળ્યું જો;

ધમકે છૂટી સોનલ ગરાસણી.

સ્વામીએ દુઃમનોની સામે સમશેર ચલાવીને પોતાનું લીલું માથું હોડમાં મૂક્યું, ત્યારે સોનલ તરકોના હાથમાંથી કેવી તાબડતોબ છૂટી!

આવી જાતના મરદાનગીના કરારો ઉપર જ સોરઠી હિન્દુ-મુસ્લિમોની સમભાવનાના અણાલખ્યા દસ્તાવેજો થયેલા હતા. ઉદાર ધર્મસહિષ્ણુતા એકલી જ કાંઈ નહોતી ચાલી શકી. આ બે સોરઠી કોમોનાં બળનાં છાબડાં જો આજ સુધી બરાબર તોળાઈ રહ્યાં હોય, મુસ્લિમોની સંલનતો આવી આવીને ચાલી ગઈ ત્યાં સુધીમાં આંહી એ છાબડાં જો તીંચાંનીચાં ન થયાં હોય, આંહી મંદિરો પર મંજિદો ચણાયાના કે મંજિદોના મિનારાઓ જમીનદોસ્ત થયાના કિસ્સાઓ જો ઓછા બન્યા હોય, તો તે બધું એ ઉદાર જાતિભાવનાની સાથેસાથ આ મરદાનગીની શર્તને પણ આભારી સમજવું.

એ સંસ્કૃતિનાં ઝરણાં એ ધરતીનાં પડ તળે વહી રહ્યાં છે. ભક્તિમાં રંગાયેલા ધણાય મુસ્લિમ ભજનિકો પોતાની મંડળી જમાવી જમાવીને અખંડ રાતિરભર રાધાકૃષ્ણનાં રામસીતાનાં અને શુદ્ધ હિન્દુત્વની ભાવનાથી ભરપૂર ભજનોની ઝૂક મચાવે છે. એવી જ જમાવટ ગામડાની દસ્તલામી લ્રીઓમાં પણ માલૂમ પડે છે. એનાં જાગરણ ભલે ધર કે રોજાનાં હોય, છતાં એના રાસડા તો એ-ના એ જ. આપણાં જ દેવ-પુરુષો અને દેવ-નારીઓનાં નામ એનાં ગાણામાં ગવાઈ રહ્યાં છે. મરજી પડે ત્યારે વળી એના એ જ રાસડામાં કોઈ દસ્તલામી સિદ્ધોનાં નામ પણ લલકારાય છે.

શિયળની ભાવના

શુવનની ફિલસૂકીને જેમ સોરઠી પરજાએ આ જાતિભાવનામાં અને ધર્મભાવનામાં રેડી દીધી, તેમ મૃત્યુની ફિલસૂકી પણ તેઓની પાસે એમની પોતાની હતી. એક રાજાની

નજર લગાર કૂડી થતાં તો કામબાઈ પોતાનાં થાનેલાં વાઠી આપે અને પોતાના વૃક્ષ સ્વામીનું મહેણું વાગતાં યુવાન કાઠિયાણી કમરીબાઈ પોતાના દાંત પડાવી નાખે, એ વસ્તુઓ આજની જનતાને ન સમજાય તેવી તો નથી જ.

એ બધાં સાહસોની વિલક્ષણતા સમજવા માટે આપણે એ જમાનાના મનુષ્યોનાં દૃષ્ટિબિન્દુ ('આઉટલુક') સમજવાં જોઈએ. લાઠીના ઠાકોર સાહેબ સ્વ. કલાપીનાં માતુશ્રીને માટે કહેવાતી એક કથા છે. એ મોટી વયનાં રજપૂતાણી એક વાર ઓરડામાં બેઠાં છે. પોતાના સગા ભાઈ મળવા આવેલા છે. વાતો ચાલે છે. અચાનક એ રાણીના ઘેરદાર લેંધા નીચે થઈને સાથળ ઉપર સર્પ ચડ્યો. સર્પે ડોકું ઊચું કર્યું ત્યારે રાજપૂતાણીને ભાન થયું. છાનાંમાનાં, કશી ત્યાકુળતા બતાવ્યા વિના એમણે ઉપરથી સર્પનું ડોકું ગ્રાલી લીધું. મૂંગાયેલા દુશ્મને પોતાના શરીર વડે રાણીના સાથળનો ભરડો લીધો. એ જમ્દૂતનું જોર વધે છે તેમ તેમ બાઈના મો પર લોહી ધસે છે. છતાં ભાઈની સાથેની વાતોમાં તો એ કશોય વિક્ષેપ દાખવતી નથી. ચોકેલો ભાઈ પૂછે છે: 'બહેન, કેમ આ લાલ મોઢું? કાંઈ અસુખ?' 'ના, ભાઈ, કંઈ જ નથી. સહેજ. તમે જાવ ડેલીએ. દરબાર વાટ જોતા હશે.' ભાઈ ગયા. ઓરડામાં એકાંત હતી. પણ દેહની એબ ઓરડાનેય ન દેખાડાય એવું એ વખતનું માનસ હતું સાદ કર્યો: 'છોડીઓ! મારો બીજો લેંધો લાવો, મને એરૂ વીટળાણો છે'. 'બાપ રે!' કહેતી વડારાણો રક્ફક થઈ! તોય રજપૂતાણી ન ડગી. સર્પને બરાબર દબાવીને ઊઠ્યાં. જુવ જાવા જેવું થાય છે, પણ ધીરે રહી સામી ઓળવણથી બીજો લેંધો લીધો. એક હાથે લેંધો બદલાવ્યો. બીજે હાથે સર્પને લેંધા સમેત ઝોટીને દૂર ફુંગાવ્યો.

બેશક, આજે આપણાને દેહમરજાદનાં જૂનાં ધોરણો ટીલાં કરવાની જરૂર પડી છે. લજ્જાની કેટલીક જૂની લાગણીઓમાં આપણાને અતિરેક જણાયો છે. એમ તો યુગેયુગના રીતરિવાજો જુદા પડે છે. પરંતુ તેથી આપણે ઉપર લખ્યા તેવા જૂના સમયના શુદ્ધ દેહમરજાદના આદર્શને નમી કાં ન શકીએ? એને નમવાથી આજના યુગમાંથી પરિવર્તનને કાંઈ આપણે અપમાનવાની જરૂર નથી. એ જ રીતે પતિભક્તિ, શિયળ, આતિથ્ય ઇત્યાદિ વાતો વિશે એ ગત યુગની ઊર — અતિ ઊર — ભાવનાને આપણે શું ન્યાય ન આપી શકીએ?

મૃત્યુ-ભાવના

એ જ રીતે એનાં મૃત્યુ તપાસો: આજ તો ભાડે લીધેલાં પશુ જેવા સિપાઈઓ પણ સમરાંગણમાં જઈને સહસ્ર-સહસ્રને હિસાબે સામી છાતીએ ધા ઝીલી મૃત્યુ સ્વીકારે છે, ને છતાં આપણે પૂજુએ તેવાં એ બલિદાન કોઈ એક બિલાદ ('કોઝ') માથે ચડતાં આપણે જોયાં છે? હવે, સોરઠી વીરોનાં થોડાંએક મૃત્યુનાં દર્શન કરીએ, કેમ કે તેમાં પણ શાંત મૃત્યુની એક નિરાળી જ ભાત્ય પાડેલી છે.

મરદુ નદીને કિનારે તરવાર કાઠીને વૃદ્ધ ફકીરો કરપડો [જુઓ ‘કરપડાની શૌર્યકથાઓ: ફકીરો કરપડો’.] સામે કાંઠે ઊભેલા શત્રુઓની સનસન ગોળી વડે વીધાઈને પોતાના બાલ રાજને ખાતર જયારે પડે છે, ત્યારે એ શું કરવા લાગે છે? પોતાની પછેડી ની ફાંટમાં ઘૂળ ભરવા માંડે છે! સામે કાંઠેથી સાદ આવ્યો: ‘ફકીરા, સનેપાત ઊપડ્યો શું?’ ‘એ બાપ, સનેપાત નથી; પૂરેપૂરી સાધ છે, મારા ધણીને સ્વર્ગાપરમાં જઈને કહી શકીશ કે, હે ધણી! જીવતાં તો તારી ધરતીને મેં તારા પુત્ર માટે રક્ષી રાખી, એક તસુય શત્રુઓને હાથ જવા ન દીધી, પણ મરતાં મરતાંયે તારી જમીન લીધી છે, શત્રુઓને દીધી નથી.’ આટલું ઉચ્ચારીને એ વીર છેલ્લા શ્યાસ સુધી ફાંટમાં માટી ભરતો રદ્દયો.

ઈસો ને આસો પણ મરતી વખતે જે શુદ્ધિ દાખવે છે તે આપણે જોઈ ગયા. હવે બીજો પ્રકાર જુઓ. રાઠોડ ધાધલ [જુઓ વાર્તા ‘રાઠોડ ધાધલ’.] અને કલોજુ લૂણસટિયાના [જુઓ વાર્તા ‘કલોજુ લૂણસટિયો’.] મૃત્યુની અંદર છેલ્લી દાડી આવી પહોંચતાં તો શત્રુઓ ભુલાયા, હારજીત ભુલાઈ, બીજું કોઈ ન યાદ આવ્યું. વેર-ગેર એના આત્માની અંદરથી ઓસરી ગયાં. સ્મૃતિ રહી તે માત્ર પોતાના મૃત્યુની વિધિની. રાઠોડ ધાધલનું અંતરિયાળ મૃત્યુ થયું એટલે પિંડ મૂકનાર કોણ? લોહીને ઘૂળમાં ભેળવી ગારાના ત્રણ પિંડ કરી પોતે એ કિરયા ઉકેલી. તરવારની મૂઠને વક્ષાસ્થળ પર રાખી સૂતા. અખંડ ઊંઘ લઈ લીધી. અને કલોજુએ ગારાના શિવજી બનાવી સમરંગણમાં પોતાની ગરદન વાટી કમળપૂજાનાં વરત પાંચ વરસ પહેલાં પૂરાં કર્યા. એટલી બધી શુદ્ધિ! એવું મીઠું વિસ્મરણ ને એવું અખંડ આત્મભાન!

જાપાનમાં કંઈક એવી જ મૃત્યુપરથા હતી. રાજ્ય કે રાજ પ્રત્યે ગંભીર દોષ થયો હોય ત્યારે જાપાની ક્ષતિરયો ધરમાં બેસી હારાકીરી કરે. હારાકીરી એટલે? જરાદમણ પૂજા કરતો હોય તેટલી જ સહેલાઈથી કટાર વડે પેટ ઉપર ત્રણ ચીરા કરવા, પછી ગરદન વીધીને હથિયારમાં છેક મગજના ભાગ સુધી માથું પરોવી નાખવું; ને કિરયા ખતમ થતાં સુધી શુદ્ધિ જાળવવી. આવા મૃત્યુઓને બુદ્ધિ હસી કાઠી શકે છે, પણ તેમાં મરનારનો દેહ પરનો જે વિજય દેખાય છે તેને કોઈ પણ બુદ્ધિવાદની પટુતા ઝાંખો પાડી નહીં શકે.

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
(@magazineandbookpdf)

૧. દીકરાનો મારનાર

અંબા મોરિયા જુ,
કે કેસું કોરિયા,
ચિત ચકોરિયાં જુ,
કે ફાગણ ફોરિયા.

ફોરિયા ફાગણ, પવન ફરહિર, મહુ અંબા મોરિયા,
ધણ રાગ ગાવે ફાગ ઘરઘર, ઝટે પવન જોરિયા,
ગુલાલ ઝોળી રંગ હોળી રમત ગોપ રમાવણા,
આખંત રાધા નેહ બાધા વરજજ માધા આવણા!

દેવળિયા ગામના ઝાંપામાં ફાગણ વદ એકમને પરભાતે ધૂળેટી રમાઈ રહી છે. વરયે દરબાર મંદોદરખાનનો આઠ વરસનો દીકરો, અને કોરેમોરે ગામ આખાના હેડીહેડીના જુવાનો છે. આગલે દિવસે હુતાશણીનું પરબ હતું એટલે લીલા, પીળા ને કેસરિયા રંગમાં સહુ ગરકાવ હતા. તમામને અંગે પચરંગી છાંટણાં દીપતાં હતાં. પણ આજ તો પડવો એટલે ઘેરૈયા માજા છાંડી ગયા છે: ગાંડાતૂર બનીને ગારો, માટી, છાણ જેવી ગંદી વસ્તુઓ એકબીજાને રોળવામાં ગુલતાન છે. ધૂળેટીનું તો પરબ જ મૂળ ગાંડું — અને એમાંય ગામડાની ધૂળેટી: કાળો કોપ!

“એલા ભાઈઓ! કો’ક ઊજળે લૂગડે મે’માન વચો આવે.” એક ઘેરૈયાએ પાદરમાં નજર નાખીને ચસકો કર્યો. ત્યાં તો સહુ ઘરૈયાની મીટ મહેમાન પર મંડાઈ.

“એલા મે’માનને કોઈ છાંટશો મા!” બીજાએ મર્મમાં કદયું.

“અરે, મે’માનને તે કાંઈ રોજયા વગર રહેવાય! મે’માન કચાંથી હાથ આવે?”

“સાચું! સાચું!... મે’માનને રોળો!... ગોઢ્ય માગો!... રોળો!” એવા ચીડિયા ઉઠ્યા, અને ઘેરૈયાએ મુસાફર સામે દોટ દીધી.

ધોળું બાસ્તા જેવું પાસાબંધી કેડિયું: પગને કંઠે ત્રણ-ત્રણ ડોરણાંવાળી પકતી ચોરણી: ઉપર બગસરાની ગરેડી કોરની પછેડીની બેટ: અને બગલમાં દબાવેલી એક ફાટેલતૂટેલ મ્યાનવાળી તરવાર: કેડે કોઈક કાળાંતરની જૂની કટારી: એવો દાઢીમૂછના ઘાટા કાતરાવાળો મહેમાન ચાલ્યો આવે છે. વસંત અતૃમાં વનવગડે આંબાના મોરમાંથી વછૂટતી ફોરમો લેતો લેતો, કેસૂડાંનાં કૂલની ચૂંદડી જાણે વનરાઈએ ઓટી લીધી હોય એવા શણગાર જોતો, છતાં પોતાને તો હુતાશણીનો જરાય હુલ્લાસ

નથી એવો એ આદમી જે ઘડીએ ઘેરૈયાની લગોલગ આવ્યો તેવી જ ચીસ પાડી ઊહ્યો કે “મને રોળશો મા! ભલા થઈને મને છાંટશો મા! તમારે પગે લાગું!”

પરોણે ના પાડી તેમ તો ઘેરૈયાઓને ઊલટાની વધુ ચાનક ચડી. બમણાત્તમણા ચડે ભરાઈને સહુ બોકાસાં પાડવા લાગ્યાં: “હાં ખબરદાર! મે'માનને ઓળખાય જ નહિ એવા વહુરા ચીતરી મેલો! લાવો મશ ને ગારો.”

જોતજોતાંમાં તો ધૂળ ઊડવા મંડી ઘેરૈયાએ એકસામટી ઝપટ કરી. મહેમાન તો ‘જાળવી જાવ!’ ‘જાળવી જાવ!’ કરતો પાછો હઠવા લાગ્યો. પણ જુવાનો ‘આંબું આંબું!’ થઈ રદ્દ્યા, એટલે એ ગાંડા ટોળાને પોતાનાથી છેટું રાખવા મહેમાને પોતાની તરવાર કાખમાં દબાવી હતી તે એમ ને એમ મ્યાન સોતી આડી વીજવા માંડી. ઘરૈયા ચસકા કરતા ઉપર પડવા જાય: પોતે બબબે કદમ પાછો હઠતો જાય ને ‘રે’વા દયો! ‘રે’વા દયો! કરતો જાય. ધૂળની ડમરી ઊડે છે એટલે પોતે કાંઈ જોઈ શકતો નથી. એ રીડિયારમણ, એ ચસકા, એ કાલાવાલા, એ તરવારનાં ઝાવાં અને એ ધૂળની આંધીનો કોઈ અનોખો જ મામલો જામી પડ્યો. એમાં અચાનક ધબ દઈને કોઈક પડ્યું.

“અરે, ગગબ થયો!... કુંવર પડ્યા! કુંવરને વાગ્યું!... કુંવર જોખમાણા!” એવી બૂમ ઊડી.

“મહેમાને કુંવરને તરવાર મારી!... પકડજો!... જાલજો! જાલજો!” એવી બીજી ચીસ પડી.

મુસાફર ચોકચો. એ ભાન ભૂલી ગયો અને ભાગ્યો. ઊલ્લી વાટે સીમાડે હડી કાઢી. શું થયું એ જોવા કે પૂછવાની વેળા ન રહી. પાછું વાળીને નજર નાખવાની પણ હામ નહોતી. પોતાના હાથમાં તરવાર પકડી છે એની શી દશા થઈ છે તે નીરખવાનું પણ ભાન નથી. ગાંડો માણસ, કોઈ ખૂની જાણે દોડ્યો જાય છે.

આંહી ઝાંપામાં તો કેર થઈ ગયો છે. મંદોદરખાન દરબારના નવ વરસના કુંવરને બરાબર ગળાની ભૂંગળી ઉપર તરવારનો વાટ પડ્યો છે. લોહીનું ખાબોચિયું ભરાઈ ગયું, અને ઘડી બે ઘડીમાં તો એની નાડ રજા લેશે એવું થઈ ગયું.

પણ આ થયું શું? થયું એમ કે ઘેરૈયાથી બચવા માટે એ બધાને પોતાનાથી છેટા રાખવા માટે, મહેમાન જે મ્યાન સોતી તરવાર આડી વીજતો હતો તેનું મ્યાન દૈવગતિએ એ ધૂળની આંધીમાં કોણ જાણે કયારે નીકળી પડ્યું; કોઈને ખબર નહિ, અને તરવારની પીછી અકસ્માત કુંવરના જ ગળાની ભૂંગળી પર લબરકો લેતી ગઈ. કુંવર એક તો કુમળી વયનો, અને વળી નસીબદારનું બરચ્ચું, એટલે તો બગીચાનું કૂલ: તરત એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

પલકમાં તો માણસો ડેલીએ દોડ્યા. કાવા કસુંબામાં આખો દાયરો ઘેઘૂર છે. દરબાર મંદોદરખાન જાતના હતા મોલેસલામ, પણ અસલ તો રાઠોડ રજ્પૂતની ઓલાદ. એક જ ગામડાનો ધણી; વાટકીનું શિરામણ કહેવાય; પણ પેટ બહુ મોટું; એટલે ફૂલની સુવાસ પામીને જેમ ભમરા વીટાય, તેમ કારીગરો, નટવાઓ, કવિઓ, ગાવણાં-બજાવણાં કરનારાઓ તમામ મોટી આશાએ આજ વરસ દિવસના ઊજળા પરબ ઉપર દેવળિયાની ડેલીએ સમાતા નથી. ત્યા રંગમાં ભંગ પડ્યો: રાડ ગઈ કે કુંવરને માર્યો.

“અરે કોણો?”

“કો’ક મુસાફરે.”

“ખોટી વાત. આજ કોનો દી ફર્યો છે?”

“અરે, બાપુ, આ મારીને જાય ઊભે માર્ગ — ઉધાડી તરવાચે!”

“હા! લાવો મારી ઘોડી!”

રૂપિયા બે હજારની રોડી ઘોડી: હાથીના કુંભાથળ માથે જાતી ડાબા માંડે તેવી: ભાગતાં હરણાની સાથે ભેટા કરનારી.

એને ફક્ત ચોકડાભર મંદોદરખાને રંગમાં લીધી; સાથળ હેઠે તરવાર દબાવી અને રોડીને ડયકારી: જાણે તીર છૂટ્યું.

જમ! જમ! જમ! આંખના તરણ પલકારા ભેળી તો ઘોડી સીમાડે પહોચી. સમથળ ધરતીમાં સામે જુઅે ત્યાં તો આદમી ભાગતો ભાજ્યો. હાથમાં ઉધાડી તરવાર પિયાલા જેવી ચકચકે છે. સમજુ લીધું કે એ જ ખૂની. મંદોદરખાને ઘોડીને ચાંપી.

મહેમાન દોડ્યો જાય છે ત્યાં ડાબા સંભળાણા; થંભી ગયો. પાછો ફરીને જોતાંની વાર જ જાણી લીધું કે પોતાનો કાળ આવી પહોંચ્યો. હવે પોતે પગપાળો તે ભાગીને કેટલેક જશે? આમેય મરવું તો છે જ, માટે હવે ચીથરાં શીદ ફાડવાં?

ઊભો રદ્દ્યો. બોલીને તો કાળને અટકાવાય એવું રદ્દ્યું નથી. ખુલાસો કરવાનો વખત નથી રદ્દ્યો. એટલે સામા ઊભા રહીને આ મુસાફરે પોતાની તરવાર પોતાને જ ગઢે માંડી.

અસવાર એ સમસ્યાને સમજુ ગયો; જાણ્યું કે કોઈ ત્રાગાળું વરણ લાગે છે અને હું આગળ વધીશા તો એ તરવાર ગળામાં પરોવીને મારે સીમાડે લોહી છાંટશે. એમ સમજુ એણે રોડીને થંભાવી. આદેથી પૂછ્યું: “કોણ છો?”

“ચારણ.”

“શા માટે આવ્યો’તો?”

“કાળનો બોલાવ્યો. ભેંસ્યું બધી મરી ખૂટી... છોકરં છાશરાબ વગર રોવે છે... નો’ તો આવતો. પણ ચારણે ધકેટ્યો — મંદોદરખાનની વાસના માથે.” અવાજ તૂટક તૂટક નીકળે છે.

“કુંવરને તે માર્યો?”

“ઈશ્વર જાણો!” ચારણે આભ સામો હાથ કર્યા: “મને ખબર નથી. હું તો એટલું જ જાણું છું કે મારે ડેલીએ આવવું હતું. ચીથરાં પહેરાં હશે તો ભૂંડો દેખાઈશ એમ માનીને બેળી લૂગડાંની એક કોરી જોડ્ય હતી તે ગામ બહાર બદલાવી. દોરૈયા મને રોળવા આવ્યા. મેં એમાંથી ઊગરવા મ્યાનમાં બીડેલી તરવાર વીજી મ્યાન કચારે નીકળી પડ્યું તેની મને એ ધૂળની આંધીમાં ખબર નથી રહી.”

આટલી વાત થાય છે ત્યાં તો પછવાડે ગોકીરા સંભળાયા. કાળી ચીસો પાડતું ગામ આખું હલકીને ચાલ્યું આવે છે. કોઈના હાથમાં તરવારો, તો કોઈના હાથમાં સાંબેલાં. દ્યો! દ્યો! એવો દેકારો બોલતો આવે છે.

ભાગતાં જ ચારણે ફાળ ખાધી. મંદોદરખાને રોગડીને માથેથી રંગ છાંડી, પોતાની તરવાર આધેરી ફુગાવી ઢીધી અને પછી સાદ કર્યા: “ગઠવા, આંછી આવ. આ લે.”

“શું?”

“આ મારી ઘોડી આપું છું. ચડીને ભાગવા માંડ.”

“શું બોલો છો?”

“ગઠવા, વાત કરવાની વેળા નથી. જોયું? આ ગામ હલકયું છે, અને તેં એના કુંવરને મારી નાખ્યો છે. આવ્યા બેળા તારી કાચાના રાઈ રાઈ જેવા કટકા જાણજે —”

“અરે, પણ ભાઈ — તમે!”

“હું! મારી ઓળખાણ અટાણે નહિ, પછી. અટાણે તો ભાગી નીકળ, નીકર તારાં છોકરાં રઝળી પડશે અને ગામલોકો તામાં ને તામાં રોકયાં રહેશે નહિ.”

“પણ, બાપ, તારં નામ —”

“અરે નામ ખુદાનું!” કહીને મંદોદરખાન દોડ્યો. ચારણને બાવડે જાલીને રોગડી પર બેસાર્યો ચોકકું હાથમાં આપીને વાંસેથી રોગડીને ડચકારી.

પૂંછનો ગુંડો માથે કરતી ઘોડી ગઈ. જોતજોતામાં તો અલોપ થઈ.

મંદોદરખાન અડવાણા પગે પાછા ચાલ્યા આવે છે. રંગમાં રોગડી નથી, કાખમાં તરવાર નથી. ગામલોકોએ દોડીને પૂછ્યું: “કાં, બાપુ?”

“મારો લોછકો આદમી! મને જુતવા ન દીધો, ને તરવાર ને ઘોડી બેઉ લઈ ગયો!”

“અરે, રાખો રે રાખો, બાપુ!” વસ્તીએ જિજાઈને કહ્યું: “ફણિધરને માથેથી મણિ લઈ જાય તો જ મંદોદરખાનની રાંગમાંથી રોડી લેવાય. ઠાલા મૂરખ શું બનાવો છો અમને? સાત ખોટનો એક દીકરો— એના મારાને ઊલટો ભગવ્યો?”

“લ્યો, હવે જાતી કરો.” દરબારે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો.

“જાતી શું કરે! એને પાતાળમાંથી પણ ગોતી કાઢશું.”

“ભાઈ!” મંદોદરખાન બોલ્યા: “તમે તે કાંઈ દીવાના થયા? એણે શું મારા દીકરાને જાણીબૂજુને માર્યો તો? એને ધેર એવા કેટલા દીકરા ભૂખે મરે છે, જાણો છો? કોડભર્યો એ મારે ઉંબરે આવ્યો. અને દૈવગતિએ દીકરો મર્યો એ તો ખુદાતાલાની મરજી! આપણા કિર્મતમાં નહિ હોય એટલે ખડી ગયો. પણ એટલા સારા હું આજ ઊજળે દિવસે મારા સીમાડા માથે સામી હત્યા વહોળું? હાલો, બેટાની મૈયત કાઢીએ.”

હસતે મુખે બાપે દીકરાને દફનાવ્યો.

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

૨. દેહના ચૂરા

નીચે પેટાળમાં માટી ને નાનાં નાનાં ઝાડવાં: અને ઉપર મથાળે જાણો કોઈ માનવીએ ચડાવી ચડાવીને ગોઠવી હોય તેવી સો-સો મણાની કાળી શિલાઓ: એવી જતનો કુંગરો સિહોર ગામની પાસેથી શરૂ થાય છે. અને ત્યાંથી ચાલતો થઈ વરચે વરચે કચાંક ધરતીનાં પડો નીચે સમાતો, કચાંક થોડો બહાર દેખાતો, ને કચાંક આકાશની વાદળીઓ સાથે રમવા ઊંચે ઉછાળા મારતો એ કુંગરો લોચના કુંગરાની નજુકમાં જઈ રસ્તાને રામ રામ કરતો, રાજુલાનો કુંગર, સોમનાથનો કુંગર, કાતરધાર અને દુંવાસનો કુંગર, એવાં એવાં નામ ધારણ કરતો ગીરની સરહંદ ઉપર સાણા કુંગરને નામે રોકાઈને ઊભો રદ્દ્યો છે. ત્યાં આવીને ગીરની અનેક ટેકરીઓ એને વીટળાઈ વળે છે. એ આખીય શિખરમાળાએ મોટાં ફળ-ઝાડ કે બહોળી નદીઓનાં નીર નિપજાત્યાં નથી. માત્ર બાવળ અને કેરડાની ઝાડીમાં થોડો ગુંદર ને ગરીબોનું અથાણું જ ઉત્પન્ન કરેલ છે. છતાં એણે જોગીદાસ બહારવટિયાને ઓથ દીધી છે અને ચારણો, આહીરોની ગાયો-ભેંસોને અખૂટ ધાસનું અક્ષયપાત્ર દીધું છે.

એ આખી કુંગરમાળનો સાણા નામે ઓળખાતો છેલ્લો કુંગર આશરે અેસી વીધાની જમીન પર પલોઠી વાળીને બેઠો છે. આખોય કુંગર ‘પોલો’ કહેવાય છે, કેમ કે એની અંદર અનેક ભોયરાં છે. અંધારા, સાંકડાં, હિંસક પ્રાણીઓને છુપાવવાનાં ભોયરાં નહિ, પણ સરખેસરખા કંડારેલા ઓરડાઓ, જેમાં આજે પણ માલધારીઓ ટોર લઈ જઈને ઉતારા કરે છે. એક પણ ગુફા અણાસરખી કે અણાઘડ રીતે કોરેલી નથી. તમામને કોઈ પ્રવીણ કારીગરે શોભીતા, પ્રમાણસરના ધાટમાં ઉતારેલી દેખાય છે. ફકત બારણાં જ ચડાવવાં બાકી હોય એવાં સરખાં તો પથ્થરનાં બારસાખ છે. ત્રણ—ત્રણ ઓરડે અક્કેક મીઠા પાણીનું ટાંકું છે. એ ટાંકાં કેટલાં ઊંડાં છે તે આજે પણ કોઈએ જાણ્યું નથી. ગુફાએ ગુફાએ બંદૂકો માંડવાના મોરચા છે. એ બદ્યુંયે પથ્થરોમાંથી કંડારી લીધેલું છે. કહે છે કે આંહી પાંડવો વસતા. સાચેસાચ તો એ પુરાતન બૌધ્ધ સાધુનો વિહાર છે. પણ આપણે એટલા ઊંડા ભૂતકાળમાં આજે જવું નથી. આપણે તો દોઢસો-બસો વરસ પૂર્વની એક પ્રેમકથાને આ સાણાની ગુફાઓમાં બેસીને સંભારીએ છીએ. આપણાને નથી માલૂમ કે અક્ષર ન લખી જાણાનારી એ કોટાળી કુંવરે આમાંથી કઈ ગુફાની ભીતો ઉપર એકાંતે બેઠાં બેઠાં પોતાના પ્રેમીજન રાણા રબારીની આકૃતિ આલેખવા માટે કોયલાના કાલાઘેલા લીટા કર્યા છશે!

ચભાડ આહીરની એ જુવાન દીકરી કુંવર એક દિવસ મોટે પરોડિયે ભરનીદરમાંથી જાગીને કાન માંડી સાંભળી રહી છે. દુંવાસના કુંગર ઉપરથી ટાટે પહોરે કોઈ મીઠા ગળાની સરજુઓ ચાલી આવે છે. ગીતનાં વેણ તો હો....હે....હૂ....હે.... સિવાય બીજાં કોઈ સમજાતાં નથી, પણ શબ્દોની જરૂર ન પડે એવી એ રાગણીઓમાંથી જ આપોઆપ

અર્થ ઉઠે છે. એકાંતે વગડામાં આવીને કોઈક માતાનો ભક્ત દેવીની સ્તુતિના ધોરતા સૂરો કાઢી અડખે-પડખેની ચારેય દિશાના સીમાડાને ભીજાવી નાખે છે. એક માનવી ગાય, અને લાખોને શાસ વિના સાંભળવાનું મન થાય, એવી સરજુઓ ગવાય છે. ચાંદરડાં હજુ આથમ્યાં નથી. નવરંગી ઝગારા કરતાં નક્ષત્રો પણ નૃત્ય કરતાં કરતાં ધરતીની સરજુ સાંભળે છે.

સાંભળતી સાંભળતી આહીર-કન્યા કુંવર કાગાનીદરમાં ટળે છે. ઊઠવાનું મન થાય છે, પણ ઊઠાતું નથી. સરજુના સૂર હવામાં તરે એવાં હળવાં છતાં કુંવરનાં પોપચાં ઉપર ચડીને સીસા જેવા વજનદાર લાગે છે. આંખડીઓ ઊઘડી ઊઘડીને ધેરાય છે. આભમાંથી બે તારલા તૂટીને નીચે પડ્યા હોય એવી આંખો દીસે છે.

પ્રભાતે ટાંકાને કાંઠે પાણી ભરતી પનિયારીઓની વરચે વાતો થતી હતી, તે કુંવર મૂંગી મૂંગી સાંભળે છે: “આટલું બધું વહેલું ઈ કોણ આરડે છે?”

“ઓલ્યો વાંગરનો રબારડો રાણો: આંહી ધૂંવાસને કુંગરે બેંસું લઈને આવ્યો છે.”

“અધરાતુંનો ઊંઘવા જ દેતો નથી.”

“અને દીએ જોયો હોય તોય બી મરીએ એવો છે. વરોળ બેંસ માથે બેસીને નીકળે છે ત્યારે બરાબર જમરાજ જોઈ લ્યો!”

સરજુઓ સાંભળવાનું તો કુંવરને વ્યસન વળગ્યું. રોજ ભાંગતી રાતે એની નીદર ઊડી જાય છે. અને ધૂંવાસના શિખર ઉપર લાકડીનો ટેકો લઈને છત્રપતિ જેવો ઊભેલો એક શ્યામવરણો જુવાન રબારી હીરે મટેલા આભ સામે નજર રાખી કુલાવેલી છાતીએ માતાનાં અકળ અગમ ભજનો ગાતો હોય, એવું રૂપાળું ચિત્ર કુંવરની કલ્પનામાં ખડું થાય છે. સરજુના સૂર જાણે કોઈ રૂડી આકૃતિ આલેખી રદ્દ્યા છે. પ્રથમ પ્રીતની ગાંઠ એ રીતે સરજુઓના સૂરથી બંધાઈ.

પછી એક દિવસ કુંવરે એ સરજુ ગાનાર રબારીને નજરોનજર જોયો. પોતાના ભાઈ બાપ પણ ખાડું ધોળીને સાણાના કુંગરમાં ધૂંવાસ તરફ ચારવા ગયા. ત્યાં સરજુ ગાનાર જુવાન રબારી રાણો પણ બેળો થયો. સહુની બેંસો બેળી થઈને ચરે છે. માંદણાં ખૂંદે છે, મૂંગી મૂંગી જાણે રાણા-કુંવરની સામસાભી ઓળખાણો કરાવે છે. નાનાં ઝાડવાંની ઘટામાં ચલમો ભરી ભરીને પીનાર ભાઈ-બાપ માટે કુંવર રોજ બપોરના ભાત લાવે છે. રાણો રબારી પણ પોતાની ફાંટેથી બે રોટલા છોડીને બેળો બેસી જાય છે. ગાડાના પૈડા જેવા બે રોટલા પચાવી જનાર જુવાનને કુંવરે નિહાળી નિહાળીને જોઈ લીધો, પણ જાણે જુગ જુગ સુધી જોયા જ કરં એવી મીઠાશ એની આંખોમાં છવાઈ ગઈ. રબારીના મોની કાળપ એના ગળાના ગાનની મીઠપમાં બૂડી ગઈ. કાળો મેહુલો, કાળી કોયલ, ધોળાં

અમૃત દેનાર કાળી ભેંસો, કાળો વાસુકિ નાગ, કાળો ભમરો એવી એવી એક આખી ટીપ કુંવરના મનમાં લખાઈ ગઈ. એમાં શ્યામસુંદર રબારી રાણો પણ મળી ગયો.

કુંવરને જોઈ ત્યારથી રોજરોજ રાણો વરોળ ભેંસ ઉપર સવારી કરીને પોતાનાં ખાડુંને મોખરે ચાલ્યો આવે છે. અને રોજ ભાત આવવાનો વખત થતાં તો ભેળા થવાના મુકામ ઉપર પહોંચી જાય છે. આવતો આવતો આજુબાજુ કોઈ નથી ને, એટલી નજર કરીને દુછા રેલાવ્યે જાય છે:

રાણો કે' આ રાનમાં, માઢુ ટોળે મળ્યાં,

આગે અમરત ઊજળાં, બેરાઈનાં ભળ્યાં.

[આ જંગલમાં માનવીઓ ટોળે વળ્યાં છે, પણ એની અંદર બેરાઈ ગામનું સુંદર માનવી ઉમેરાઈ ગયું.]

કુંવર કાળી નાગણી, સંકેલી નખમાં સમાય,

(એનું) કરદ્યું ડગ નો ચાતરે, કુંવર ચાભાદ્ય કે'વાય.

[કાળી નાગણી જેવું એનું રૂપ-ગ્રેર છે. જેને એના પ્રેમરૂપી દાંત વડે એ કરડે તે એક ડગલું પણ ભરી શકે નહિં, એને વશ થઈ જાય, એવી કુંવર સાખે ચાભાડી કહેવાય છે.]

બાળે બીજાંની ચાલ્ય, ડગમગતાં ડગલાં ભરે,

હંસલા જેવી હાલ્ય, કોટાળી કુંવર તણી.

[બીજુ સ્ત્રીઓની ચાલ્ય તો ધડા વગરનાં ડગલાં ભરતી હોય છે પણ મારી કુંવર તો હંસ-ગતિએ ચાલે છે.]

બાળે બીજાના વાળ, ઓડયેથી ઠોંચા રિયા,

ચોટો ચોસાદિયાળ, કફ્ફથી હેઠો કુંવરને.

[આગ ઊઠજો બીજુ સ્ત્રીઓના માથામાં, જેમના વાળ ગરદન સુધી પણ ન પહોંચે એવાં જુંથરકાં (નાના) હોય છે. અને મારી કુંવરને માથે તો જુઓ! કેવો રૂપાળો ચોટલો કગ્મરથી પણ નીચે ટળકતો શોભે છે!]]

બાળે બીજાંની અંખચ, ચૂંધિયું ને બૂંધિયું,

મૃગના જેવી અંખચ, હોય કોટાળી કુંવરની.

બાળે બીજાનાં ઉર, હાલે ને હચમચે,

છાતી ચાકમચૂર, હોય કોટાળી કુંવરની.

[બળજો બીજુ ક્રીઅમોનાં સ્તરન કે જે ટીલાંપોચાં પડીને હલબલે છે. મારી કુંવરની છાતી તો ભરાવદાર અને કઠિન છે.]

એવી કુંવરની કાચાનાં રૂપ ઉપર મોહ પામીને આંધળો બનેલો રાણો પોતાની કુંવરને આશિષ દેતો અને બીજુ બધી સુંદરીઓને ઉત્તરતી માની તિરસ્કાર આપતો રોજ આવે છે ને જાય છે.

એ માયામમતા બાંધતાં બાંધતાં અબુધ પ્રેમીઓને એટલું પણ ભાન ન રદ્દ્યું કે બજોની જાતો જુદી છે: એક રબારી, ને બીજુ છે ચભાડ આહીરની દીકરી: મીટેમીટ મિલાવી બેય જણાંએ મૂંગા મૂંગા મનોરથો બાંધયા હતા તે થોડા દિવસમાં જ છેદાઈ ગયા. રાણો જોઈ રદ્યો છે કે આજ કુંવર ઘરેણે-લૂગાડે સજજ થઈને ભાત દેવા આવે છે. પોતાને રીજવવા માટે જ જાણે કેમ કુંવરે અંગ શાણગાર્યું હોય એવી જ્વાંતિમાં પડેલ રાણાએ તે દિવસ ત્રણ રોટલા ચડાત્યા, તોચ જાણે ભૂખ રહી ગઈ. જરણાને કાંઠે જઈને કુંવર તાંસળીઓ ઊટકતી હતી ત્યાં જઈને પાણી પીવા માટે રાણો બેઠો. પાણીનો ખોબો ભરતાં ભરતાં રાણાએ પૂછ્યું: “આજ જનમગાંઠ લાગે છે, કુંવર!”

નીચાં નેણ ટાળીને કુંવરે કહી દીધું કે “હવેથી મને બોલાવીશ મા, રાણા! કાંઈક રીત રાખતો જા.”

“કા?”

“મારં સગપણ થયું છે.” એમ કહીને એણે અરદે માથે ગયેલ ઓટણાને કપાળ સુધી ખેંચી લીધું.

“ઠીક, જુતવા!” એમ કહીને રાણો પાણીનો ખોબો ટોળી નાખી ઊભો થઈ ગયો. તે દિવસથી કુંવરની સાથે પોતાને એક ઘડીની પણ ઓળખાણ નથી તેવી મરજાદ સાચવતો બીજે જ માર્ગ વળી ગયો. બેય જણાં એકબીજાનો પડછાયો પણ લોપતાં નથી.

થોડા જ દિવસ પછી ફાગણ મહિનામાં રાણાએ એક જાનને સાણા તરફ જતી જોઈ. બે દિવસ પછી જાનને પાછી પણ વળતી દેખી પૂછપરછ કરીને જાણી લીધું: ઓહોહો!

રાણા, રાતે કૂલડે, ખાખર નીઘલિયાં,

સાજણ ઘરે સામટે, આણાત ઊઘલિયાં.

[જંગલમાં ફાગણ મહિને ખાખરાનાં ઝાડ રાતાંચોળ રૂડાં કેશૂડાંને કૂલે ભાંગી પડે છે અને બીજુ બાજુ એવી શોભીતી રાતી ચુંદકીઓ ઓઢીને આ કોણ ચાલ્યાં? આ જાનડીઓના ઘેરા વરચે વીટળાઈને ચાભાડી કુંવર આણું વળી સાસરે જાય છે.]

ભલે જાય! ભલે જાય! ભલે કોઈ ભાગ્યશાળી આયરનું ઘર સુખી થાય! એ પરાઈ બને તોચ શું? એવી રૂપગુણવાળી સુંદરી તો જાણ હોય — આપણે ઘેર કે બીજાને ઘેર

— એને ઈશ્વર સુખી જ કરજો!

બહુ બોલે ને બહુ બકે, વલવલ કાઢે વેણ,

(અને) કરડજો એને કાળોતરો, (મર) હોય પોતાનાં સેણ.

[અદેરે, કોઈ બહુ બોલનારી, જુભ ઉપર કાબૂ ન રાખનારી નારી ભલે ણી હોય; તોય એને કાળો નાગ કરડજો.]

પણ —

થોડું બોલે ને થરહરે, મરકીને કાઢે વેણ,

(અને) કાંટો કે'દી મ વાગજો, (મર) હોય પારકાં સેણ.

[ઓછાબોળી, આંચકો ખાનારી અને મોઢું મલકાવીને જ શબ્દો ઉચ્ચારનારી ણી ભલે અન્ય કોઈની ધર-નારી હોય તોય એને કાંટો પણ ન વાગજો એવી દુઆ દઉં છું.]

અને વળી —

કાળમુખાં ને ટિસાળવાં, નીચાં ટાલે નેણ,

(અને) કાળી નાગણ કરડજો, (મર) હોય પોતાનાં સેણ.

પણ —

હસમુખાં ને હેતાળવાં, અમૃત વરસે નેણ,

(અને) કાંટો કે'દી મ વાગજો, (મર) હોય પારકાં સેણ.

હસતાં મોવાળી, હેતભરી અને અમૃત-ગરતી આંખોવાળી નારી ભલે ને પારકી પ્રિયતમા હોય, તો પણ એને કદી કાંટોય ન વાગજો!

મેલ્યું વાંગર ને માટિયું, મેલી મવાની બજાર,

ડગલાં દી ને રાત, બરવા પડે બેરાઈનાં.

રાણાએ જાણ્યું કે કુંવર તો બેરાઈને નેસ પોતાના સાસરિયામાં રહે છે. પોતાને અને કુંવરને તો હવે ચાર નજરાં એક કરવાને પણ વહેવાર નથી રદ્દ્યો, છતાં પણ કુંવર ન જાણો તેમ એને નીરખી લેવાની લાલચને રાણો દબાવી શક્યો નાહિં. એણે સદાને માટે પોતાનાં ગામ વાંગર ભાવનગર જિલ્લાનું ગામ . ને માટિયું ભાવનગર જિલ્લાનું ગામ તજુ દીધાં. મહુવા ભાવનગર જિલ્લાનું ગામ ની બજારે હટાણું કરવાનું ધુંવાસને કુંગરથી છેઢું થઈ પડ્યું.

એટલે વારે વારે ધી વેચવા ને કપાસિયા લેવા રાણો બેરાઈ જૂનાગઠનું ગામ . બંદરે જવા લાગ્યો.

**રાણો કે' રહિયું નહીં, તનકું ટેક ધરી,
કફરા જોગ કરી, હાથેથી છળવું પડયું.**

મનની ટેક ન રહી શકી. કુંવરને જોવામાં પણ પાપ છે એવો નિરધાર કરી બેઠેલ પ્રેમી પાછો નબળો પડી, વિટંબણાઓ વેઢી કુંવરને મળવા ગયો, અને પોતાની મેળે જ હલકો બન્યો. અને થોડા વખત પછી એક દિવસમાં બેરાઈ જઈને રાણાએ શું જોયું?

**જીવ ટંટોળે ઝૂંપડાં, જૂને નેખમ જાય,
ખોરડ ખાવા ધાય, મન વાર્યું વરે નહિં.**

જઈને જુસે ત્યાં તો ઉજજડ પડેલાં, જૂના નેસડામાં રહેનારાં બેરાઈવાળાં આહીરિયાં ત્યાંથી ઉચાળા ભરીને ઉપડી ગયાં હતાં. કોઈએ કદયું કે આખો કબીલો ઉચાળા ભરીને સાણાને કુંગર ગયો છે. રાણો પોતાની થાકેલી બેંસોને ફોસલાવી-પટાવી હાંકતો હાંકતો સાણાના કુંગરની ગાળીએ ગાળી ગોતી પથરે પથરે ભમ્યો પણ —

**કાગા જમત હે આંગણો, ખનખન પથારા,
સાણા, સાજણ કચાં ગિયાં, મેલીને ઉતારા?**

ત્યાંયે એ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા ઝૂંપડાને આંગણો કાગડા ચણી રદયા છે. બાકી બધું ઉજજડ, નિર્જન છે. રાણો સાણા કુંગરને પૂછે છે, ‘હે ભાઈ, આ ઉતારા છોડીને મારાં સ્વજનો કચાં ચાલ્યાં ગયાં?’

સામે મશકરી કરતો હોય તેમ સાણો કુંગર પડધો કરી બોલ્યો: ‘ચાલ્યાં ગયાં!’

રાણો ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. વિકરાળ મદ્યગીરમાં પેઠો. રૂપેરી પાલવને જંગલમાં ફરકાવતી રાવલ નદી વાંકા-ચ્યંકા વળાંક લેતી, ગીરના ભયંકર કુંગરાની વરચે થઈને ચાલી જાય છે. એને રાણો પૂછે છે:

**ચોસર જેનો ચોટલો, નાક બાતીલાં નેણ,
રાણો પૂછે રાવલને, કોઈ દીઠાં મુજાં સેણ.**

[હે રાવલ નદી, જેનો ચાર સરે ગુંથેલ ચોટલો છે અને નાક તથા નેણ ઘાટીલાં છે, એવી મારી સજનીને તેં કચાંય જોઈ?]

કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિં. રાણો રાજણતો બંધ થયો. થાકેલી બેંસોનું અંતર સાણામાં જ ઠર્યું. જે જૂનાં ભીતડાં ખાલી કરીને કુંવર ચાલી ગઈ છે, તેની ઓથે જ રાણાએ

ઉઠારો કર્યા.

કુંવરને કચાં લઈ ગયા હતા? નાંદીવેલાને કુંગારે. રાણો રબારી કુંવરની પાછળ ને પાછળ પતો મેળવીને ચાલ્યો આવે છે એવા સમાચાર કુંવરનાં સાસરિયાંને મહયા જ કરતા હતા, અને કોઈ ભયાનક દેટ્ય આવતો હોય એવો ભય પામીને એ બધાં નાંદીવેલે નિરાંત કરીને રદ્દ્યાં.

સાણે વીજું સાટકે, નાંદે અમારા નેસ,

કુંવર બરચું કુંજનું બેઠી બાળે વેશ.

સાણા કુંગાર ઉપર વીજળી ચમકારા મારે છે, અને કુંવરની નજરો ત્યાં લાગી ગઈ છે. એને રાણાના સમાચાર મહયા કરે છે. એ કહેવરાવે છે કે રાણા, અમારા નેસડા હવે નાંદીવેલા ઉપર છે, ને કુંજડીના બરચા જેવી કુંવર તારા સિવાય પોતાનો સુહાગણનો વેશ સળગાવી રહી છે. તું કદી કદી નાંદીવેલે આવજે.

એમ થાતાં થાતાં તો —

આબે ધારાળા કાટિયા, વાદળ ચમકી વીજ,

રદાને રાણો સાંભર્યો, આવી આખાઢી બીજ.

[આસમાનમાં મેઘની ધારાઓ નીકળી. વાદળમાં વીજળી ગંભૂકી. કુંવરના હૃદયમાં રાણો સાંભર્યો, કેમ કે આખાટ મહિનાની બીજ આવી.]

કોટે મોર કણુકિયા, વાદળ ગંભૂકી વીજ,

રદાને રાણો સાંભર્યો, આવી આખાઢી બીજ.

[ગામડાના ગટકોટ ઉપર અને કુંગારાની ટોચ ઉપર મોરલા ટહુકયા. અખાઢી બીજ આભમાં દેખાણી. આજ મારો રાણો પણ સાણા કુંગારના શિખર પરથી બીજનાં દર્શન કરતો હશે; અત્યારે અમારી બજેની નજરું ચંદ્રમા ઉપર બેઠી થઈ હશે; હાશ! આજ એ રીતે તો રાણાનો મેળાપ થઈ શક્યો! એવું ચિંતવી ચિંતવીને બીજચંદ્રનાં દર્શન કરે છે.]

રીષડિયું, રાણા, બેઠી થઈ માથે બમે,

ચડિયું શેલાણા, કાળજ કાટવા કુંવરનાં.

[હે રાણા, વર્ષાની આ ભૂખરી વાદળી (રીષડી) આજ વિરહ-વેદનાનું ઉદ્દીપન કરીને મારાં કલેજાંને કાપી નાખવા આબે ચડી છે.]

રાણાને પણ થોડા દિવસમાં સમાચાર પહોંચયા કે કુંવર નાંદીવેલામાં બેઠી છે. વટેમાર્ગુઓની સાથે રાણો કુંવરને બીજું કાંઈ નહિં, ફકત રામરામ કહેવરાવે છે. જવાબમાં કુંવર સંદેશો મોકલે છે કે —

રામરામિયું રાણા, (મને) પરદેશની પોગે નહિ,

છેટાની સેલાણા, વસમી વાંગરના ધણી!

[હે વાંગરના ધણી રાણા, તારા રામરામ મને આદેથી પહોંચતા નથી. દૂર દૂરથી કહેવરાવેલી એ સલામો ઊલટી બહુ વસમી લાગે છે. માટે તું આવ! એક વાર આવ!]]

અને —

રાખડિયું રાણા, બળેવની બાંધી રહી,

છોડને સેલાણા, કાંડેથી કુંવર તણે.

[ઓ રાણા, ગઈ બળેવે તે આવીને સીમમાં પીપળાને છાંયે મારે કાંડે રાખડી બાંધી હતી. તે કદંયું હતું કે ‘ભગવાન તારી રક્ષા કરશે.’ પણ આ રાખડીથી રક્ષા તો થઈ શકી નથી. ઊલટું સાસરિયાં ભાળે છે એટલે મને સંતાપે છે. માટે હવે તો તું આવીને તારી રાખડી છોડી જા.]

આવાં કહેણ સાંભળી સાંભળીને રાણાનો જુવ ઊચક થઈ ગયો. સાણે સુખ લાગ્યું નહિં. કુળલાજ ધણીય વારે છે કે ‘રાણા! ન જવાય.’ પણ વાસના બોલે છે કે ‘એક વાર ફકત દર્શન કરી આવીએ!’ રાણો ઊપડ્યો:

સાણે મન સૂતું નહિ, ધૂંવાસને ધડે,

આવ્યું આંટો લે, રોતું મન રાણો બણો.

સાણામાં દિલ જંખ્યું નહિ. ત્યાંથી બે ગાઉ ધૂંવાસનો કુંગર આવ્યો. ત્યાં પગ થંબી ગયા, અને કુળલાજ વારેવારે આડી આવીને ઊભી રહેવા લાગી. છેવટે એની ચેતવણીનું પણ ઊલંઘન કરી, રાણાનું રડતું હૃદય, સીધેસીધું નહિં પણ આંટા લેતું, અચકાતું અચકાતું, જોરાવરીથી ખેંચાતું ખેંચાતું, આખરે નાંદીવેલામાં આવ્યું.

આહીરોએ રાણાને નાંદીવેલે રાગળતો ઢીઠો. મારી મારીને કુંગર ઊપરથી ઉતારી મૂકયો, અને કુંવરનું ઓટણું પણ દેખ્યા વગર રાણો ફરી સાણે ચાલ્યો ગયો.

રાણો ‘કુંવર!', ‘કુંવર!', ‘કુંવર!' એવા જાપ જપે છે, અને ચોમાસાનાં વાદળાં કુંગરા ઊપર ધેરાઈને ગડગડાટ મચાવે છે. પ્રીતિના તોરમાં ને તોરમાં રાણો એમ સમજે છે કે મારી નિરાધાર હાલત દેખીને સાણો કુંગર હાંસી કરતો કરતો ઉછાળા મારે છે. એટલે રાણો કહે છે —

કુંવર ઉછળે તો મર ઉછળ, (તું) શીદ ઉછળણ સાણા,

કુંવરને કાલ્ય મનાવશું, (તું) પડ્યો રે'ને પાણા!

[હે પથથર, હે નિષ્ઠુર, કુંવર મારાથી ચિસાઈને આમતેમ ફૂદકા મારતી નાસે છે. એને તો કાલે જ મનાવી લેશું, પણ એમાં તું શીદ ઉછાળા મારે છે?]

કુંવરના સંતાપ મનમાં જ સમાઈ ગયા છે. કચાંયે અંતર ઠાલવી શકતું નથી. વેદના બધી ભીતરમાં ને ભીતરમાં સડસડી રહી છે. એમ કરતાં કરતાં કુંવરનાં આહારપાણી પણ ઓછાં થઈ ગયાં. પરણીને આવ્યા પછી ધરાઈને ધાન કદી ખાદ્યું નથી, એટલે શરીર ગળીને પીળું પડવા લાગ્યું.

સ્વામી પૂછે છે: “આ શું થયું?”

કુંવર કહે છે: “શ્રી ખબર?”

સ્વામીએ શરીર તપાસ્યું. અબુધ માણસે રોગ પારખ્યો: વહુને સારણગાંઠ થઈ છે!

સાંભળીને મનમાં કુંવર બોલી:

સારણગાંધ્યું, સગા, કાળજની કળાય ને,

(એના) ઓસડ અલબેલા, રાણાની આગળ રિયાં.

[હે મારા નાદાન સ્વામી (સગા), એ સારણગાંઠો તો કાળજાની અંદર થઈ છે. તને એ નહિ દેખાય, અને એની દવા પણ કોઈ પાસે નથી. એ ઓસડ તો અલબેલા રાણાની પાસે જ રદ્દ્યું.]

પરગટપણે તો કાંઈ ન બોલી શકાયું: એટલે ઊંટવેદો હતા તેણે ભેળા થઈને મત બાંદ્યો કે “દ્યો વહુના પેટ ઉપર ડામ!”

અનિનમાં લોટાના સળિયા ધગાવીને લાલચોળ કરવામાં આવ્યા. પછી વહુના હાથપગ દાબી રાખી, એના પેટ ઉપર સળિયા ચંપવામાં આવ્યા. ચંપાવરણું સ્વરૂપ કાળું કદરૂપ બની ગયું. ડામ પાક્યા, તેમાંથી રસી વહેવા લાગી, કુંવરની કાચા હાડપિંજર જેવી થતી ગઈ.

સાણાનો વસવાટ વસમો થઈ જવાથી રાણાએ મદ્યગીરમાં ભેંસોને હાંકીને કુંવરથી જોટલું બને તેટલું અંતર પાડી નાખવા મારે મજલ આદરી દીધી. અંતે એણે ચાચર્યાના કુંગર ઉપર જડીને આશરો લીધો.

ભાતભાતની વનરપતિનાં મૂળિયાં વાટે થઈને વદ્યાં જતાં ગીરનાં પાણી પી-પીને રાણાને શરીરે ‘ગર લાગી’ એટલે કે ગીરનાં હવા-પાણીથી હાથપગ ગળતા ગયા ને પેટ કુલાતું ચાલ્યું. હાલીચાલી શકાતું નથી. પોતાની બેંસને શરીરે ઓથ લઈને એ રોગી પડ્યો રહે છે. એવે એક દિવસ એક કાગડો ઊંચે ઝાડની ડાળી ઉપર બેસીને, જાણે કોઈક કાસદિયો આવ્યો હોય તેવી રીતે કા! કા! કરવા લાગ્યો. ભાનભૂલ્યા પ્રેમીએ માન્યું કે કાગડો કુંવરનો મોકલ્યો આવ્યો હશે!

કયાંથી આવ્યો કાગ, વનરાવન વીધે કરે,

કે'ને કેડાક પાર, કિયે આરે કુંવર ઊતરી?

[હે કાગડા, તું આ વન વીધીને કયાંથી આવે છે? તેં કુંવરને કયાંય દીઠી? કઈ નદીને આરે કુંવર જઈને ઊતરી છે, હે કાગારાણા? મારી કુંવરને તું પિછાને છે?]

પાતળપેટાં, પીળરંગાં, પસવને પારે,

કુંવર કુંપો કાચનો, ઊતર્યા કિયે આરે?

[પાતળી સોટી સરખી એના શરીરની કાઢી છે; રંગ તો ચંપકવરણો પીળો છે; પસવ નામના પ્રાણી જેવી સુંવાળી તો એની કાચા છે; કાચના શીશા સરખી નાજુક છે; એવી કુંવર કયે કાંઠે ઊતરી છે, હે કાગારાણા?]]

અને, હે બાઈ, કુંવરને આટલો સંદેશો દેજે —

ગર લગી ગૂડા ગળથા, પૈટે વદ્યો પિયો,

કાગા બણજો કુંવરને, રાણો ચાચઈએ રિયો.

રાણાને તો ગીરનું પાણી લાગ્યું છે. એના હાથપગ ગળી ગયા છે એનું પેટ વધી ગયું છે અને હવે તો રાણો સદાનો ચાચઈને દુંગારે જ રહી જશે. હવે મેળાપ નહિ થઈ શકે. માટે છેલ્લા જુહાર સમજજો!

કો! કો! કરતો કાગડો જાણો રાણાનો ટપાલી બનીને ઊડી ગયો, અને હવે કુંવરને પોતાનો સંદેશો પહોંચશે એવી આશાએ રાણો રાહ જોતો પડ્યો રહ્યો. દિવસે દિવસે એનો દેહ પણ હાડકાંનું માળખું હોય તેવો બનતો જાય છે. રાતે પણ પોપચાં બિડાતાં નથી. સદાય જાગે છે. નીદર વેરણ બની છે.

રાણા જોને રાત, પૃથ્વીને પોરો થયો,

(પણ) ન સૂવે નીદરમાંય, હૈયું કાંકણહારનું.

[હે રાણા, આ રાતિર તો પૃથ્વી આખીને વિશ્રામ લેવાનો સમય છે. તમામ જીવજંતુ ને માનવી પોઢી જાય છે. નથી સૂતું એક કંકણહાર નામનું પક્ષી. એને એકને જંપ નથી.

એની માફક આ મારા હૃદયને પણ ઉજાગરા કરવા સરજાયા છે.]

અને હાય રે! આ બધાં વીતકો કયાંથી વીત્યાં? મેં શા માટે ડાંગર, માંટિયું ને ડોળિયું જેવાં વતનનાં ગામડાં મૂકીને આ ગીરના મારગ લીધા?

આછર પાણી આંબડે, ચરવા કંકોળેલ કાસ,

મેયુંને નો મેલાવિયે, ડોળેસરનો વાસ.

[આંબડા કૂવાનાં આછાં તેલ જેવાં પાણી અને ચરવા માટે મીઠું દરોનું ઘાસ: એવો ડોળિયા ગામનો વસવાટ મારી ભેંસોને મેં શીદ છોડાવ્યો?]

હાડકાંના માળખા જેવું સુકાયેલું શરીર લઈને એક રાત્રે રાણો સૂતેલો છે. હવે પોતાના પ્રાણ ઝાગ્યા દિવસ ટકશે એવી એને આશા નથી. પોતાની પથારી વીટીને બેઠેલી ભેંસોને પોતે હાથ જોડીને વારંવાર વીનવે છે કે ‘માતાજિયું! હવે તમે તમારે માર્ગ ચડી જાઓ, કોઈ ઘરધણીનો આશરો ગોતી લ્યો. હું તો હવે તમને સાચવી નહિ શકું.’

પણ ભેંસો તો આધેરી ચરવા પણ નથી જાતી. એનો ચારનારો પથારીએ પડ્યો છે. એને કોઈ ગીરનું પશુ ઈજા ન કરી જાય તે માટે તો ભેંસો આઢેય પહોર ચોકી કરે છે.

રાત પૂરી થવા આવી છે. ચાંદરડાં હજુ આથમ્યાં નથી. રાત્રિ જાણે કોઈ જુગજુગની વિભોગણ હોય અને એના કાળાભમ્મર કેશ વીખરાઈ પડ્યા હોય એવું અંધારં આખી ગીર ઉપર પથરાયું છે. એવે પરોડિયે જાણે તારોડિયા, ઝાડવાં ને દુંગરા એ સૂતેલા રબારીના કંઠની સરજુઓ સાંભળવા માટે ટાંપીને બેસી રદ્દ્યાં છે. પણ સરજુના સૂર તો સુકાઈ ગયા છે. કુંવર! કુંવર! કુંવર! એવા ઉરચાર ચાલે છે, અને સૂતેલા રાણાને કાને કાગાનીદરમાં ભણકારા આવે છે: ‘રાણા! રાણા! રાણા!’

ગંબકીને જાગ્યો: “કોણ ઈ?”

સામે હાડપિંજરે જવાબ દીધો: “હું કુંવર!”

બદ્ધે જણાં સપનામાં હોય તેમ સામસામાં મીટ માંડી રદ્દ્યાં. જુએ છે, પણ મનાતું નથી: અર્ધ અજવાળે અને અર્ધ અંધારે બે હાડપિંજરો સૂમસામ ઊભાં રદ્દ્યાં.

પરોટની કિરણ્યો ઊદાડી. બે ઓળા હતા તે અજવાળે ચોખખા દેખાણા. રાણાએ કુંવરનું ઉધાડું, ઓટણા વિનાનું અંગ દીઠું.

“અરર! કુંવર, આ શું!”

(તારી) દેહડી ઉપર ડામ, ચાભાડી કોણે ચોડિયાં?

કિયા વેરીનાં કામ, કાચા બગાડી કુંવરની.

[તારા ફૂલ સમા દેહ ઉપર, ઓ ચભાડ જતના આહીરની ઢીકરી, આ ડામ કોણે દીધાં? એવો કયો વેરી વૈદ્ય મહયો કે તારી કાયા બગાડી?]

“અને રાણા! તારે શરીરે આ શું થયું?” આંસુભરી આંખે કુંવરે પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિં, કાંઈ નહિં, આપણા બેયનાં કાળજાનની આ તિથિ આવી. બેયને વિધાતાએ પીઠી ચોળી દીધી છે. વાહ આપણાં રૂપ! જગતનાં કચાં જોડલાં આવાં રૂપાળા હતાં!”

“રાણા! ભાગીને આવી છું. પણ મરવા આવી છું. લગન કરીને ઘરસંસાર માંડવા નથી આવી છો!”

“હું સમજું છું, કુંવર! આ ભવમાં ઘરસંસાર હવે મંડાઈ રહ્યા. હવે છેલ્લે કચારે પાણી છે. જીવવા સારુ બેળાં થવાય નહિં. આવ, બેસ, બથ ભરીને મરવા દે.”

“હાં! હાં! રાણા! હાડકાં ખડખડી પડશો.”

રાણા આજુની રાત, ભીસી બથ ભરીએ નહિ,

હેયા કેરાં હાડ, કુંવરનાં કચાઈ ગિયાં.

બંનેએ પરસ્પર આલિંગન લીધાં. થોડી વારે બજેનાં ખોળિયામાંથી ભીસાઈને પરાણ બહાર નીકળી ગયા. સળેખડાં જેવાં બે શરીરો સામસામાં બથમાં ભીસાઈને વળગી રહ્યાં.

આ રીતના મૃત્યુની બીનાનો, મહુવા પંથકના ચારણ ભાઈઓ વગેરે ઘણા લોકો મક્કમ ઇન્કાર કરે છે. તેઓ આ ઘટનાનો અંત એની રીતે બતાવે છે કે —

રાણો સોડ્ય તાણીને સૂતેલો તે વખતે કુંવર નાસીને આવી. એણે ચૂપચાપ રાણાનો ચોક્કાળ ખેંચવા માંડ્યો. પોતાની ભેંસો આ તોકાન કરતી હશે એમ સમજુને રાણાએ સૂતાં સૂતાં જ કદયું: “હવે રેવા દ્યો ને, માવડી!”

‘માવડી’ શાંદ સાંભળતાં જ કુંવરથી બોલાઈ ગયું: “એ તો હું કુંવર છું, રાણા!”

“તું કુંવર? બસ, થઈ રહ્યું, મેં તને માવડી કહીને બોલાવી. હવે મારી માબહેન થઈ ચૂકી.”

પોતાના સનેહને એવો પલટો આપીને રાણાએ કુંવરને બહેન કરીને રાખી. એના દાઢીવાળાને (પતિને) બોલાવ્યો. કુંવરને મોટો કરિયાવર કર્યો અને પાછી ઘેર વળાવી.

ત્યાર પછી રાણો વાંગાર ડોળિયામાં ચાલ્યો ગયો ને કુંવર વગેરે સહુ ભેરાઈ ગયાં. કુંવરે રાણાને કહેવરાવ્યું: “ભાઈ, હવે આંહી આવીને તું રહે, તો મારું કાળજું ઠરે.”

રાણાએ જવાબ કહાત્યો:

આઇર પાણી આંબડે, ચરવા કંકોળે કાસ,

મેયુંને નો મેલાવીએ, ડોળેસરનો વાસ.

[હે બહેન, આ ડોળિયા ગામમાં આંબડા ફૂવાનાં મીઠાં પાણી અને ચરવા માટે મીઠું ઘાસ; એવું પ્યારં સ્થાન છોડાવીને હું ભેંસોને દુઃખ નહિં દઉં. વળી,]

મેયું દાદર ને માછલાં, (ઓને) પાણી હુંદો પ્યાર,

રાણો કે' રેટાં ન મેલીએ, જેને અમૃત તણા આહાર.

[ભેંસો, દેડકાં અને માછલાં: એ તરણોચને પાણી સાથે જ પરીતિ હોય છે. માટે એવાં પ્રાણીઓ જેને અમૃતનો જ આહાર છે તેને રેટાં ન મેલાય.]

૩. બહારવટિયો

ઈડર શહેરમાં કાઠિયાવાડના અમરેલી ગામથી કોઈ જ્યોતિષ જાણનારો જ્રાદમણ આવ્યો છે. રાજ કલ્યાણમલજુને આ જોશીના સામર્થ્યની જાણ થઈ છે. એણે જ્રાદમણને રાજકચેરીમાં બોલાવ્યો.

બાદમણ આવ્યો. અને મહારાજે એને પ્રશ્ન કર્યો: “મારું મોત કહી દેશો, જોશી?”

“મારવું-જિવાડવું એ તો પરભુના હાથની વાત છે, રાજાજી! હું તો ફક્ત જન્મોત્તીના આંકડા માંડીને ભવિષ્ય ભાખું છું.”

“મારું ભવિષ્ય જોશો?”

“આટલાં બધાં માણસોની વરચે કહેવરાવવું રહેવા દ્વારા, મહારાજ! ફરમાવો તો હું આપને એકાંતે મળું.”

“ના, ના, જોશી! આ તમામ મારા સાઠે જીવ દેનારા રજપૂતો છે; એનાથી મારે અંતરપટ ન હોય. કહો, જે કાંઈ મારી જન્મકુંડળીમાંથી નીકળતું હોય તે.”

“ઠીક ત્યારે, બાપુ! આજથી ઓગણાત્મીસમે દિવસે તમારે માથે વીજળીની ઘાત છે.”

મધ્ય ચૈંપ માસ ચાલતો હતો. આભમાં વાદળાંનું ધાખું પણ નહોતું. રાત પડતાં નક્ષત્રો નિર્મળ તેજે ચળકે છે. આભને આઘે આઘેને ખૂણે વરસાદના વાવડ નથી. કલ્યાણમલજુ જોશીની વિદ્યા ઉપર મીઠું મીઠું હસ્યા.

“મહારાજ!” જોશીએ જમ્દૂતની મક્કમ વાણીમાં કદચું: “આ આંકડાની ગણતરી છે — વિધાતાના લેખ જેવી. ઓગણાત્મીસમે દિવસે જતન રાખજો.”

“અને ગણતરી ખોટી પડે તો?”

“તો જનોઈ બાળીને પી જાઉં.”

“એમ નહિ, મા’રાજ, જુઓ: તમારું ભાખ્યું જૂઠું પડે, તો જન્મકેદ દર્દશ; અને સાચું પડશે તો ઈડર રાજયનું એક ગામ આપીશ. લાવો તરંબાનું પતળં.”

તરંબાનું પતળં મંગાવી કલ્યાણમલે એક ગામનો પછો કરી કારભારીને સોષ્યો; આજા દીધી કે “ઓગણાત્મીસમે દિવસ ઊતરીને ત્રીસમો દિવસ ઊગો, અને જો વીજળી પડી હોય તો આ જ્રાદમણને લેખ સુપરત કરજો.”

જ્રાદમણને નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો. અને ઓગણાત્મીસ દિવસની અવધિ ઓરી ને ઓરી આવવા લાગી. થતાં થતાં બાવીસ દિવસ ઊગ્યા ને આથ્મયા, ત્યારે

રાજનાં ચતુર માણસોનાં મનમાં વિચાર ઊગથો કે વખત છે ને કદાચ બ્રાહ્મણની વાણી સાચી પડે, માટે કોઈ વીજળીનો પણાડ ગીલીને જતન કરે તેવી જગાએ ઓથ લેવો ભલો.

બ્રાહ્મણો કહ્યું: “બરાબર છે. હું નથી કહેતો કે રાજનું મોત છે; હું તો કહું છું કે મહારાજને માથે વીજળીની ઘાત છે. કોઈ સારો ઓથ લઈને તમે એ ઘાત મોળી પાડી શકશો.”

“ઓથ લેવાય એવું તો આપણા જોધપરિયા કુંગરાનું બોયરં છે.” એમ જાણકારોએ જાણ દીધી. જોધપરિયાના બોયરામાં છેલ્લું અઠવાડિયું વિતાડવાનું નક્કી થયું. બોયરામાં સાફસૂકી થઈ, અને સરંજામ પહોરયો.

વાદળની સાથે વાતો કરતો, જુગજુગથી વીજ-વરસાદના ને તોફાનના ઘા ગીલતો કાળો જોધપરિયો; કાળના હૈયામાં ખટકતી ખીલી સરીખો, ઈડરની ધરતી ઉપર પડછાયા નાખતો અને ગલડ પંખીઓને આશરો દેતો ઊભો છે. એની ભૈરવી ટૂંકને માથે કાળનો એક પણ ઘા કૂટથો નથી: કોઈ બ્રતધારી જોખો જાણે કવચ પહેરીને આઠેચ પહોરની આલબેલ દેતો ઊભો છે.

એવા અંટકી કુંગરાની પલોઠી નીચે મોટી દરબાર-કચેરી સમાય તેવડું પોલાણ પથરાયેલું છે. એ પોલાણની અંદર બાવીસમા દિવસની સંદ્યાને સમયે રાવ કલ્યાણલજુઅે, પોતાની થાળીમાંથી કોળિયો લેનાર તેવતેવડા ને બુગર્ગ મળી પાંચસો સંગાથીઓ સાથે રહેઠાણ આદર્યું, રોજ રાતે ગાણાં-બજાણાંના રંગરાગ રેલાવા લાગ્યા.

સાત દિવસમાંથી એક દિવસ વીતથો... બીજો દિવસ ઊગીને આથમ્યો... ત્રીજા દિવસની ઝડ લાગી... તેમ તેમ તો રાવ કલ્યાણલજુની નજર ખેંચાતી જાય છે કે જે પાંચસો સાથી સોનાની મૂઠે તરવાર લઈને પોતાની ચોગમ વીરાસને ઝૂકતા હતા તેમાંથી રોજરોજ થોડા થોડા સરકીને ઘરભેણ થવા લાગ્યા છે. કાળના મોટામાં ઓરવા માટે જે રાખી મૂકેલા તે જ જોખ્દાઓ આમ ઓછા થાય છે, તેથી રાવને તો કંઈયે વહેમ નથી આવતો. ‘કંઈક કામે જતા હશે,’ ‘કંઈક મારા રક્ષણનો ઉપાય વિચારવા જતા હશે’, એવો અર્થ કરીને રાવ મન વાળે છે.

પણ એમ જોતાં જોતાં ઓગણત્રીસમા દિવસનું પ્રભાત પડ્યું અને આભને આરે કાળના કાફલા નાંગરતા હોય તેવાં વાદળાંની આવ-જા મંડાઈ ગઈ. એક પહોર... બે પહોર... અને ત્રીજે પહોરે તો દોવળા ને ચોવળા થર બાંધીને વાદળાંએ આભમાં ટપોટપ જમાવટ કરી દીધી. કાળનાં ડમરં બાજતાં હોય તેવી ધણોણાટી એ ઘદ્યંબેલા ગગનમાંથી ઊઠવા લાગી. પરલયનાં નગારાં માથે કાળબેરવો વજરની ડાંડી વડે ધોસા દેવા લાગ્યા. કોઈ મંત્ર જાણનારે મંત્ર છાંટીને મોતની સેનાને જગાડી મૂકી છે.

કલ્યાણમલજુના હાથમાં હોકાની નળી રહી ગઈ છે, અને એને વીઠીને હવે એકસો જ સાથી બેઠા છે. એમાંથી તો એક પણ ઓછો થવાની બીક નથી. પણ જેમ તોકાનનાં મંડાણ જામતાં ગયાં, અને આભનાં ગડેડાટથી જોધપરિયો કુંગર ગુંજવા લાગ્યો, તેમ તેમ કલ્યાણમલે દીઠું કે પોતાની હજૂરમાંથી એક પણી એક સાથી નોખનોખાં બહાનાં બતાવી લપાતો લપાતો સરતો જાય છે. એમ થાતાં થાતાં બપોરટાણું થયું ત્યાં તો પાંચસોમાંથી ચારસો-પંચાણું ફટકિયાં મોતી વિણાઈ વિણાઈને બહાર નીકળી પડ્યા, અને બાકી રદ્દ્યા ઔશી-ઔશી વરસના પાંચ બુદ્ધાઓ. એ પાંચ ડોસા કઢણ છાતી કરીને રદ્દ્યા તો ખરા, પણ રાવ કલ્યાણમલથી આદેરા જઈને ભોયરાના છેટા ખૂણામાં લપાતા બેઠા: પોતાના અક્ષદાતાની પાસે બેસવાથી તો એને પણ વીજળી પડવાની બીક હતી!

‘દુનિયા! વાહ દુનિયા! વાહ દુનિયા!’ એવા ત્રણ નિઃશ્વાસ રાવના હૈયામાંથી નીકળી પડ્યા. મરક - મરક - મરક મુખ મલકાવીને રાજા પોતાના ઓલવાતા હોકામાંથી જોર કરી કરી દ્યુંટો તાણવા લાગ્યા. બીજુ બાજુ ગગનની પ્રલયકારી અસુર સેનામાં વીજળીનો વધારો થયો.

ઘડી આભનાં અંતર બેદ્દી ને ઘડી ધરતીને માથે ગડથોલાં ખાતી વીજળીએ મહાધોર નાટારેંબ માંડયો: કડડ! કડડ! ત્રણ કટકા થઈને કુંગરાને હલમલાવવા લાગી. પીળા, લાલ અને આસમાની રંગે કુંગરો રંગાવા લાગ્યો. હમણાં કુંગરનાં શિખર ખડેડીને ભુક્કો બની જશે, એવી ઘડીઓ ગણાતી થઈ. ઈડર શહેરને ગાઠે, કોટે, કાંગરે ઝાડવે ને ઝરખે હજારો માનવી ચડીચડીને જોધપરિયા કુંગરા માથે મોતની આતશબાજુ મંડાણી હતી તે નીરખી રદ્દ્યા: ઘડીક જળળળ અજવાસ: ઘડીક ધોર અંધારાં: કડેડાટ અને પવનના સુસવાટા: હમણાં કુંગર તૂટશે... એ તૂટયો... એવા ફ્રફરાટ: મહેલમાં માળાઓ લઈને ‘હર! હર! હર!’ કરતી બેસી ગયેલી રાણીઓ: અને હૈયે હૈયું દળાય તેવી મેદની: એની વરયે કલ્યાણમલ હોકાની દ્યુંટો તાણતા, મોમાં આંગળી નાખીને અચળ બેઠા છે.

એવે સમયે ઈડરના સીમાડા માથે એક સાંટિયો પોતાની પીઠ ઉપર બે બોકાનીદાર પડછંદ અસવારોને ઉપાડીને ચાલ્યો આવે છે. જમીન ઉપર લા બળતી હોય એવા છંદ્યા ન છંદ્યા પગ માંડતો, ડિલને નીડોળીને પંદર-પંદર હાથ માથે ઝાંફો ભરતો, પોતાની ડોકને છેક અસવારના ખોળામાં નાખી દેતો, કટકા કરી નાખે તોપણ કણકે નહિ એવો, અને પા ગાડિ માથેથી પણ માનવીનાં પગલાં કળીને ખેતરવા જેટલે આદે તરી જનારો, બા’રવટાંની રીતનો જાણનારો અસલ થરનો ઊંટ એ કુંગરિયા પંથ કાપતો આવે છે.

માથે બેઠેલ અસવારો દૂધમલિયા જુવાનો જ છે. એમાંના એકનું નામ કલયાણસંગ અને બીજાનું નામ ઉમેદસંગ છે. બેયની કમ્મરે તલવારો લટકે છે, અને બેયના ખોળામાં લાંબી નાળીવાળી અક્કેક બંદૂક છે.

“ઉમેદા!” મોટા અસવારે યાદ કીદ્યું.

“બોલો, ભાઈ!”

“ઉમેદા, જોજે હો, થડકારો થાય નહિ! આજ નાનકડી લુંટમાં કોક બિચારા નવાણિયાને કૂટવામાં નથી રોકાવું. બહુ વાર બાપડા નિર્દોષોનાં માથાં ઉતાર્યા છે. આજ તો ઈડર રાજનો મૂછનો વાળ હોય તેવાને જ ફૂંકી દેવો છે, હો! ભલે ત્યાં કટકા થઈ જઈએ!”

“મોટાભાઈ! મૂજાઓ મા. આ વખત છેલ્લી વારના જુવાર કરીને જ નીકળ્યો છું અને અબળખા નથી રહી. ગળોગળ આવી ગયા છીએ. આજ તો એને મારીને એના રાધિરમાં રાપણી દાઠી-મૂછોના કાતર્યા ભીજવવા છે.”

“ટીટોઈની જાગીરનું એક છોકરં પણ જીવતું રહે ત્યાં સુધી ઈડરના ધણી નીદર ન કરી શકે, એવી રીતે આજ મરી જાણવું છે, હો ભાઈ!”

“બહુ સારું, ભાઈ! અહાહાહા! પણ આ શો મામલો? ગઠનો કાંગરે કાંગરો ને ઝાડની ડાળીએ ડાળી આજ સજીવન કાં? કાળી રાતે કચાંચ નહિ ને જોધપરિયા માથે વીજળી કાં ગડથોળાં ખાય?”

“અરે, પણ સીમાડે કચાંચ ઔદાણ નહિ ને શહેરમાં આ મેદાડમબર ને વાવાળોડું કચાંથી?”

બંને જણા અજાયબીમાં ગરકાવ થઈ ગયા. ગગનના કડાકા સાંભળી બંનેની વજર-શી છાતી પણ થડક થડક થઈ વાદળના વાજિંત્ર સાથે તાલ દેવા લાગી ગઈ. અજવાસના ઝબકારામાં બંનેની આંખો અંજાઈ જવા લાગી, થોડી વારમાં તો સાંછિયો ઈડરના દરવાજા પાસે આવીને ઊભો રહ્યો, અને આગલા અસવારે દરવાનને હાક દઈ પૂછ્યું: “આ બધું શું છે આજ?” ઉધાડી તરવારે ટહેલતા પહેરેગીરે ટૂંકોટચ ઉત્તર દીધો: “રાવસાહેબને માથે વીજળી પડનારી છે.”

“કોણે કદયું?”

“અમરેલી ગામના જોશીએ.”

“કચાં છે રાવ?”

“જોધપરિયાના ભોયરામાં.”

“કોણ કોણ છે સાથે?”

“હતા તો પાંચસો, પણ અટાણે પાંચ રદ્યા — તે પણ આધેરા જઈ બેઠા છે.”

“ઉમેદા! સાંદિયાને હાંકી લે જોધપરે!” એમ કહી કલ્યાણસંગ પાછળા કાઠામાં ટટાર થઈ ગયો. જોધપરિયા માથે ઊંટ વહેતો થયો. કોટને કાંગરેથી માનવી જોઈ રદ્યો કે સાંદિયાના અસવારો જોધપરિયે મરવા માટે જાય છે! વીજળીના અજવાસમાં ઊંટ અનેક રંગે રંગાતો આવે છે. ગડગડાટ કરીને ખાઈ જવા તત્પર થયેલા આભ સામે છાતી કાઢીને મરણિયો ઊંટ ફાળ ભરતો ચાલ્યો જાય છે.

અસવારોએ કુંગરાની તળેટીમાં ઊંટ ઝોકાર્યા. ઊંટ ઝૂક્યો—ન ઝૂક્યો ત્યાં તો બંને અસવાર સપાટામાં ઠેકડા મારી ઊતર્યા; બોયરાને બારણે દાખલ થયા.

“ઉમેદા! જોજે હો, તું કાંઈ કરતો નહિં; હું જ હિસાબ ચૂકવીશ.”

એટલું કહીને કલ્યાણસંગ દાખલ થયો. અંદર જઈને જુઓ તો હલમલીને ત્ફું ત્ફું થતા કુંગરાની નીચે જીવતા માણસનું પ્રેત બેનું હોય તેવા રાવ કલ્યાણમલને બેઠેલ દીઠા.

એકલો, નિરાધાર અને મરવાની અણી ઉપર.

કલ્યાણસંગના અંતરમાં ઊભરો આવ્યો: “અહાહાહા! મારો ભાઈ, દીકરનો છત્રપતિ એકલો!”

“મોટાભાઈ, ભારી લાગ મળ્યો! કુંકી દઉં છું. જે મોરલી...” એમ કહીને જ્યાં ઉમેદસંગ બંદૂક ઉગામવા જાય છે, ત્યાં તો કલ્યાણસંગે ઉમેદાનો હાથ જાલ્યો: “ઉમેદા! જામગારી ઓળવી નાખ!”

બેઉ ભાઈ રાવની પાસે જઈ ઊભા રદ્યા.

“કોણ તમે?” બોલતાં જ રાવનો અવાજ ફાટી ગયો.

“અમે કોણ? નથી ઓળખતો, બાપ? તેં રાન રાન ને પાન પાન કરી નાખેલ તારા ભાઈ! ઓળખયા કે નહિં?”

એટલું કહીને બંને જણાએ બુકાની છોડી. સૂસવાતા વાયરામાં બંનેની વાંકડી મૂછો ફરકી રહી.

“આ કોણ? કલ્યાણ! ઉમેદા! તમે આવી પહોંચયા?”

“હા, બાપ! અટાણે ન આવીએ તો પછી કયારે!” કહીને કલ્યાણસંગ કરું હાસ્ય કર્યું.

“બલે આવ્યા, કલ્યાણ—ઉમેદા! જરાદમણની વાણી સાચી પાડવા ભલે આવ્યા. તમારા મ્યાનમાં પણ વીજળી છે ને! ખેંચો ભાઈ!”

સાંભળીને બહારવટિયાની આંખ પલળતી દેખાઈ. બહારવટિયા કાંઈ બોલી ન શક્યા. ત્યાં તો ક-ડ-ડ-ડ કુંગરો કડેડ્યો, અને રાવે કદ્યું: “કલ્યાણસંગ! ભાઈ! તું ભાગી જા. હમણાં વીજળી પડશે.”

“ભાગી જાવું હોત તો તો આવત જ શા માટે? અને તને બહુ વહાલા હિતા તે તો ભાગી ગયા! એની ભંભેરણીથી તો તેં અમારો રોટલો ઝૂંટવ્યો છે!”

ક-ડ-ડ-ડ! બીજુ વાર મોતનો સાદ પડ્યો, અને મોટેરા બહારવટિયાએ કલ્યાણસંગ રાવનો હાથ જાલ્યો: “ઉઠ, ભાગી જા! બહાર નીકળી જા!”

“અને તું?” રાવે પૂછ્યું.

“હું તારો નામેરી છું. ઉઠ, જરાદમણની વાણી ભલે સાચી પડે. હું ખાઈ-પી ઉંતર્યો છું. તું લાખોનો પાલણહાર —”

“હું ઊઠીને તને મારી ઘાત ઝીલવા દઉં? રામ રામ રામ...” ત્યાં તો કડડડ! ત્યીજો કડાકો થયો... આબ તૂટી પડ્યું... કુંગરો હલમદ્યો... ઉપરથી શિખર ચિરાણું... બાર સૂરજ બેળા ઊંધા હોય તેવો ઉજાસ થયો... અને એક પળમાં તો બહારવટિયા કલ્યાણસંગે રાવનું બાવડું જાલી ધા કર્યો. રાવ આદેના ખૂણામાં જઈ પડ્યો, અને ઉપરથી વીજળી પડી. બહારવટિયાના એ લંબાવેલા હાથને ખોટો પાડી, પાછી છલંગ મારી, ગુફાના જાણે ચૂરા કરી નાખશે તેવી કિકિયારી કરતી, તાંડવ રમતી ઈંદ્ર મહારાજની સળગતી સમશેર ગગનમંડળમાં પાછી ચાલી ગઈ.

પલકમાં તો તોફાન સંકેલાઈ ગયું. જાણે સ્વપ્નનું આવીને ઊડી ગયું. જરાદમણના અક્ષર સાચા પડ્યા: ‘કલ્યાણ’ નામના બે માણસોમાંથી એક ઉપર વીજળી ત્રાટકી અને બરાબર વખતસર રાજા કલ્યાણમલની ઘાત લીધી.

“ભાઈ... મારો ભાઈ...!” રેમ બોલતો રાવ આવીને બહારવટિયાના પગમાં પડી ગયો.

ગદગદ કંઢે કોઈથી કાંઈ બોલાયું નહિ.

[એ જરાદમણનાં સંતાનો તામ્રપત્ર પ્રમાણેની જમીન ખાતાં હતાં એવું કહેવાય છે. બહારવટિયાનું બહારવટું પાર પાડી ટીટોઈ પરગણું પાછું સોષ્યું કહેવાય છે.]

૪. બાપનું નામ

ગોહિલવાડમાં બગડાણા ગામની બગડ નદીની વેકૂરમાં એક ચીથરેહાલ આદમી હાથ વતી ખાડો ખોદી રદ્યો છે. ખોદતો ખોદતો દાંત કચકચાવતો જાય. મનની ઊંડી દાઝ કાટતો હોય તેવા ચાળા કચકચાવતો જાય છે. મોઅથેથી બડબડાટ પણ કરે છે. અને પડખે થઈને ચાલ્યું જતું નદીનું વહેણ જાણે એ મૂરખા બિખારીની મૂર્ખાઈની મશકરી કરતું હોય તેવો ‘ખળ! ખળ! ખળ! ખળ!’ અવાજ કાઢી રદ્યું છે. પાસે એક ઊજળાવરણો ઘાટીલો જુવાન હાથમાં કળશિયો લઈને આ ગરીબ માણસનું ખોડકામ જોતો જોતો મલકાતે મોઅસે ઊભો છે.

“શું કરો છો, ભાઈ?” જુવાને પૂછ્યું. પણ ખોદનારને તો આંખ, કાન ને નાકનું તમામ જોર ખોડવામાં જ કામે લાગી ગયું હોય એવું થવાથી કોણ શું પૂછે છે કે કોણ ઊભું છે તેનું ભાન જ નથી. માથાની પાદડીના આંટા ગળામાં પડવા મંડ્યા તેટલી હુદ સુધી ભાનભૂલ્યો બનીને બસ ઊંડે ઊંડે હાથ નાખીને એ તો ગાળ કાટતો જ જાય છે.

“એ... શું ખોદો છો? ત્યાં કાંઈ માયાનું ચરનું કકું તો હાથમાં નથી આવી ગયું ને?” જુવાને એ ખોદનારના કાનમાં મો નાખીને જોરથી આ વેણ સંભળાવ્યાં. બાધોલા જેવા બિખારીએ માથું ઊંચું કરીને આ જુવાન સામે જોયું.

“શું કરો છો?” ફરી વાર જુવાને પૂછ્યું.

“એ... દાટું છું.” એટલું એક જ વેણ બોલીને જાણે કે પોતાને મોડું થઈ જતું હોય તેમ પાછો એ માણસ ખોડવામાં લાગી ગયો. આ માણસ ગાંડો હોય એવો વહેમ જુવાનને પડ્યો.

“પણ આંહી નદીમાં શું દાટો છો?”

“નામ!” આગળના જેટલો જ ટૂંકો જવાબ મળ્યો.

“નામ? કોનું નામ?”

“એ... ઓલ્યા કાળમુખાનું!”

એટલું કહીને ખોદનારે નદીની બેખડ ઉપર ઊભેલા ઘર સામે હાથ ચીધાડ્યો.

“એણે તમારં શું બગાડ્યું તે પરભાતના પો’રમાં કૂલડે વધાવવા મંડ્યા છો?”

“પરભાતને પો’રે એ કાળમુખે મને જાકારો દીધો. ડેલીએ હું ટંકબપોર આશરો લઈ ને બહુ તો ફડશ રોટલો ખાઈ જત. પણ એમાં તો એ સૂમના પેટનાનો જુવ ટૂંપાઈ ગયો! તો પછી એવડી મોટી તાબૂત જેવી ડેલી શીદને ઊભી કરી છે? મે’માનને આદરમાન ન દઈ શકતો હોય તો મેલે ને એની મો’લાત્યુંમાં લાલબાઈ!”

આ કૂલડાંનો વરસાદ ગામના કચા માણસને માથે વરસી રદ્યો છે એની જુવાનને ખાતરી થઈ. ખોદનારની જુબ તો વાળા આયરને ગાળો ચોપડવા લાગી પડી છે. અને

એક પણી એક વેળ સાંભળીને એ જુવાન મો આજે ફાળિયું દેતો હસી રદ્દો છે.

“ગટવા લાગો છો!” જુવાને પૂછ્યું.

“હા, ગટવી મૂઽા છયેં એટલે જ ના!”

“હા જ તો! નીકર તો જુબે આવી સાક્ષાત્ સરસ્વતી કચાંથી હોય?”

“દાટી દઉં કાળમુખાના નામનો!”

“હા, હા, ગટવા, સાચી વાત; દાટી દ્યો એના નામનો. ખૂબ ઊંડું દાટજો, હો! કેમ કે ઈ પાતાળમાંથીય નીકળી જાય એવો છે. એની વાંસે એવા પડ્યા છે કે એને પાતાળમાંથી પણ બહાર કાઠશે; માટે સારી પેઠે ઊંડો દાટજો, હો કે ગટવા!”

“એમાં તમારે કે’વું ન પડે, બા!”

“લ્યો, હુંયે ખોદવા લાગું; તમથી એકલાથી નહિ ખોદાય ગટવા!” એમ બોલીને જોધારમલ આયર કળશો બાજુએ મેલી, બાંયો ચડાવી, ગોઈણાભર થઈ, ખાડાને વધુ ઊંડો કરવા લાગ્યો.

“લ્યો, હવે નાખો એને આમાં એટલે દાબીદાબીને દાટી દઈએ.”

એક ગોળ પથરો લઈને ચારણે એ ખાડામાં પડતો મેલ્યો: “લ્યો, આ પાણકા ને એના દિલમાં કશો ફેરફાર નથી: બેય સરખા જ કઢણ! દાટી દ્યો પાણકાને.”

“હં... મારો બાપો, ગટવા! વાળી દ્યો વેકૂર અને મંડું ખૂંદવા.”

ખૂંદીખૂંદીને પથથર દાટ્યો. ‘હા...શ!’ કહીને ચારણે શ્વાસ હેઠે મેલ્યો.

“ના, ગટવા, મને તો બીક લાગે છે કે નીકળી જાશો, હો! દરરોજ આંહી આવીને ખબર કાઢી જાજો. હમણાં આ ગામ છોડ્યા જેવું નથી. ઈ મંડું તો મસાણથી પાછું આવે એવું છે!”

“અરે મારો બાપ! છોકરાં ધાન વગર ભાંભરડાં દઈ રદ્દ્યાં છે, ને હું શે સુખે આંહી રહું! આ ગામમાં મને આવે શુકને ઊભોય કોણ રાખે?”

“ગટવા, હાલો આપણે ખોરડે, જાર-બાજરીનું જે ધાન ખાતાં હશું એ તમારા ભાણામાં પણ હાજર કરશું.”

ચારણને કાંડે ઝાલીને જુવાન આયર પોતાની ડેલીએ તેડી ગયો.

ધતૂરાનાં ફૂલ સરખી સોહામણી ડેલીની બઢે બાજુની ચોખ્ખી અરીસા જેવી ચોપાટોમાં ચારણે તો પચાસેક પરોણાઓને હિંગળોકિયા ટોલિયા માથે બેઠેલા જોયા. ડેલીનાં કમાડ, ગોખલા, જાળિયાં ને થાંભલીઓનું અમૂલખ જુનવાણી કોતરકામ ભાળીને

પરોણાનું દિલ, આંબાની કુંજે મોરલો રમે તે રીતે રમવા લાગ્યું. થોડીવાર થઈ ત્યાં જુવાન આયરને દાતણ કરવા માટે સોનાની ઝાડી ને રૂપાના કળશા હાજર થયા. માણસો એનો પડતો બોલ ઝીલવા મંડ્યાં. અને અંદરથી નોકરો એક પછી એક દસ જાતવંત ઘોડીઓને દોરીને જેમ એ જુવાનની સામે આણતા ગયા તેમ તેમ ઘોડીઓને રંવાટી માથે અને કાનની અંદર આંગળી ફેરવી, ભાતભાતની અતલસોની કુમાશ તપાસતા કોઈ મોટા સોદાગરની માફક પોતાનાં પ્રાણપચારાં પશુઓને તપાસવા લાગ્યો. ‘ખમા રાધવભાઈ!’ ‘ખમા રાધવભાઈ!’ એમ ખેડુઓ ખમકારા કરતા સાંતીડાં લઈ લઈ નીકળયા. જુવાનનો પડતો બોલ જિલાતો જોઈને ચારણે જાણ્યું કે પોતાનું કાંકું ઝાલીને લઈ આવનાર બગડાણા ગામનો જાણીઠો આયર રાધવ ભમ્મર જ છે.

એક દિવસ... બે દિવસ... ચાર દિવસ થયા ત્યાં ચારણે ઊભા થઈ રાધવ ભમ્મરનાં ઓવરણાં લઈ, હાથ જોડી રજ માગી: “બાપ, એનાં જમણ ભાંગી ચચાં; છોકરાં ધરે ભાંભરડાં દેતાં હશે ને હું આંછી સવા મણની તળાઈમાં કેમ સૂંઝું? રાજુ થઈને રજ દ્યો.”

“અધીરા થાઓ મા, ગટવા! ધેર દાણા પહોંચતા કરું છું,” એમ કહી તરત ચારણને ગામડે એક કળશી લીલવણી બાજરો ગાંકું ભરીને મોકલાવી દીધો.

ચારણ રોકાયો, જુભ આળવીતરી, એટલે ભરદાયરા વરચે ચારણે પથથર જેવડા બોલ મોમાંથી પડતા મેલ્યા: “જોજો આ મારા નાથની જુક્કિત: પડખોપડખ બે ડેલિયું; બેય ડેલિયે હાથણિયું જેવી બસો બસો કુંટિયું ટલ્લા દ્યે છે; બેયને ધરે નવે નધ હાથ જોડી ઊભી છે; પણ બે ડેલિયું વરચે મારે નાથે કેટલું આભ — જમીનનું અંતર દીધું! એકનું મો પ્રભાતે જોવાઈ ગયું હોય તો લાંઘણ પડે, ને બીજાને દીધ્યે દાળદર દરિયાને સામે કાંઠે જઈ પડે!”

રાધવ ભમ્મરે સૌ માણસને દીશારત કરી દીધી હતી કે કોઈએ ચારણને ફોડ પાડવાનો નથી; ભલે બોલે.

બરાબર બપોરનું ટાણું છે તે વખતે બસો ઘોડે ઠાકોર વજેસંગજુએ ભાવનગરથી આવીને બગડાણાના પાદરમાં વડલા હેઠળ વિસામો લીધો, અને પોતાના અમીરોને હુકમ કર્યો કે “રાધવમામાને ઝટ સાબદા થઈ બહાર નીકળવા કહો. બીજુ કાંઈ તરખડમાં પડે નહિ એમ કહેજો. મેં બધો સરંજામ બેળો લીધેલ છે.”

અસવારોનાં ઘોડાં મહારાજ વજેસંગજુને વીટીને પાદરનાં ઝાડવાંની ઘટામાં હમચી ખૂંદવા મંડ્યાં. મહારાજને મોએ પવનની ટાઢી લેરખી વારણાં લેવા લાગી. અને આ બાજુથી અમીરે આયરની ડેલીએ જઈ તપાસ કરી તો રાધવ ભમ્મર અંદરને ઓરડે આરામ લેતા હોવાની જાણ થઈ. અમીરે રાધવભાઈની માતાને ખબર દીધા.

“કોણ મે' માન છે?” ડોશીએ પુષ્પાત્યું.

“ભાવનગરથી મહારાજ વજેસંગાજુ.”

“કેમ અટાણે?”

“બસો ઘોડે દુવારકાની જાતરાએ જાય છે અને રાધવમામાને બેળા સોટાડવા છે.”

“તે કયાં છે મહારાજ? ડેલીએ લઈ આવો.”

“મહારાજ ચોકાવાની ના કહે છે, અને મામાને ચોપેથી સાથે ચડી આવવા કહેવરાવે છે.”

“પણ, બાપ, મારો રાધવ તો જોલે ચ્યો છે. બલા થઈને એને કોઈ કાચી નીદરે ઉદાદશો મા.”

“અરે પણ, કુઈ, ઠાકોર...”

“ઠાકોરને મોરલીધર કરોડ્યું વરસના કરે! પણ મેં કોઈ દી મારા રાધવને કાચી નીદરે નથી જગાડ્યો. મહારાજને વીનવો કે ઘોડાં જોગાણ ખાય તેટલી વાર પેદંડું છાંડી ડેલીએ બિરાજે; ત્યાં હમણાં ભાઈ જાગશે.”

“અરે પણ, કુઈ, બસો ઘોડાને જોગાણ...”

“કાંઈ વાંધો નહિ, બાપ આંહી મહારાજને પરતાપે કોઠિયુંમાં બાજરો અભર રહ્યો છે.”

મહારાજને ખબર પહોરથા કે મામો પોઢયા છે અને કાચી નીદરે જગાડાય નહિ! માટે મામો ઊંઠે ત્યાં સુધી ઘોડાં તોફાન કરે નહિ એટલા સારુ જોગાણ ચડાવવાનું આઈએ ઓરડેથી કહેવરાત્યું છે!

“સાચું, સાચું, મામાને કાચી નીદરે ન જગાડાય!” એમ બોલી, હસતા હસતા અટારસો પાદરના ધણી રાધવ ભમ્મરની ડેલીએ જઈ ઊતર્યા. ટોલિયા ઉપર ફૂલવાડીઓ જેવી ધડકીઓ પથરાઈ ગઈ: દૂધના ફીણ જેવા ઓછાં ટંકાયા; અને મહારાજ મામાના ઊઠવાની વાટ જોતા જંજરી પીતા પીતા બેઠા. બસો ઘોડાં હાવળો કરતાં કરતાં જોગાણ બુકડાવવા લાગ્યાં. બીજુ બાજુથી આખા ગામની આયરાણીઓને બોલાવી આઈએ ભાતલાં તૈયાર કર્યાં. સાજણી ભેંસો દોવાઈ ગઈ: ગોરસડાં બેળાં થયાં: ખાવાનું તૈયાર ટપે થઈ ગયું ત્યારે રાધવભાઈ જાગ્યા.

“અરે, રંગ રે મામા!” કહેતાં મહારાજ ટોલિયેથી ઊભા થઈ રાધવને બથોબથ મળ્યા.

“મારા બાપ, મને ભોટામણ ચઢ્યું; મને જગાડ્યો નહિ?”

“કાચી નીદરે...”

“અરે, હાં — હાં! બાપ! હું ઘરધણી માણસ: મારે વળી નીદર કાચી શું, ને પાકી શું?”

“નીદર તો, મામા, સૌની સરખી — શું રા'ની કે શું રંકની.”

એમ વાતો કરી ભાતલાં જમ્યાં. રાધવ ભગ્મર મહારાજની સાથે દ્વારકાજુની જત્તાએ ચાલ્યા. પેલા ચીથરેહાલ ચારણને પણ બનાવી-ઠનાવી સાથે લઈ લીધો.

પરભાતને પહોરે પોતાના હજાર માણસોનો દાયરો કરીને મહારાજા વજેસંગ ગોમતીજુને તીરે બેઠા છે. ઉગતા સૂરજની ચંપકવરણી જ્યોત ગોમતીજુના હૈયા ઉપર હેમનો કોઈ નવલખો હાર પહેરાવી રહી છે. રણછોડજુના સોનેરી ઈંડા ઉપર ધજાઓ ફડાકા મારે છે અને ચારણના મોમાંથી કાવ્યધારા છૂટે છે કે —

ગાજે ગોમતી જુ કે ગાજે સાગરું,

રાજે શામળા જુ કે બાજે ઝાલરું,

સોહે એરસા જુ કે સ્વાભી સુંદરું,

મણાજાં ઝળળ જુ કે દીપક મંદરું.

મણાજ ઝળળ દીપક મહિમે, કરાં ગૌ નર કેક,

પોહપ-માળા ચડે પૂજા, અસા જુગપત અંક,

વીણા મરદંગ શંખ બાજે, ધરે સેવક ધ્યાન,

છપન કુળ જાદવાં મારે કરે લીલા કાન.

ભગવત રાજિયા જુ કે મુજ પર ભૂપતિ,

અહિનશ ઊતરે જુ કે ઉપર આરતી,

ગામ દુવારકાં જુ કે સરિતા ગોમતી,

કંથડ લીળિયા જુ કે બાખે કીરતિ.

“લ્યો, મહારાજ, ગોમતી-રનાનની સાબદાઈ કરો.”

ડોકું ધૂણાવીને મહારાજ બોલ્યા: “ના બા, એમ ગોમતીજુમાં ડિલ પલાળીને નથી ભાગવું.”

“ત્યારે ફરમાવો.”

“જુઓ, ભાઈ, આપણા સૌમાંથી જે પહેલવહેલો ગોમતીજુમાં નાચ એણે દ્વારકાની ચોરાશી જમાડવી પડે.”

દ્વારકાની ચોરાશી! સાંભળીને સહુ અમીરો ચૂપ થઈ ગયા.

“સાચેસાચ, મહારાજ?” રાઘવ ભમ્મરનો અવાજ આવ્યો.

“સાચેસાચ! ગોમતીજુને કાંઠે તો સહુ સરખા. જેને અંગડે ઊલટ આવતી હોય એ પહેલો નાચ. પહેલા નાવાનું પુણ્ય કાંઈ રાજને જ કપાળે નથી લખી દીધું.”

“ત્યારે હવે વેણે પળજો, હો મહારાજ!” કહેતો રાઘવ ઊભો થયો. અમીરો એકબીજાનાં મો સામે જોઈ રહ્યા, અને ઠાકોર હસવા લાગ્યા: “અરે મામા, તમે?”

“હાં, બાપા, હું. લ્યો ત્યારે, જે મોરલીધર!” કહીને રાઘવ ભમ્મર પહેરેલ લૂગડે અને પગરખાં સોતો ઢોડ્યો. કાંઠેથી ગોમતીજુને ખોળે કાચાનો ધા કર્યો. અને કાંઠે બેઠાં બેઠાં મહારાજ ‘ખડ! ખડ!’ દાંત કાઢીને પડકારા દેવા લાગ્યા.

કાંઠા ઉપર અમીરો કોચવાઈને અંદરઅંદર વાતો કરવા મંડ્યા: “વાહ! આટલો બધો અબુધ આયર! મહારાજનીયે મરજાદ નહિં!”

“મહારાજે વિવેકમાં જરાક કદચું ત્યાં જ જશ લેવા દોટ દીધી!”

“મૂઢ જત ખરી નો!” રાઘવ ભમ્મરને બાવડાં ઝાલીને મહારાજે ગોમતીજુમાંથી બહાર કાઢ્યા. પંજો લગાવીને વાંસો થાબડ્યો. પોતાના રાજના એક ઘરધણી માણસને પણ આટલો પોરસ આવ્યો ભાગીને મહારાજ રાજુ થયા.

ખૂણે બેઠો બેઠો ચારણ મો વકાસીને નીરખી રહ્યો.

બીજે દિવસે ગૂગળી જરાદમણોનાં જૂથ હલકયાં. છાણાંના આડ મંડાઈ ગયા. ખાખરા શેકાઈ, ખારણીએ ખંડાઈ, ધી-ગોળ બેળાઈ, લાડવા વળવા લાગ્યા. લાડવાના તો જાણે મોટા કુંગારા ખડકયા.

અમીરો આયરની જડતા ઉપર હસે છે અને મહારાજ એની ઉદારતા ઉપર મોહી મોહીને મલકે છે. આડ બળતા હતા અને ધૂમાડાના ગોટેગોટા નીકળતા હતા તે જોઈને મહારાજે અંખો ચોળતાં ચોળતાં મીઠો મર્મ કર્યો: “મામા, હવે તો આંખયું બહુ બળે છે, હો! આવડો બધો ધૂમાડો?”

“બાપા, આપની આંખયુંમાંથી પાણીડાં નીકળે એટલે જ ધૂમાડે મને હજુ ધરપત નથી!”

“કાં મામા? હજુ વળી શું બાકી રહ્યું છે?”

“હજુ તો, બાપ, દાટ્યું છે તે બહાર નીકળતું નથી!”

‘દાટ્યુ’ શબ્દ સાંભળીને ચારણના કાન ચમકયા.

“શું વળી દાટ્યુ છે, મામા?”

“બાપ, દુનિયાની અમૂલખ ચીજાં તિરલોકમાં ન મળે એવું નાણું.” સાંભળીને ચારણને મોટે મેશા ટળી ગઈ.

“કચાં દાટ્યુ છે.”

“બાપ, બગડ નદીની વેક્કુરમાં ધરબીને દાટ્યુ છે, એ ન નીકળે ત્યાં સુધી જીવંત ધૂળ બરાબર છે.”

“નીકળી ગયું! મારા વા’લા, નીકળી ગયું!” બોલતો ચારણ દોડ્યો; જઈને રાઘવનાં વારણાં લેવા મંડ્યો, અને ફાટતી છાતીએ દુછા બોલ્યો:

સંચીઅલ ધન સુમા તણું, નાણું નોધ-પણે,

ફોળ્યું લે ફાંટે, રામાવાળું રાઘડા!

[હે રાઘવ ભમ્મર, કંજૂસ પિતા રામા ભમ્મરનું સંયોલ દ્રવ્ય તે ફાંટે ફાંટે કાઢીને ખરચી નાખ્યું.]

અને —

તળ ગોમતી તણે, તેં લઈ ચણ ચડાવિયા,

(એમાં) ટાંકચા ધૂંવાડે, રાજાને તેં રાઘડા!

“મારા વા’લા! તેં આજ બાપનું નામ ઊંડે દટાણું હતું તે બહાર કાઢી નાખ્યું. અને એમાં અચંબો કેવો? રાઘવ જેવો દીકરો બાપને ચાર જુગ જીવતો ન રાખે તો તો બીજો કોણ રાખશે?”

કહીને ચારણ ઓછો ઓછો થઈ ગયો. મહારાજને આખી વાતને જાણ થઈ. રાઘવ ભમ્મરની પીઠ મહારાજના પંજાની પ્રાણિએ ખાઈ ખાઈ ને રાતીચોળ થઈ ગઈ, અને ગોમતીજી નાહવાનું પુણ્ય પોતાના પરજાજનને અપાવી મહારાજ બસો ધોડે પાછા વળયા.

૫. બાળપણની પ્રીત

વિજાણંદ આડો વીજણો, ને શેણી આડી બીત,

પડદેથી વાતું કરે, બાળપણની પ્રીત.

માવતરે નાનપણમાંથી મૂકેલો એક અનાથ છોકરો પરાચો માલ ચારી ચારીને પેટવડિયે ઉછરતો હતો. ગીરના કુંગરામાં આથડતાં એની અવસ્થા વધતી જતી હતી. પણ એ નમાયા છોકરાને ઘસીયોળીને નવરાવનાર-ધોવરાવનાર કોઈ નહોતું. એના માથામાં જુચો પડતી અને રાજણુ છોકરો મોટો થાતાં થાતાં એ રીતે પોતાનાં ખરાં રંગરસપ ખોઈ બેઠો હતો.

કોઈ ભેદબંધ વિનાના એકલા આથડતા એ છોકરાએ આખરે એક સંગાથી હાથ કરી લીધું: ગીરની વનરપતિમાં ભમી ભમીને એક તૂંબડાના વેલા પરથી ગોળ મોટાં બે તૂંબડાં ઉતાર્યાં. પવનની લહેરે લહેરે જેના પોલાણમાંથી દિવસરાત કોઈ ગેઝી સૂર વગડ્યા કરતા એવા એક વાંસની પાંચ કાતળીઓનો કટકો કાપી લીધો. વાંસને બેચ છેડે તૂંબડાં પરોવીને છોકરાએ તે ઉપર તાર અને તાંત્ર્યો બાંદ્યાં. કોઈ ઝાડવાના થડમાંથી ઝરતો રસ લાવીને એ જંતર (વાંજિંટર) ઉપર ચોપડી દીધો. ઉપર મોરપિરણનો ગુરછો લગાવ્યો. એવું રૂપાળું બીન બનાવીને જ્યારે પહેલી વાર એ છોકરાએ જંતરના તાર ઉપર પોતાની આંગળીઓ ફેરવી, તે વખતે એ વાંસ અને તૂંબડાંના પોલાણમાં કોઈ જુગ જુગનું જૂનું સંગાથી બેઠું હોય ને સામા હોકારા દેતું હોય, એવા સૂરો સંભળાયા. થોડા દિવસે તો છોકરાએ જંતરને જંબે ઉપાડીને ફક્ત હૈયાની જ ઉકલત પરમાણે આંગળીઓ ચલાવી; ઝાડવે ઝાડવે, ઝરણે ઝરણે ને ગીરને ગાળે ગાળે ગીતો બેસાડવાનું આદરી દીધું. જંતર ઉપર અજબ ઝડપે એનો હાથ બેસી ગયો. છત્રીસે રાગરાગણીઓ એની સામે હાથ જોડીને ઊભાં રદ્દ્યાં:

જંતર મોટે તૂંબડે, બાંદ્યે ગમે,

છત્રીસ લવણ રમે, વિજાણંદને ટેરવે.

મોટાં તૂંબડાંવાળું એ બીન: એમાં બાંદ્યે તો ગમા ગોઠવેલા: અને એમાંથી છત્રીસ જુદી જુદી રાગણીઓ વિજાણંદનાં ટેરવાનો રપર્શ થતાં કલ્લોલ કરી રમવા લાગે છે.

ગીરથી થોડું ઢ્ણકડું ગોરવિયાળી નામે એક ગામ આવેલું છે. કોઈ કોઈ વાર પોતાની ભેંસોને ઘોળીને વિજાણંદ આ ગોરવિયાળી ગામમાં આવતો. પહેલી વાર જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે ગામને પાદરે ફૂવાકાંઠે જઈને એણે પનિયારીઓને કદયું: “પાણી પાશો?”

બેમાંથી એક પનિયારી હજુ કુમારિકા હતી, કુમારિકાએ આ પાણી માગનારા છોકરાની સામે જોયું. જોતાં જ ઘડો સિંચીને કાઢ્યો હતો તે પણ એણે ટોળી નાખ્યો.

જરાક મો મરકોડ્યું. પોતાની સંગાથણને કહ્યું: “બીન, ઈને પાણી પાજે. મું તો ઈનો વહરો રૂપ ભાળેને ફાટે મરાં, બાઈ!”

એટલું બોલી અ રૂપ-નીતરતી કુમારિકા પોતાના ગોરા અંગ ઉપરની કાળી કામળી મથરાવટીએથી મોખરે તાણી લઈ, માથે બેંકું મૂકી, ઉતાવળે ગામ તરફ ચાલતી થઈ. પાછળથી બીજુ પનિયારીએ સાદ દીધો, “ભણેં શોણીબા! તોળી ગાગડ કાળમખો કાગડો બોટતો સો!”

વિજાળણંદે તરત અ બાઈને કહ્યું: “અરે બાઈ! માણસ કરતાં કાગડો તો ચડિયાતા રૂપવાળો ખરો ને! કાગડો આખું બેંકું બોટે છે પણ મને ખોલો પાણી પાતાંયે ઈનો જીવ નો હાલ્યો? હશો!”

તરણ્યો છોકરો પાણી પીને ગામમાં ગયો. ગામમાં વેદો ગોરવિયાળો નામે મોટો માલધારી પરજિયો ચારણ વસે છે. વેદાને આંગણે ત્રણસો બેંસો દૂઝે છે. પ્રભુના ચારેય હાથ અ ચારણને માથે છે. એ વેદા ગોરવિયાળાની ડેલીએ જઈને વિજાળણંદે પોતાનું જંતર ટીગાડી વિસામો કર્યો. વેદા ગટવીએ બાળકને આદરમાન દીધાં. રાતે વાળું કરતાં કરતાં વિજાળણંદે એરેંડિયા તેલના દીવાને ઝાંખે ઝાંખે અજવાળે પીરસવા આવનારી કન્યાને ઓળખી: કૂવાને કાંઠે મને કદરન્યો કહીને પાણી પાયા વિના ચાલી નીકળેલી છોકરી તે આ પોતે જ: વેદાની સાત ખોટની એક જ દીકરી: બાપ એને વારે વારે ‘શોણી! બેટા શોણી!’ કહીને સાદ કરે છે. ઠીક, જુતવા! વેદાની દીકરી મને ભિખારીને પાણી ન પાય એનો ધોખો હોય કાંઈ! કચાં હું નમાયો, નબાપો, નિર્ધન ને કચાં બાદશાહી બગીયાની ડોલર કળી!

વાળું કરીને સહું ફળીમાં ચંદ્રને અજવાળે ખાટલા ટાળી બેઠાં છે. ઉનાળાની રાત, એટલે આભ જાણો હીરે મટાઈ ગયું છે. શીતળ પવન ઝાડવાંની ડાળીઓ સાથે ભાતભાતના ગેલ કરી રદ્યો છે. અને એમાં પોતાની પાંચ બેંસોએ વીટી લીધેલા ખાટલા ઉપરથી વિજાળણંદે જંતરને ખંબે લઈ બજાવવાનો આદર કર્યો. વાજિંત્રના પોલાણમાં પોટેલી કોઈ વનદેવી પોતાના ભેંનાં સુંવાળાં ટેરવાં અડતાંની વાર જ જાગીને પોતાના વીતકોની વાતો કરતી હોય તેવા વિલાપના સૂર સંભળાવા લાગ્યા. દીકરા વિહોણી માતા રોતી હોય, પિયુ-વિજોગણ અબળા રોતી હોય, ભાઈવછોઈ બહેન ઝંખતી હોય, પ્રભુએ ત્યેજેલો ભક્ત વલવલતો હોય, અને ધણી વિનાનાં ટોર ધા દેતાં હોય એવા દવનિ નીકળવા લાગ્યા. વરચે વરચે વાજિંત્રના તારમાંથી મીડના સૂર નીકળતા તો સાંભળનારા સહુને કલેજે ન કહેવાય, ને ન સહેવાય તેવું કંઈ કંઈ થાવા લાગ્યું. હાથમાં હોકા હતા તેની કુંકો લેવાતી બંધ થઈ, કૂતરાએ ભસવું છોડી દીધું, બેંસો વાગોળતી અટકી ગઈ અને વેદાના ઘરની અંદરથી જાણો એક નિઃશ્વાસ નીકળ્યો હોય તેવો અવાજ સંભળાણો:

જંતર ઝાલ્યું હાથ, ભાંચળિયે ભાંગતી રાત્યનું,

સાથ લે સંગાથ, વાટેલ સઠ વિજાણંદે.

બીજું એવું કહેવાય છે —

જંતર વાયું જે, આંગણિયે આવીને,

કાળજ કરવતીએ, વાટી ગિયો વિજાણંદો.

[ભાંચળિયા શાખના એ વિજાણંદ ચારણે ભાંગતી રાતે બીન હાથમાં ઝાલીને બજાલ્યું. જાણે કે અમને પોતાની સંગાથે સંગીતના ઊંડા દરિયામાં લઈ જઈને પછી ત્યાં એણે અમારી નૌકાના સઠ છેદી નાખ્યા!]]

વેદા ગાઢવીને મોહ લગાડીને વિજાણંદ ચાલી નીકળ્યો. પણ પછી તો વારેવારે એને નોતરાં મળવા લાગ્યાં. જંતર લઈને વારંવાર વિજાણંદ ગોરવિયાળી આવ-જા કરવા લાગ્યો: એવી કંઈ કંઈ ભાંગતી રાતોમાં ભીતની આડશે બેઠેલી કન્યા શોણીના જુવતરની નૌકાના સઠ ચિરાતા ગયા. અને —

ગમે ગમે ગોઠડી, નવ તાંત્ર્યમાં નેહ,

હૈયામાં હલકેહ, વિજાણંદનાં તુંબડાં.

એ વાઞ્ચિંતરનો પ્રત્યેક ગમો ગાતો ગાતો જાણે કે શોણીની સાથે ગુપ્ત ગોઠડી કરી રદ્ધ્યો હતો, નવે તાંતો જાણે શોણીની સાથે જ સનેહ બાંધતી હતી. ને બીનનાં તુંબડાં ઘેરા પડછેંદા પાડીને જાણે એકલી શોણીના હૈયામાં જ હલકાં દેતાં હતાં.

જેને કદરૂપો કહીને, અને જેનાં મોથી બી જઈને ફૂવાને કાંઠેથી શોણી ભાગી નીકળી હતી, તેનું ગુપ્ત સ્વરૂપ હવે શોણીએ એના ગુણભર્યા સંગીતમાં નીરખયું. નીરખીને ગાંઠ વાળી લીધી કે બીજા બધા તો ભાઈ-બાપ છે. ચારણની દીકરી મોએ ચડીને કોઈને પોતાના મનની વાત કરી ન શકી. નેસડામાં કોઈ સરખી સહિયર નથી. ઘરમાં કોઈ બહેન-ભોજાઈ નથી. ગામમાં સ્ત્રી-પુરુષો શોણી આઈને જોગમાચાનો અવતાર કરી જાણતાં. શોણી આઈએ અખંડ કુમારિકા રહેવાનો નિરધાર કર્યો છે એમ સહુને ખબર હતી. બાપને તો સ્વપ્નોય ધારણા નહોતી કે આવા કદરૂપા જુવાન ઉપર પોતાની લાડકી દીકરીનું દિલ ચોટી શકે. ફક્ત એક વિજાણંદ જ શોણીની નીચી ટળતી આંખોમાં ને થરથર દર્જતા હોઠમાં પ્રીતની છાની વાત વાંચી લીધી હતી.

એવી એક રાતનો ચોથો પહોર ચાલે છે. વિજાણંદની વીણાના સ્વર-છંટકાવમાં આખો દાયરો નીતરી રદ્ધ્યો છે. જોરથી શ્વાસ લીધે પણ પાપ બેસે એવી રાગરાગિણીઓની ઊંડી જમાવટ રાતના હૈયા ઉપર થઈ ગઈ છે. ઓરડામાં દીવાની દિવેટે મોગરો ચડી ગયો છે, તેને ખેરવવા ઊઠવાને પણ એ ઓરડાની ઓથમાં બેસી રહેલી કન્યાનું મન નથી

કબૂલતું. બગાસું પણ આવ્યા વગર આખી રાત નીકળી જાય છે. પરભાતે વેદા ગોરવિયાળાએ દાયરો ભરી, કસુંબો લેવરાવી, વિજાણંદને કદયું: “ભાણેજ! ધણા દી તે અમને મોજ કરાવી. આજ તો હવે તારી મોજનો વારો છે. આ મારા ધરમાં આટલી ગાયું-બેંસુ છે, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ છે, એમાંથી તને મોજ આવે તે ચીજ માગી લે, ભાણેજ!”

વિજાણંદ માથું ધરતી તરફ ટાળી દીધું. ઓરડામાં શોણીના હૈયે શાસ સમાતા નથી. કાળજું ફડક ફડક થાય છે. કોણ જાણે ચારણ શી ચીજ માગશે!

“કેમ ભા! કેમ માથું નીચું ટાળી દીધું?”

“મામા! શું માગું? રિદ્ધિસિદ્ધિની અભળખા નથી રહી. બેંસું પણ હું સાચવી શકું એટલી તો જગંબાએ દીધી છે. હવે ભાર કોના સારુ વેંટાલું?”

“વિજાણંદ! માગી લે, હું કહું છું. મારી મોજ મારી જાય નહિ. મને અસદ્ગતિ મળે. માગી લે જટ.”

“પણ હું માગીશ ઈ તમથી નહિં દેવાય, મામા!”

“હું મારી દેહ વેચીને પણ તારો સવાલ પૂરો કરીશ. આંચકો ખા મા. માગી લે, ન આપું તો દેહ પાડી નાખું.”

“મામા! એક જ માગણી કરું છું: શોણીનો હાથ....”

સાંભળતાં જ વેદા ગઠવીના મુખ પરથી સોળે કળાઓ સંકેલાઈ ગઈ. હથેળીમાં કસુંબાની અંજલિ ભરેલી તે ધરતી પર ટોળી નાખી. કપાળે પરસેવાનાં બિનદુ બાઝી ગયાં. કોચવાઈને વેદાએ કદયું: “છોકરા, માગવાની રીતે માગવું જોઈએ. તેં આજ મારું મોત બગાડયું: વેદાની સાત ખોટની દીકરી તારા જેવા બટકતા બિખારીને મળે, જેને નથી માવતર, કે નથી એકેય કૂલો?”

“કાંઈ નહિં, મામા, મારી ભૂલ થઈ.”

એટલું જ કહી, જંતર ખબે ઉપાડીને ગરીબકે મોએ વિજાણંદ ખાધાપીધા વગર ચાલી નીકળ્યો, અને આખા ચારણ દાચરાએ વેદા ગઠવી ઉપર પીટ પાડવાનું આદર્યું: “વેદા ગઠવી, ભણેં વેણ પાળવો નૂતો તો વેણ દીધો કેવા સાટુ? ચારણ તોરે આંગણે બિસાસો નાખેને હાલે નીકળ્યો ઈ ખબર છે? તોળું ધનોતપનોત નીકળો જુસે.”

વિમાસણ કરીને વેદાએ કદયું: “પાછો વાળી લાવો એને.”

પાદરથી વિજાણંદને પાછો વાળી આવ્યા. વેદો ફરી વાર બોલ્યો: “ભણેં ભરવાડા, મોળી સાત ખોટયની શોણી ઈ [એમ] નો મળે; શોણીનું કાંડું જોતું હોય તો જા: નવચંદરિયું બેંસ્યું એક સો ને માથે એક, ભેણીયું કરી લે આવ્ય; એક વરસની અવદય દેતો સાં. પોર બરાબર આ જ તથ્યે જો નો પોગાય, જો એક દીનું મોકું થાય, તો જાણજે

કે આ ભવમાં શોણીનું મોયે જોવા ને મળે. નીકર એક વરસની અવદયમાં આવેને એક સો એક નવચંદરિયું મળે ખીલે બાંધે જાજે, અને ખુશીથી શોણીને હથવાળે પરણતો જાજે. છે કબૂલ?”

“કબૂલ છે, મામા!”

એટલું કહીને વિજાણંદ વળી નીકરયો. પોતાની પાંચ ભેંસો હતી તેને બરચીઓ ભરી ભરીને કોઈક ઓળખીતા નેસમાં મોકલી દીધી. પાંચેચની સામે હાથ જોડીને બોલ્યો: “મારી માતાજિયું! કુંગરામાં નિરાંતે ચરજો. હું હમણાં આવું છું. વરસને વીતતાં વાર નહિ લાગે, અને પછી તમારાં ખાણ નીરનારી, ગોરસડાં મેળવનારી, પાડરાં પાળનારી ને વલોણાં ગજવનારી શોણી આપણે ઘેર આવશે. રૂડા ઘર બાંધીને નદી કાંઠે કચાંક દે’શું. કોચવાશો મા, હો!”

ભેંસોની આંખોમાંથી મોટે ટીપે આંસુડાં ચાલ્યાં જાય છે. વિજાણંદની પણ છાતી ભરાઈ આવી. પણ એ તો હિંમતભેર ચાલી નીકરયો. એને તો ખાતરી હતી કે ‘મારું જંતર જે નેસડામાં જઈને વગાડીશ. ત્યાંથી પાંચ પાંચ નવચંદરી ભેંસો શું મને નહિ મળે? એવા વીસ નેસડાં તો પાંચ મહિનામાં ફરી વળીશ.’

વિજાણંદ હાલી નીકરયો, પોઢીડા પલાણે,

ડાબો થાને ગણેશ, (તો) વિજાણંદ પાછો વળે.

પોઢિયા પર સવાર થઈને વિજાણંદ ચાલી નીકરયો. ઝૂરતી શોણી જંગલના તેતરને વીનવે છે કે હે ગણેશ પંખી, તું મારા પિયુની આડો ડાબી બાજુએ ઊતરજે કે જેથી અપશુકન સમજુને એ પાછો વળે. ફરી વાર શોણીએ પોકાર કર્યો:

હરણા તારી ડોકમાં, ઘડાવું ઘૂઘરમાળ,

સોને મટાવું શીગડી, વિજાણંદ પાછો વાળ્ય!

[હે હરણા, તું ડાબી બાજુ ઊતરીને વિજાણંદને અપશુકન દે, તો હું તારે કંઠે ઘૂઘરમાળ પહેરાવીશ, તારી શીગડીઓ સોને મટાવીશ.]

નેસડે નેસડે જઈને વિજાણંદ ગળતી રાતનું જંતર બજાવે છે અને માનવીની આંખોમાંથી નીદર ઊડાડી મૂકે છે. પ્રભાતે પ્રભાતે ભરદાયરામાં વિજાણંદને બેટ આપવાની વાતો થાય છે. પણ નવચંદરી ભેંસોનું નામ પડતાં નેસવાસીઓ લાચાર બની જાય છે. ચાર ચાર પગ ધોયેલા: પૂછડાને છેડે ધોળા વાળ: અક્કેક આંચળ ધોળો: લલાટમાં ધોળું ટીલું: મો ધોળું: અક્કેક આંખ ધોળી: એવાં નવ નવ શેતરંગી ચંદ્ર-ચિદનોવાળી ભેંસો તે નવચંદરી કહેવાય. એવી ભેંસો કચાંઈક મળે છે, ને કચાંઈક નથી મળતી. નવમાંથી એક પણ ઓછું ચાંદું તો ચાલે તેમ નથી.

વિજાણંદની ગણતરી ખોટી પડી. પાંચ-પાંચની ધારણા હતી ત્યાંથી એક-એક પણ માંડ માંડ નીકળી. મળી તેમ તેમ હાંકીને વિજાણંદ ભમવા લાગ્યો. આદે આદે નીકળી ગયો. કેટલો દૂર નીકળી પડ્યો છે તેનું ભાન ન રહ્યું. ખાવુંપીવું, બધું જ વિજાણંદ વીસરી ગયો છે. દિવસ ને રાત જંતર ઉપર જ ટેરવા ફરે છે, અને ‘નવચંદરી બેંસો’ એટલો જ મોમાંથી સવાલ પડે છે. ગીર વટાવીને વિજાણંદ બરડામાં, હાલારમાં, ઝાલાવાડમાં જયાં જયાં કોઈ નવચંદરીના સમાચાર મળે ત્યાં ત્યાં રહ્યે છે. દિવસ પછી દિવસ અને પછી તો પહોર પહોરની ગણતરી કરે છે. એમ કરતાં એક વરસમાં થોડા જ દિવસ ઓછા રહ્યા. વેદાએ આપેલી અવધ ચાલી આવતી હતી.

અહીં ગોરવિયાળી ગામમાં શોણીના યૌવનની કળીઓ પણ ઊદાડી ગઈ હતી. પ્રેમનું ખેતર પાકી ગયું હતું. શોણીના તલસાટ શું બોલતાં હતાં? —

**ખેતર પાકચું કણ ઝરે, મન બેઠું આળે,
વળય વેલો વિજાણંદા, (મને) રોઝડાં રંજાડે.**

[હે વિજાણંદ, મારા જીવનનું ખેતર પાકી ગયું છે. યૌવનરૂપી દાણા નીચે ઝરી જાય છે. અંત:કરણ તારી રાહ જોતું માળા પર બેઠું છે. હવે તું ઝટ પાછો વળજે, કેમ કે નાદાન ચારણ ઉમેદવારોરૂપી રોઝડાં મારા જીવન-ખેતરને રંજાડે છે. (મને પરણવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.)]

**ખેતર પાકચું પોક થિયો, મન બેઠું આળે,
અધવચ મેલ્યાં એકલાં, હાલ્ય હેડા હેમાળે.**

[જીવનનું ખેતર પાકી ગયું છે યૌવનરૂપી પોક (લીલા દાણા) શેકાઈને ખાવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છે. મારું મન માળા ઉપર બેઠું બેઠું વાટ જુએ છે. વિજાણંદે તો મને અધવચયે રહ્યાની. માટે હે હૃદય, ચાલો હિમાલયે ગળવા.]

વાટ જોવાનો છેલ્લો દિવસ હતો. અષાઢ બેસી ગયો. જગત પર વર્ષાનો ઊગમ થયો.

**વરસ વળયાં વાદળ વળયાં, ધરતી નીલાણી,
(પણ) એક વિજાણંદને કારણે, શોણી સુકાણી.**

[વરસ પાછું વળચું. વાદળાં પણ બરાબર બાર માસની મુદતે હાજર થઈ ગયાં. પૂઢવી એ સહુના પુનર્ભિલન થકી નીલી વનસ્પતિનાં જોબનરંગે હસી-ઉલ્લસી ઊઠી. હાય! એ બધાં તો લીલુડાં બન્યાં, કેમ કે મિલનનું સુખ પામ્યા; સુકાઈ શોષાઈ સળગી ગઈ એક માત્ર શોણી, કારણ કે એને એકલીને જ વિયોગ રહ્યો, વહાલા વિજાણંદનો.]

તે દિવસે ગોરવિયાળી ગામને પાદરે પાણી સીચતી પનિયારી શોણી ગામેગામ ભણીથી ચાલ્યા આવતા લાંબા લાંબા કેડા ઉપર મીઠ માંડીને જોયા કરે છે કે કચ્ચાંય વિજાણંદ

આવે! કયાંય એક સો એક નવરંદરીઓનું ખાડું ગોરજના રમર ઉડાડતું આવે! કયાંય જંતરના સેંદેશા લઈને પવનની લહેરીઓ આવે!

જો આવે તો આજ આ કૂવાકાંદે પેટ ભરી ભરીને પીએ એટલું પાણી પાઉં; એની એકસો ને એક નવરંદરીઓને પણ મારે હાથે બેડાં સીચી સીચીને પાણી ધરવ કરાવું; લાંબો પંથ કરીને આવતા પિયુડાને માથાબોળ નવરાવું; એનાં લૂગડાં આ ઓગત નદીની ધોળી ધૂળમાં ધરીને ઊજળાં દૂધ જેવાં કરી સુકાવું; તે દિવસે પાણી પાચું નહોતું એનો બદલો વાળી દઉં! પણ વિજાણંદ તો દિવસ રોજયકોજય રદદ્યો છતાં આવતો નથી. પાદરથી નીકળતી ઓગત નદીને શેણી પોકાર કરે છે કે —

ચડ ટીબા ચડ ટીબડી, ચડ ગુંદાળી ધાર,

ઓગત, ઉછાળો લઈ, વિજાણંદ પાછો વાળ.

[ઓ બહેન ઓગત, તું ઊંચી ટીબી ટેકરીઓ ચડનારી છે. તું વિજાણંદને કયાંઈક આદ્યે આદ્યે જોઈ શકતી છોઈશ. ભલી થઈને એક વાર ઉછાળો મારી, એનો પંથ રોકી, તું એને ઝટ પાછો વાળજે.]

દિવસ આથમ્યો, આશા ઓગત કાંદે મૂકીને શેણી બેંકું ભરી ધેર ગઈ. જઈને જુઅ છે તો વેદો ચારણ હરખદેલો થઈને બેઠો છે.

“બાપ શેણી!” વેદો બોલ્યો: “હવે અટાણે લાપસીનાં આંધણ મેલજે, હો ગીગી! ઈ કાળમુખો નસેં પોગ્યો ને આપણે ઊગર ગાં! અ ર ર ર! મોળી હંસલી જુમી ગીગી ઈ કાગડાને હાથ જાત, મોળો મોત બગડત! મૂકચ, બેટા, ઝટ લાપસીનાં આંધણ મૂકચ.”

આંસુડે પલાળેલા લોટની લાપસી કરીને દીકરીએ બાપને ખવરાવી. ખાઈપીને બાપ તો ઘસઘસાટ ધોટ્યો, પણ શેણી શે સુખે સૂખે? આખી રાત પવનમાં કમાડ ભભડે તો ઝબકે છે કે ઓ વિજાણંદ આવ્યો! પવનના સુસવાટામાં જાણે કે વિજાણંદની વીણા રોતી લાગે છે, ને પલવાર ઝોલું આવતાં જ સ્વપ્નમાં વિજાણંદને ઠપકો દેવા લાગે છે કે અરે ભૂંડા! રસ્તે આટલો બધો ખોટીપો! કોણ કામણગારં તને મરયું તું?

આખી રાત અજ્ઞપામાં ગાળી, પરભાતે ઊઠીને શેણીએ પોતાનું પોટલું બાંદયું. બાપુની પાસે હાથ જોડીને બોલી: “બાપુ! રમણી જોડાવી દેશો?”

“કાં, બાપ? કીસેં જાવો છે?”

“હેમાળે ગળવા!”

“અરર! દીકરી! ગાંડી થે ગી! આવડી અવસ્થાએ વેરાગ કીસેથી આદો! ભણેં બાઈ, હવે તું બી મા. હવે આપણી ભે માતર ટળે ગી. હવે તોરા સાટુ હું સારો ઠેકાણો જોવા નીકળતો સાં. હેમાળે ગળવા તે જવાય, મારા ઓધાર?”

“બાપુ!” શોણીએ ધરતી ખોતરતાં ખોતરતાં સંભળાત્યું: “બાપુ, હવે આ બદ્ધી આશા મેલી દ્યો. હવે તો —”

વિજાણંદની વરમાળ, બીજાની બાંધું નહિ,

ચારણ હોય લખ ચાર, (અને) બાંધવ કહી બોલાવીએ.

તે દિવસે બાપને જાણ થઈ કે દીકરી તો વિજાણંદના નામની જ માળા ફેરવે છે! બાપુએ બહુ સમજાવી. છેલ્લે જવાબ વાળી દીધો: “હવે તો, બાપુ, એ આવે કે ન આવે: હવે અવધ પૂરી થઈ. ને હવે તો મળશું હેમાળાના ખોળામાં, નીકર આવતે અવતાર. હવે મારો મારગ રોકશો મા.”

ગામનાં માણસો હજાર-હજાર વાતો કરીને મનાવવા લાગ્યાં કે “બીન! રોકાઈ જા, હજુ એ આવશે.”

“આવી રહ્યો, બાપ! હવે આવીને શું મો દેખાડે?”

કોઈ બોલ્યું: “અરે ગીગી, વાવડ કટાવીએ.”

સાંભળી સાંભળીને શોણીએ કહ્યું:

મત્યું શું દિયો માનવી, જણ જણાની જૂજવી,

ડાઢાપ એવડી હતી, (તો) વિજાણંદ કાં વાળ્યો નહિ?

[અરેરે માનવીઓ, હવે આવી રીતે મને દરેક જણ જુદી જુદી શિખામણો શું મો લઈને આપો છો? એટલું બધું ડહાપણ હતું ત્યારે વિજાણંદને તે દિવસે પાછો કાં ન વાળ્યો?]“

“અરે બાઈ! વિજાણંદ જેવા મેલાઘેલા પર તું શું મોહી છે? બીજા કચાં નથી?”

“ભલે રહ્યા —

ધોખી લૂગડ ધોય, રંપાળાસે રાચું નહિ,

મર મેલડીઓ હોય, (તોય) વર વહાલો વિજાણંદો!

[ધોખીનાં ધોયેલ સફેદ કપડાં પહેરનાર રંપાળા કોઈ પુરાષ ઉપર હું નથી મોહતી છતાં એ વિજાણંદ જ મને વહાલો છે અને વળી —]

છાણાંનાં ચાટેલ, ખોરાં ધી ખવાય ને,

મેયુંના મથેલ, વાલાં ધી વિજાણંદનાં.

[હે મારાં સલાહકાર માનવીઓ, બકરાંનાં ચાટેલાં એવાં બગડેલ ધી મારાથી નહિ ખાઈ શકાય. મને તો વહાલાં છે વિજાણંદે ભેંસોનાં મહીમંથન કરીને ઉતારેલ શુદ્ધ ધી.]

(વયંગચાર્ય એ છે કે અન્ય ચારણોનો મળિન રનેહ મારે ન જોઈએ.)]

ડમણીમાં બેસીને અટાર વરસની શેણી ચાલી નીકળી. માર્ગ અલકમલકની સીમે વીધતી જાય છે અને વિયોગે વલવલતી જાય છે:

મારગકંઠે મઠી કરં, લંં જોગણા વેશ,

ગોતું દેશવિદેશ, (કોઈ) વાવડ દ્યો વિજાણંદના.

[રસ્તાને કાંઠે હું મદૂલી બાંધીને જોગણાનો વેશ લઈ બેસીશ. દેશોદેશ હું વિજાણંદની શોધ કરીશ. અરે, મને વિજાણંદનો પતો આપો!]

માર્ગ ભાલ પરદેશ આવ્યો. ગામડાની બજારે નીસરીને શેણી સાદ પાડતી જાય છે કે ઓ ભાઈએ!

(કોઈ) જંતરવાળો જુવાન, ભાલમાં ભૂલો પડ્યો,

(હું) સગડે પાંડું સાદ, (મને) વાવડ દ્યો વિજાણંદના.

“હા, હા, બાઈ, થોડા દી પહેલા જ એવો એક જુવાન આંહી નીકળોલો; નવચંદી બેંસોના વાવડ પૂછતો હતો.” એમ માણસો પતો દેવા લાગ્યા.

“દેખાવ કેવો હતો?”

જવાબ મળે છે —

લાલ ચુંગી ધોતિયે, કેસરભીને વાન,

હાલ્યો જતો હાટડે, જંતરવાળો જુવાન.

[માથા પર લાલ ફેંટો હતો. સહેજ શ્યામ રંગ હતો. હજુ હમણાં જ ઓલી બજારમાં હાલ્યો જતો હતો.]

“કઈ દર્શયે ઊતર્યો?”

“નવચંદીની ભાળ લેતો આમ ઉપલા મલકમાં ચાલ્યો ગયો લાગે છે, બાઈ!”

સાંભળીને ત્યાંથી શેણી પગપાળી દોડવા લાગે છે. ઓ જાય! ઓ ચાલ્યો જાય! એમ માણસો અંધાણી દેતાં જાય તેમ તેમ તો જલદી એને ઝાલી લેવા માટે વેગથી આગળ વધવા દોડે છે, પણ એનાથી કેટલુંક દોડાય? વટેમાર્ગુના દેખતાં શી રીતે દોડાય?

ચાલું તો ચૂંકું નીકળે, ધોડ્યે લાજુ મરં,

વિજાણંદ વાગડ ઊતર્યો, ઊભી પોત્યું કરં.

[હું ચાલું છું તો મોડું થવાથી પેટમાં શૂળ નીકળે છે. દોડતાં તો હું લજજા પામું છું. અને વિજાળંદ તો છેક વાગડમાં દીસે છે. લાકડી ઉપર મારી ધાબળી ચડાવીને હું વનરાઈમાં ફરકાવતી જાઉં છું (પોત્યું કરું છું), જાણે કયાંક દૂર ચાલ્યો જતો વિજાળંદ મારી એ નિશાની દેખીને ઊભો રહેશે.]

એમ અરદ્ધી ઘેલી બનીને પંથ કાપતી કાપતી સતી શેણી હિમાલયનાં ચરણોમાં પહોંચી, આશા છોડીને ઉપર ચડવા લાગી. તીર્થતીર્થ કરતી કરતી ઊંચાં શિખરોમાં દાખલ થઈ. અભિમુનિઓની ધૂષીઓ આઠે પહોર ધખી રહી છે; આલેક આલેક! અને ઓમકારના અધોર નાદ શિખરે શિખરથી પડછંદા બોલાવે છે: અપ્સરાઓ સ્નાનકરીડા કરવા આવતી હોય તેવાં સરોવરો હિલોળા ખાઈ રદ્યાં છે: મટીએ મટીએ ભગવાંધારી ને કાં ભભૂતધારી તપસ્વીઓનાં પહોળાં ગળાં હોકારા દઈ રદ્યાં છે. એવા જાગતાજીવતા હિમાલયની લીલી, રાતી, પીળી ને ગુલાબી એવી અટાર ભાર વનસ્પતિમાં થઈને વાધવર્ણની ત્રાડો સાંભળતી શેણી થાક્યા વિના ચાલી જ ગઈ. મટીઓ મેલી; માનવી મેલ્યાં; વનસ્પતિ મેલી ને વાધ-વર્ણ મેલ્યાં; અને કયાં આવી?

જ્યાં ચારેય દિશાએ બરફના કુંગરા છે: જ્યાં ઉપરથીયે બરફ વરસે છે: નીચેનાં નીર પણ જ્યાં ઠરીને હિમ થઈ ગયાં છે: સૂરજનો તાપ જ્યાં ડોકિયુંયે કરતો નથી: એવી અધોર એકાંતમાં અટાર વરસની કંકુવરણી ચારણ્યનાં પગલાં પડ્યાં. ત્યાં શેણી હેમાળો ગળવા બેઠી.

બેઠી, ઘણો સમય બેઠી, પણ શરીર ગળતું કાં નથી? પાંડવો સરીખાનાં લોખંડી હાડ જ્યાં ઓગળી ગયાં, ત્યાં આ માખણ જેવી નાની-શી દેહડી કાં લોઢાની માફક સાખૂત રહી છે?

“હે બાપ હેમાળા! હે મોક્ષપુરીના દ્વારપાળ! હે સતી પાર્વતીના પિતા! હુંય તારી દીકરી થઈને તારે ખોળે સમાવા આવી છું. મારાં એવાં તે શાં ઘોર પાતક દીઠાં કે મને તારા પાખાણોથીયે વધુ કઠોર હૈયાની માનીને તરછોડી? આવડી વેદના આ બરફ ચિતામાં બેઠી બેઠી કયાં સુધી ખમીશ? મને ઝટ તારા શરણમાં લે.”

જવાબમાં જાણે હિમાલય સામા હોકારા દેવા લાગ્યો: “બેટા, તું બાળકુંવારી કહેવાય. એકલું આંહી કોઈ ઓગળી શકે નહિ, અને તારા અંતરમાં બીજું માનવી બેનું છે! જા બાપ, પરણીને પછી બેલડીએ ગળવા આવજે.”

“હવે તો પાછી ફરી રહી! પાછી જઈને કયાં ગોતું? પંથભૂલ્યો એ જંતરવાળો હવે મને કયાં બેટે?હે બાપ! રામચંદ્રજીએ જાનકીજીની પૂતળી કરીને જગન-ટાણે પડખે બેસાડેલી: તો હુંય મારા સંકલ્પના સ્વામીનું પૂતળું કરીને આંહી જ પરણી લઉં છું.”

હેમાળે શેણીનાં હાડ, ગળિયાં નવ ગાળ્યે,

(પછી) કાસનાં પૂતળ કરે, પરાણે પરણી ઉત્તર્યા.

‘કાસ’ અર્થાતું દર્ભનું પૂતળું કરીને શોણીએ એમાં વહાલા વિજાણંદનો સંકલ્પ મૂક્યો. પૂતળાને પોતાની ગોદમાં બેસાડીને અર્દિનના કુંડ સરીખા એ શિખરને ચાર આંટા દીધા અને પછી પૂતળાને ખોળામાં લઈ શોણી બરફનું બેસી ગઈ. આગ લાગી હોય તેવી રીતે અંગ ઓગળવા લાગ્યું. પગમાંથી લોહી શોષાય છે. ઘડી પહેલાં જે પગમાંથી કંકુવરણી કાંતિ ફૂટતી હતી, તે પગ શ્યામ પડી ગયા, પગમાંથી પ્રાણ જાતા રહ્યા. જોતજોતામાં તો ગોઠણ સુધીનાં હાડકાં પણ ગળીને પાણી થઈ ગયાં. ત્યાં તો કુંગરનાં છેટાં છેટાં શિખરોમાંથી ‘શોણી! શોણી! શોણી!’ એવા શબ્દો સંભળાણા.

‘અરે, આ મારા નામના સાદ કોણ દ્યે છે?’

‘ફટ રે ફટ જુવ! હજુયે એના ભણકારા! હે અભાગિયા જુવ! હવે ચીથરાં ન ફાડ.’

ત્યાં તો ફરી વાર ‘શોણી! શોણી! શોણી!’ એવા સાદ ઢૂકડા સંભળાણા.

“શોણી! શોણી! શોણી!” — સાદ ઢૂકડા ને ઢૂકડા આવવા લાગ્યા અને સામે કુંગરા પડયા દેવા લાગી પડ્યા: ‘શોણી! શોણી! શોણી!’

કામળી સંકોડીને શોણીએ બરફની બેખડોમાંથી સામે જવાબ વારયો: “હાલ્યો આવ! હાલ્યો આવ! હાલ્યો આવ!”

અવાજને એદાણે એદાણે એક આદમી દોડ્યો આવે છે. પથરામાં ઠોકરો ખાતો, પડતો, લોહીલુહાણ થતો, ને છતાં પણ પાછો ઊઠીને કાચા ખંખેરી દોડતો, ભર્યે શ્યાસે ચાલ્યો આવે છે. મોં ‘શોણી! શોણી! શોણી!’ સિવાય બીજો શબ્દ નથી.

બરફની ઊંચી દીવાલોવાળા એ ગાળામાંથી, ઝાંખે ઝાંખે અજવાળે જેમ કોઈ બે ઓળા પડ્યા હોય તેમ બંનેએ એકબીજાને નિહાજયાં; જંતરવાળો જુવાન નીચે બેખડ ઉપર: અને હાડગાળતી શોણી ઊંચે બરફના કુંડમાં.

દૂબળા પડી ગયેલા અવાજે શોણી બોલી: “ચારણ! આવી પહોરયો?”

“પહોરયો છું, મારા પ્રાણ! એક જ દિવસનું મોકું થયું. પણ તારા બાપને એકસો ને એક પૂરી નવયંદિયું ગણી દીધી છે, શોણી! હવે હાલો હાલો, ઓગતને કાંઠે ખોરડાં કરીએ.”

“હવે તો વૈતરણીને કાંઠે ખોરડાં કરશું, વહાલા!”

“શોણી! ઓ શોણી! શું થયું?”

ઉપરથી પડછાયો બોલે છે:

હાડાં હેમાળે, ગળિયાં જે ગ્રૂડા લગે,

વિજાણંદ વળે, ઘણમૂલા જાને દારે.

[હે મહામૂલા વિજાણંદ, મારાં હાડકાં ગોઠણાગોઠણ સુધી તો આ હિમાલયમાં ઓગળી ગયાં. માટે હવે તો, હે મહામૂલા વહાલા, તું પાછો વળીને ધેર ચાલ્યો જા.]

“પગ ઓગળી ગયા? ફિકર નહિ! —”

વળવળ વેદાની, (તું) પાંગળી હોય તોય પાળશું,

કાંદે કાવડ કરી, (તને) જાત્રા બધી જુવારશું.

[ઓભી થા, પાછી વળ, ઓ વેદાની પુત્રી, તું લૂલી થઈ ગઈ હોઈશ તોપણ હું તને કાવડમાં બેસારી, મારી કાંધ પર ઉપાડી, અડસંઠ તીર્થોની યાત્રા કરાવીશ. પાછી વળ, ઓ પ્રાણાધાર, પાછી વળ!]”]

“ના, વિજાણંદ! હવે પાછી નહિ વળું —

વળું તો રહું વાંગળી, મૂલા ન પાયું આગ,

આલુકો અવતાર, વણસાદ્યો વિજાણંદા!

[હવે જો હું પાછી વળું, તો મારે તારી સાથે શરીરસંબંધ ન થઈ શકે, ને પુત્ર વિના મને મરતી વેળા કોણ અર્થિન મૂકે? એટલે આવતો જન્મ પણ બગડે, માટે હવે આ એક જ જન્મ વણસયો તેટલું બસ છે.]

“પાછી વળ! પાછી વળ!” એવા પોકાર ઊદ્ધ્યા.

“હવે હું તારા કામની નથી રહી, વિજાણંદ! કેમ કે હવે તો —

ગળિયું અરધું ગાતર, અરધામાં અરધું રિયું,

હવે મસળતા હાથ, વિજાણંદ, પાછા વળો!”

[હે વિજાણંદ, હવે તો મારં પોણા ભાગનું શરીર ગળી ગયું છે. હવે તું ફોગટ મહેનત કર્યા વિના પાછો વળી જા.]

ફરી વાર એ ધૂમસંદેરી ભેખડ પરથી દૂબળો અવાજ આવ્યો: “પણ ચારણ! છેલ્લી એક ઝંખના રહી ગઈ છે. મરતાં મરતાં એક વાર તારું જંતર સાંભળવું છે.

વિજાણંદ, જંતર વગાડ, હેમાળો હલકું દિયે,

મોદ્યા માછલમાર, માછલિયું ટોળે વળે.

“એક વાર બજાવી લે.”

ખંબેથી બીન ઉતારીને ચારણે ટેરવાં ફેરવ્યાં. જાંખે અજવાળે વાજિંત્રના સૂર રડવા લાગ્યા. અંધારં કંપી ઊઠ્યું. હિમાલય પહાડ હોકારા દેવા લાગ્યો. દૂર દૂર નીચાણે સરોવરમાં જાળ નાખતા મરછીમારો થંભી ગયા, અને માછલીઓ એ ગીત સાંભળવા ટોળે મળીને પાણી ઉપર પોતાના ચળકતાં મો રાખી ઊભી રહી.

વાજિંત્ર વાગે છે: અને ગીતને તાલે તાલે બરફમાંથી ‘રામ! રામ! રામ!’ એવા જાપ બોલાય છે. જાપ જપાતા રદ્યા ને જંતર બજતું રદ્યું. એક તરફથી રામનામના અવાજ ધીરા પડવા લાગ્યા. બીજુ તરફથી જંતરના તાર વધુ ને વધુ જોરથી ઝણોણાટી દેવા લાગ્યા. આખરે રામનામના ઉરચાર અટકી ગયા ને બેખડ ઉપરથી એક ધડાકો થયો. બેભાન જંતરીના હાથમાંથી જંતર નીચે પછડાયું.

જંતર બાંગ્યું જડ પડી, તરફથી મોખી ત્રાગ,

વેદાની શોણી હલ ગઈ, જંતરી ન કાઢે રાગ.

[વાજિંત્ર પટકાઈ ગયું. અંદર ચિરાડ પડી ગઈ. એનો મુખ્ય તાર તૂટી પડ્યો. વેદ ચારણની પુત્રી શોણીના પ્રાણ ચાલી નીકળ્યા; એટલે હવે વીણાનો બજાવનાર પણ સૂર કાઢતો અટકી ગયો.]

અને —

બૂખે ખાદ્યું ભાત, પેટ ભરી પામર જું,

શોણી જેવો સંગાથ, મેલીને વિજાળંદ વળ્યો .

[શોણી જેવા સંગાથને હિમાલયમાં વળાવી વિજાળંદ ચારણ ખાલી હાથે પાછો વળ્યો. અને જુવતર ટકયું ત્યાં સુધી પામર માનવીની પેંડે પોતાના બૂઝ્યા પેટને ભરતો રદ્યો.]

[કેટલાક ચારણો એમ કહે છે કે શોણીને વિજાળંદ ઉપર પ્રીતિ હોવાની વાત બનાવટી જ છે, શોણી તો જોગમાચાનો અવતાર હતી અને એણે તો પોતાના પિતાને બાલ્યાવસ્થાથી જ કહી રાખેલું કે ‘મારો સંબંધ કરશો જ નહિ’ તેથી પોતે વિજાળંદથી બચવા માટે જ હિમાલય નાસી ગયેલી.

મેં તો આ વાર્તામાં બંને પક્ષનો પ્રેમ હોવાની હકીકત સ્વીકારી છે, તે આ પ્રાચીન દુઃખાઓ પરથી. ન પરણવાનો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ શોણીને વિજાળંદ પર વહાલ ઉપજ્યું, એ તો ઊલટું એની પ્રીતિની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરે છે. અને આવા પરમ પવિત્ર પ્રેમાવેશથી તો એનું સતીપણું અથવા જોગમાચાપણું ઊલટું વધુ ઉજ્જવળ બને છે. બીજુ અનેક ચારણ સતીઓ પણ પરણોલી હતી જ.

બાંચળિયા ચારણોને આજે પણ ભરવાડોના વિવાહ વખતે કોરી (પાવલી) મળે છે. તેઓ ભરવાડને જ માગે છે. લોકકથા એવી છે કે હિમાલયમાં વિજાણંદ પોતાની જોડે મરવા ન બેસી શકયો તેથી શોણીએ શરાસ્યો કે “જા, ભરા ભડકાવતો રે’જે.” બીજુ લોકકથા એવી છે કે શોણીબાઈ સાથે હિમાલયમાં જવામાં ભેગો ખીમડ નામનો રાવળ હતો. તે પણ પાછો ફરી ગયો. એટલે શોણીબાઈએ એને કદયું કે હે હૈયાકૂટા! ત્યારથી રાવળ બહુ ભુલકણા હોય છે. તેમનાં લગ્નોમાં ‘શોણી-ખીમડની ઘઉંની ઘૂઘરી’ વહેંચવાનો રિવાજ છે.]

[આ કથાના બધા દુહાઓ લેખકના પુસ્તક ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’માં આપ્યા છે.]

૬. ભીમો ગરાહિયો

મરછુ નદીને કાંઠે મોરલીધરે આહીરોને વરદાન દીધાં, તે દિવસથી આજ સુધી આહીરોના દીકરાને છાબડે — જો એ છાબડું સતતનું હોય તો — મોરલીધર બેસતા આવ્યા છે. આહીર તો ઘૂડિયું વરણાઃ ઘોડે ચડીને ફોજ ભેળો હાલે કે ન હાલે, પણ આયરનો દીકરો ગામને ટીબે ઊભો રહીને ખરેખર રૂડો દેખાય. એવો જ રૂડો દેખાણો હતો એક ગરાહિયો: આજથી દોઢસો વરસ ઉપર: સાતપડા ગામને ટીબે.

સાતપડાને ચોરે મહેતામસુદી અને પગીપસાયતા મૂંગાઈને બેઠા છે. શું કરવું તેની ગમ પડતી નથી. પાલીતાણાના દરબાર પરતાપસંગજુ આજ પોતાના નવા ગામનાં તોરણ બાંધવા આવ્યા છે. એટલે ના પણ કેમ પડાય?

“બીજું કાંઈ નહિ”, એક આદમી બોલ્યો: “પણ નોખાંનોખાં બે રજવાડાંનાં ગામ અડોઅડ કચાંય ભાજાં છે? નત્યનો કજિયો ઘરમાં ગરશે.”

“પણ બીજો ઉપાય શો! એના બાપની જમીન આપણા ગફના પાયા સુધી પોગો છે, એની કાંઈ ના પડાય છે?” બીજાએ વાંધો બતાવ્યો.

“અરે બાપુકી શું, સાત પેઢીની જૂની જમીન હોય તોય મેલી દેવી જોઈએ; ગામ ગામ વરચેના સંપ સાટું શું પાલીતાણાનો ધણી આટલો લોભ નહિ છોડે?”

“હા જ તો! હજુ કાલ સવારની જ વાત: સધરા જેસંગની મા મીણલદેએ મલાવ સરોવર ખાંડું થાતું’તું તોય વેશ્યાનું ખોરડું નહોતું પાડ્યું.”

“અને આપણે કચાં જમીનનાં બટકાં ભરવા છે? ફક્ત ગોદરા-વા જમીન મેલી દિયે, એટલે બેચ ગામ વરચે ગોદરો કરશું. બિચારાં પશુડાં પોરો ખાશો, વટેમાર્ગું વિસામો લેશે અને વળી કજિયોકંકાસ નહિ થાય.”

“પણ ઈ સાવજનો કોણ કે’વા જાય કે તારં મોટું ગંધાય છે?”

“મે’તો જાય, બીજું કોણ?”

લમણે આંગળી મૂકીને બેઠેલા વહીવટદારને શરીરે પરસેવો વળી ગયો. એણે જવાબ દીધો કે “એ મારં કામ નહિ, ભાઈ! તમે સહુ પસાયતાઓ જઈને મારા નામે દરબારને સમજાવો.”

“તો ભલે, હાલો!” કહેતા પસાયતા ઊભા થયા; પાદર જાય ત્યાં પરતાપસંગજુ ટોલિયો ટળાવીને બેઠેલા... પાલીતાણાનું ખોરડું ગાંડું કહેવાય છે, તેનું સાક્ષાત્ પ્રમાણ દેતી એની વિકરાળ મુખાકૃતિની સામે કોઈ હાલીમવાલી તો મીટ માંડી શકે નહિ. એવો

તાપ ઝરે છે. બેઠા બેઠા દરબાર જરીકોને હાકલ કરે છે: “હા! ભરતર કરીને નાખો ખૂટ. અને પછી પાયો દોરી લ્યો ઝટ.”

“બાપુ, રામ રામ!” કહીને નીચા વળી સલામ કરતા પસાયતા ઊભા રહ્યા.

“કેમ શું છે?” પ્રતાપસંગજુએ તોરમાં પૂછ્યું.

“બાપ, વહીવટદારે કહેવરાવેલ છે કે જમીન તમારી સાચી, પણ નત્યનો કજિયો નો થાય માટે ગોદરા-વા જમીન મેલી....”

“મેલી દઉં, એમ ને?” પ્રતાપસંગજુનો પિતો ફાટી ગયો: “લીલાંઘમ માથાંનાં ખાતર ભર્યાં છે, એ જમીન મેલી દઉં, ખરં કે? જમીનનાં મૂલ ઈ કાણડો શું જાણો? જાઓ ઘરભેળા થઈ જાઓ. કહેજો એને કે સીમાડે તો સરપ ચિરાણો’તો, કાણડા!” [(સીમાડે સરપ ચીરાણો) વાર્તાના અંતમાં ટૂંકમાં વર્ણન કરેલ છે]

ગંખાંગપટ મો લઈને પસાયતા પાછા ફર્યા. ચોરે જઈ વહીવટદારને વાત કરી. બધા ચોરે સૂનસાન થઈ બેઠા. ભાવનગાર આદ્યું રહી ગયું, એટલે ત્યાં સમાચાર પહોંચતાં પહેલાં તો પ્રતાપસંગજુ પાચા રોપી દેશે. સહુના શ્વાસ ઊંચા ચડી ગયાં છે.

“પણ તમે આટલા બધા કંપો છો શીદ ને? પ્રતાપસંગજુ શું સાવજ-દીપડો છે? માણસ જેવું માણસ છે. આપણે જઈને ઊભા રહીએ, ફરી સમજાવીએ, ન માને તો પાણીનો કળશો ભરીને આડા ઊભા રહીએ. આમ રોયે શું વળશો?”

સહુની નજર આ વેણ બોલનાર માણસ માથે ઠેરાઈ. આછા-પાંખા કાતરા: એકવડિયું ડિલ: ફાટલતૂટલ લૂગડાં: ખલે ચોફાળનું ઓસાડિયું નાખેલું: કાખમાં તરવાર ને હાથમાં હોકો: ચોરાની પડસાળની કોરે સહુથી આદેરો એ આદમી બેઠો છે.

“ત્યારે, બીમા ગરણિયા,” માણસોએ કદયું: “તમે અમારી હારે આવશો?”

“ભલે, એમાં શું? તમે કહેતા હો તો હું બોલું.”

“જે ઠાકર!” કરીને સહુ ઊપડ્યા. મોખરે ભીમો ગરણિયો હાલ્યો. સડેકાટ ધીરે પગલે સીધો પહોરયો, પ્રતાપસંગજુને ગોઠણે હાથ નમાવી બોલ્યો: “બાપુ, રામ રામ!”

“રામ રામ! કોણ છો?” દરબાર આ આયરના વહુરા વેશ સામે જોઈ રહ્યા, મો આડો રૂમાલ રાખીને હસવું ખાઈયું.

“ઇઉં તો આયર.”

“ખાખરો રૂંટ ને આયર મૂંટ!” દરબારે મશકરી કરી: “બોલો આયરભાઈ, શો હુકમ છે?”

“બાપુ, હુકમ અમારા ગરીબના તે શિયા હોય! હું તો આપને વીનવવા આવ્યો છું કે ગોદરા-વા મારગ છોડીને ગામનો પાયો નખાય તો સહુનો પરભુ રાજુ રે’!”

“આયરભાઈ!” પ્રતાપસંગનું તાળવું તૂંકું તૂંકું થઈ રહ્યું: “તમે ભાવનગરના કારભારી લાગો છો!”

“ના, બાપ! હું તો પસાયતોય નથી.”

“ત્યારે?”

“હું તો મુસાફર છું. અસૂર થયું છે ને રાત રિયો છું.”

“તો પછી આબરણ સોતા પાછા ફરી જાવ!”

“અમારે આયરને આબરણ શી, બાપ? હું તો એમ કહું છું કે ભાવનગર અને પાલીતાણું બેચ એક જ છોડવાની બે ડાખલું: એક જ ખોરડું કહેવાય: ગંગાજળિયું ગોહિલ કુળ બેચનું એક જ, અને એક બાપના બે દીકરા આવી માલ વગરની વાતમાં બાધી પડે એવું કજિયાનું ઝાડ કાં વાવો?”

“હવે ભાઈ, રસ્તો લે નો! ભલે ભાવનગરનો ધારી મને ફાંસીએ લટકાવે.”

“અરે બાપ!” જેમ જેમ ઠાકોર તપતા જાય છે તેમ તેમ ગરણિયો ટાઢો રહીને ડામ દેતો જાય છે: “શેટલંજાના બાદશાહ! એમ ન હોય. હેડાહેડાનિયું આટકે ત્યારે અરિન ઝરે; વજજરે વજજર ભટકાય તે વખતે પછી દાવાનળ ઊપડે.”

“આયરડા!!!!” પ્રતાપસંગની આંખમાંથી તણખા ઝર્યા.

“બાપુ, તમારે આવું તોછડું પેટ ન જોવે, અને ભાવનગર-પાલીતાણા બાખડે —”

“તે ટાણે તને વષિ કરવા બોલાવશું.”

“એ ટાણે પછી તેડાવ્યાનું વેળું નહિ રહે. બેસ્ટયું જે ઘડીએ માંદણામાં પડે તે ઘડીએ ડેડકાં બિચારાં ઓવાળે ચડે, બાપુ! ઈ ટાણે વષિનો વખત ન રહે. પછી તો જેના ઘર માથે ઝાગ્યાં નિયાં —”

“તો પછી તું અમારાં નિયાં ઉત્તરાવી લેજો.”

“હું તો અસૂર થયું છે તે રાત રિયો છું. પણ, બાપુ, રે’વા દ્વારો.”

“નીકર! તું શું બંધ કરાવીશ?”

“ઈ યે થાય!”

“એ—મ!” પ્રતાપસંગજીએ જરીફોને હાકલ દીધી: “નાખો ખૂંટ, ગધેડીઓ ખોડો — આયરડો આવ્યો બંધ કરાવવા!”

ઠાકોરની હાકલ સાંભળીને જરીફો ડગલું માંડે તે પહેલાં તો ભીમાના મ્યાનમાંથી તરવાર ખેંચાણી. ઉધાડી તરવાર લઈને ભીમો આડો ઊભો અને જરીફોને કદયું: “જોજો હો, ટોચો પડ્યો કે કાંડાં ખડ્યાં સમજજો!”

ઘડી પહેલાંનો પામર આદમી ઘડી એકમાં બદલાયો ને બદલાતાં તો તાડ જેવડો થયો. જરીફોના પગ જાણે ગ્રલાઇ ગયા, ઠાકોરની આંખમાં પોતાની નજર પરોવીને પડકાર્યું: “ત્યાં જ બેઠા રે’જો, દરબાર! નીકર ઓખાત બગડી જશે. હું તો આયરડો છું. મરીશ તો ચપટી ધૂળ ભીજાશે. પણ જો તમારા ગળાને આ કાળકા લબરકો લેશો ને, તો લાખ ત્રાંસળિયું ખડખડી પડશો, શેટલંજાના ધણી! આ સગી નહિ થાય.”

પ્રતાપસંગજુએ આજ જુવતરમાં પહેલી જ વાર સાચા રંગમાં આવેલા પુરુષને દીઠો. સોળ કળાના હતા, પણ એક કળાના થઈ ગયા. આંખોની પાંપણો ધરતી ખોતરવા મંડી. ત્યાં તો ફરી વાર ભીમો બોલ્યો: “અમારં માથું તો ઘરધણી માણસનું, દરબાર! ચાળીનો બોકડો મર્યા તોચ શું? પણ સંભાળજો. હાલ્યા છો કે હમણાં ઉતારી લઈશ માથું — ચાકડેથી માટીનો પીડો ઉતારે એમ.”

ભૂવો ધૂણાતો હોચ એમ ભીમાનું ડિલ દર્જા ઉઠ્યું. માણસોએ ભીમાને જાલી લીધો. પ્રતાપસંગજુ ઉઠીને હાલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે ભળકડે ઉઠીને પાલીતાણે પહોચી ગયા.

આ બાજુથી સાતપડાના વહીવટદારે મહારાજ વજેસંગને માથે કાગળ લખ્યો કે આવી રીતે ભીમા ગરણિયા નામના એક આયરે ભાવનગરની આભરન રાખી છે. એવી તમામ વિગતવાળો કાગળિયો બીડીને એક અસવારને બીડા સાથે ભાવનગર તરફ વહેલો કરી દીધો અને ગામડે ગામડે ભીમા ગરણિયાની કીર્તિનો ડંકો વાગ્યો.

“દરબાર કેમ દેખાતા નથી?”

“મામા, એ તો ત્રણ દીથી મેડી માથે જ બેઠા છે. બા’રા નીકળતા જ નથી.”

“માંદા છે?”

“ના, મામા, કાચા તો રાતીરાણ્ય જેવી છે.”

“ત્યારે?”

“ઈ તો રામધણી જાણે. પણ સાતપડેથી આવ્યા તે દીથી તેલમાં માખી બૂડી છે. વાતું થાય છે કે કોઈક આયરે બાપુને બોઠામણ દીધું.”

“ઠીક, ખબર આપો દરબારને, મારે મળવું છે.”

એનું નામ હતું વાળા શામળો ભા. દાઢા તરફના એ દરબાર હતાઃ પાલીતાણા ઠાકોર પ્રતાપસંગજુના એ સાળા થતા હતાઃ માથા ઉપર ત્રણ મલોખાં મેલીને ફગ બાંધતા હતા. ('ફગ' એ જૂના જમાનાની પાદડી હતી.) એના ભુજબળની ખ્યાતિ આખી સરવૈયાવાડમાં પથરાઈ ગઈ હતી. મેડી ઉપર જઈને એણે દરબારને હિંમત દીધી: “શેટંઝાના ધણી કચારીએ કસુંબા પીવા ન આવે એ રહ્યું ન દેખાય, દરબાર! અને, એમાં ભોંઠામણ શું છે?”

“પણ, વાળા ઠાકોર, માળો એક આયર નરપલાઈ કરી ગયો!”

“અરે, સાંજે એના કાતર્યામાં ધૂળ ભરશું આયરકું શું —”

“રંગ, વાળા ઠાકોર!” કહેતાં દરબારને સ્કૂર્ટિં આવી. પણ તરત પાછો ગરણિયો નજરે તરવા માંડ્યો, અને બોલ્યા: “પણ વાળા ઠાકોર! સાતપડે જાવા જેવું નથી, હો! આયર બહુ કોબાડ માણસ છે, બહુ વસમો છે.”

“હવે દોથા જેટલો છે ને?”

“અરે, રંગ! વાળા ઠાકોર! પણ વાળા ઠાકોર, ઈ તરવાર લ્યે છે ત્યારે તાડ જેવો લાગો છે હો! જાળવો તો ઠીક.”

“તાડ જેવડો છે કે કાંઈ નાનોમોટો, એ હું હમણાં માપી આવું છું. દરબાર, તમતમારે લહેરથી કસુંબો પીઓ. બાકી એમ રોયે રાજ નહિ થાય.”

દોટસો અસવારે શામળો ભા સાતપડાને માથે ચડ્યા. ટોર વાંભવાની વેળા થઈ ત્યારે સીમભાં આવી ઊભા રદ્યા. ગોવાળને હાકલ દીધી: “એલા આયડું! કચા ગામનો માલ છે?”

“બાપુ, સાતપડાનો.”

“હાંકચ મોટા આગળ, નીકર ભાલે પરોવી લઇ છું.”

“એ હાંકું છું, બાપા! હું તો તમારો વાણરવેલિયો કે’વાંત.” એમ કહીને ગોવાળ ગાયોભેંસો ઘોળીને પાલીતાણાને માર્ગ ચડાવી. મોખરે માલ ને વાંસે શામળા ભાની સેના.

દરસાંગ! દરસાંગ! દરસાંગ! સાતપડે ઠોલ થયો. પાલીતાણાની વાર સાતપડાનાં ધણ તગડી જાય છે, એમ વાવડ પહોરયા. પણ આયરો બધા જોઈ રદ્યા કે દોટસો અસવાર ભાલે આભ ઉપાડતા, તરવારો બાંધીને હાત્યા જાય છે. એને જિતાશે શી રીતે! સહુનાં મો ઝાંખાંઝપટ થઈ ગયાં.

ત્યાં તો ભીમાની ધરવાળી આયરાણી બહાર નીકળી. ચોરે જઈને છૂટે ચોટલે એણે ચસકો કર્યો: “અરે આયરા! એ ભાઈ પસાચતાઓ! કોઈ વાસ નહિ રાખે હો! અને આજ ગરણિયો ગામતરે ગયેલ છે તે ટાણે ભૂંડા દેખાવું છે?”

એમ વાત થાય છે ત્યાં તો ભીમો ગરણિયો ગામતરેથી હાત્યો આવતો દેખાણો. ખોભળે ભાલું: ખભામાં ટાલોતર: કેદ્યે તરવાર: અને હાથીના કુંભાથળને માથે જાતી ડાબા માંડે એવી રાંગમાં ઘોડી. ઝંપામાં આવતાં જ એણે પૂછ્યું: “શો ગોકીરો છે, ભાઈ?”

“ભીમભાઈ, દુઃમનો ફેરો કરી ગયા.”

“કોણ?”

“પાલીતાણાના દરબારનો સાળો.”

સાંભળતાં જ ભીમાનાં રંઘાડાં અવળાં થઈ ગયાં. હાકલ કરી કે “એલા આયરો, તિબા થાઓ, નીકર કોઈ વાસ નહિ રાખે.”

“અને આયરાણી! મારી સાંગ લાટ્ય.” પાણીની તરસે ગળે કાંચકી બાગી ગઈ હતી, પણ ભીમે પાણી ન માગ્યું, સાંગ માગી; ઘોડાનું પલાણ ન છાંડ્યું. આયરાણીએ દોટ દીધી, ધણીની દેલિયા સાંગ પડેલી તે ઉપાડીને લાંબી કરી. સાંગ દઈને બાઈ પાછી વળી; માથે મોતીભરેલી ઈંદોણી મેલીને હેલ્ય ચડાવી, ખંબે સાંબેલું લીધું અને આયરાણીએ હાકલ કરી. ધરેદ્યરમાંથી આયરની વહુ-દીકરીએ હેલ્યો ને સાંબેલા લઈને નીકળી. રણધેલડી આયરાણીએ હેલારો ચડ્યો.

ગામ હલકચું. ખંપાળી, કોદાળી કે લાકડી ઉપાડી, ચીડિયાચસકા કરતું ટોળું નીસર્યું. મોખરે ભીમો પોતે ઘોડી ઉપર, ને બીજા બધા પાળા: ભીમો એકલો છે, પણ એકે હજાર જેવો દેખાય છે. ઘોડીને આધસોડે લેતો આવે છે. માણસો વાંસે દોડ્યા આવે છે.

આયરાણીએ હેલારો ગાજતો આવે છે.

સીમાડે માલ દેખાણો. શામળા ભાએ તો ત૰ીજુ પાંસળીએ તરવાર બાંધેલી: કમાડ જેવડી ટાલ ગળામાં લીધેલી: ને માથે મલોખાં ગોઠવીને ફગ પહેરેલી: વાંસે જોચું તો એક અસવાર વદ્યો આવે છે.

‘અરે, એક અસવાર બાપડો શું કરતો’તો?’ એમ વિચારીને થોભા માથે હાથ નાખે છે ત્યાં ભીમો આવ્યો. હરણ ખોડાં કરી દે એવી ઘોડીના ડાબા ગાજયા, હાથમાં ગણણા... ગણણા... ગણણા સાંગ ફરતી આવે છે. આવતાં જ હાકલ કરી. તાડ જેવડો થયો. “કચાં છે દરબારનો સાળો?” હાકલ સાંભળતાં અસવારો ઓગ્ગપાણા. ઘડીમાં તો ભીમાએ ફોજ વરચે ઘોડો ઝંપલાટ્યો, પાડો પાડાને કાઢે એમ એણે ભાના ઘોડાને બહાર કાઢી પાટીએ ચડાટ્યો.

લગાફગા... લગાફગા... લગાફગા કરતા ભા ભાગ્યા; દોટસો ઉજજડ મોટાં ઊભાં થઈ રદ્દ્યાં. ફરડક-હું, ફરડ! ફરડક-હું, ફરડ! ફરડક-હું, ફરડ! એમ ફરડકારા બોલાવતા ભા’ના ઘોડાને પોણોક ગાઉને માથે કાઢી જઈને પણી લગોલગ થઈ ભીમાએ

સાંગ તોળી. બોલ્યો: “જો, માર્ણ તો આટલી વાર લાગે. પણ મને અને ભાવનગરને ખોટ્ય બેસે; તું પાલીતાણા – કુંવરનો મામો કે’વા! પણ જો! આ તો નહિ મેલું.”

એમ કહી ભીમાએ સાંગ લાંબી કરી શામળા ભાને માથેથી મલોખાંની ફગ ઉતારી દીધી. સાંગની અણીમાં પરોવાયેલી ફગ લઈને આયર પાછો વર્ષયો. કાંધરોટો દેતો નીકળ્યો. દોઢસો અસવારોની ગાંઠ પડી ગઈ છે, પણ કોઈએ તેને છંછેડ્યો નહિ.

શામળો ભા તો પાટીએ ચડી ગયા, તે હેઠ કુંગરામાં દરશાણા.

એક કહે: “અરે, બાપાની ફગ ઉપાડી લીધી.”

બીજો કહે: “ઈ તો માથાનો મેલ ગયો.”

તૃજો કહે: “ઈ તો મોરલીધર બાપાને છાબડે આવ્યા. ફગ ગઈ તો ઘોળી. માથાનો મેલ ઊતર્યો, બાપા! વાંધો નહિ. કેદ્યેથી ફાળિયું છોડીને ફેંટો બાંધી લ્યો.”

દીવે વાટ્યો ચડી ત્યારે શામળો ભા પાલીતાણામાં દાખલ થયા. પ્રતાપસંગજુ નજર કરે ત્યાં લમણાં ઉજ્જવ દી઱્યાં. મો પર વિભૂતિનો છાંટોયે ન મળે. ભાએ સલામ કરી.

“ગરાસિયાના પેટનો છો?” દરબારે કહ્યું: “મેં નો’ તો ચેતવ્યો?”

“માણો... આયરડો ત્રણ તાડ જેવડો થાય છે! કાઠામાં સમાતો નથી!” ભાની જુભના લોચા વળવા લાગ્યા.

“તે ન થાય? અમથો હું હાલ્યો આવ્યો હોઈશ? જાવ, મને મોઢું દેખાડશો મા.”

શામળો ભા પાટીએ ચડી ગયા. તે દિવસથી એવા તો અબોલા રદ્યા કે પ્રતાપસંગજુના મોતને ટાણે પણ એનાથી અવાયું નહોંતું.

પતંગિયા જેવો ભીમો ફગ લઈને સીમાડેથી પાછો વર્ષયો. વાંસે ધણ ચાલ્યું આવે છે. ગામલોકોએ એને આવતો ભાઈયો અને લલકાર કર્યો: “રંગ ભીમા! રંગ ગરણિયા!”

“અરે ભા, મને રંગ શેના?” ભીમે કંઈયે પોરસ વગર જવાબ વાર્ષયો: “એ તો ભાવનગરના બાદશાહનું નસીબ જરૂર છે. અને બાકી તો આયર-કાઠીનું કામ છે કે વારે ચડવું.”

ભાવનગરના દરબારગઢની મેડીએ કનેયોલાલ વેજેસંગ મહારાજ કિંચડૂક.... કિંચડૂક.... હીડોળાખાટે હીચકે છે. સામે દીવાન પરમાણંદદાસ અને મેલભાઈ બેઠા છે. સાતપડેથી બીડો આવ્યો છે અને ફરી ફરી વાંચી વાંચીને મહારાજ બોલે છે:

“પરમાણંદદાસ, આયરે માણે અખિયાત કરી, હો! એને આંહી તેડાવીએ. મારે એને જોવો છે.”

“ભલે, મહારાજ; અસવાર મોકલીએ.”

એમ વાત થાય છે, ત્યાં બીજો અસવાર આવીને ઊભો રહ્યો.

“એલા, કયાંનો બીડો?”

“બાપુ સાતપડાનો.”

“ઉદાડો, ઝટ ઉદાડો, પરમાણંદાસ!”

પરમાણંદાસ વાંચે છે તે મહારાજ સાંભળે છે: લખ્યું હતું કે — ભીમા ગરણિયાએ બીજુ વાર મહારાજને રૂડા દેખાડ્યા છે. દોઢસો અસવારને એકલે તગડી, ધણ પાછું વાળ્યું છે અને શામળા ભાની ફુગ સાંગની આણીએ ઉતારી લઈ જીવતા જાવા દીધા છે.’

વજા મહારાજની છાતી પહોળી થવા માંડી. પાસાબંધી અંગારખું પહેર્યું છે તેની કસો તૂટી પડી.“રંગ! ધણા ધણા રંગ!” એમ મહારાજના મુખમાંથી ધન્યવાદ વણ્ણટ્યા અને હુકમ કર્યો: “પરમાણંદાસ! દાદન શેખને પચાસ ઘોડે સાતપડે મોકલો, ભીમાને તેડી આવે.”

“ભલે, બાપુ!”

“પણ કેવી રીતે લાવવા, ખબર છે?”

“ફરમાવો.”

“પ્રથમ તો એણે જે ફુગ ઉપાડી લીધી છે તે સાથે લેતા આવવી. અને બીજું, સાતપડા ને ભાવનગર વરચે આપણાં જોટલાં ગામ આવે છે એ દરેક ગામને ચોરે વરતીને બેળી કરી, કસુંબા કાઢી, ભીમા ગરણિયાના પરાકરમને ચર્ચી દેખાડવું. ગામેગામ એ આયરને છતો કરવો.”

દાદન જમાદાર ઉપડ્યા. સાતપડા માથે જઈને ભીમા ગરણિયાને બાથમાં લઈ લીધા.

“અરે રંગ ગરણિયા! મહારાજની લાજ વધારી!”

“અરે બાપુ! ઈ તો મહારાજનાં ભાગ્ય જબરાં! હું શું કરી શકતો’તો?”

“લ્યો, થાવ સાબદા. તમારે ભાવનગર આવવાનું છે.”

“અરે બાપા, હું ગરીબ માણસ! મહારાજ પાસે મેંથી કાંઈ અવાય?”

“અને ઓલી ફુગ સાથે લેવાની છે.”

“હું! હું! ભાઈ, મારી હાંસી કરાવવી છે?”

ભીમો તૈયાર થયો, પણ ફુગ લેવાનું ન માન્યો. એટલે દાદન શેખે પટેલને લઈ ભીમાના ઘરમાંથી સાંગમાં પરોવેલી ફુગ ગોતી કાઢી, સંચોડી સાંગ જ સાથે લઈ લીધી.

“છ્યો ગરણિયા, નાખો સાંગ પાઘડામાં.”

“અરે બાપ! મારું મોત કાં કરાવો?”

“તો અમે લેશું.”

મોખરે ફુગ સોતી સાંગ, પછી ગરણિયો અને વાંસે અસવારો: એમ અસવારી ચાલી. ગામડે ગામડે સામૈયાં, વધામણાં અને કંકુના ચાંદલાં. ગામડે ગામડે ચોરામાં દાયરો બેળો થાય છે, ગરણિયાના શૂરાતનની વાત મંડાય છે, શરમાળ આયર નીચે નિહાળીને બેઠો રહે છે. ધાટા કસુંબાની અંજળીઓ ઉપર અંજળીઓ અપાય છે. એમ થતાં થતાં ભાવનગર આવ્યું.

શરમાતે પગલે ગરણિયો મેડી ઉપર ચડવા માંડયો અને જે ઘડીએ દાદર ઉપર તે શૂરવીરનું ડોકું દેખાયું, તે જ ઘડીએ ગાઢી ઉપરથી ચારે પલા ઝાટકીને અટારસે પાદરના ધણી ઊભા થઈ ગયા.

“અરે બાપ! રે’વા દ્યો! મને ભોઠામણ દ્યો મા!” એમ ભીમે અવાજ દીધો.

પણ મહારાજની તો છાતી ફ્લાટતી હતી. એ શી રીતે અટકે? આઠ કદમ સામા ચાલ્યા.

“આવો! ગરણિયા, આવો! આવો!” એમ આદર દીધો, પણ મોમાં શરૂ સમાતા નથી.

દોડીને ભીમો મહારાજના પગમાં હાથ નાખવા જાય ત્યાં તો મહારાજે બાવડું પકડી લીધું. લઈ જઈને પોતાને પડખે બેઠક દીધી. મરક! મરક! મહારાજ તો હોઠમાં હસતા જાય છે અને દૂબળાપાતળા પરોણાની સામે પગથી તે માથા સુધી નજર કરતા જાય છે. ભીમાની પાંપણો તો નીચે ટળીને ધરતી ખોતરતી રહી છે, અને મોએ શરમના શેરડા પડે છે.

આખી વાત માંડીને દાદન શેખે કહી સંભળાવી. સાંભળીને મહારાજ મોમાં આંગળા નાખી ગયા.

“ગરણિયા!” મહારાજે પૂછ્યું: “શું દરબાર તમને પાળે છે?”

“ના બાપુ, હું તો વડિયા તાબે અકાળા ગામનો વાસી છું. અહી તો સગાવળોટે આવ્યો તો.”

“ઠીક, મેલજી! તરંબાનું પતરં મંગાવો.” મહારાજે વજુરને કહ્યું.

તરંબાનું પતરં આવ્યું.

“લખો ચાર સાંતીની જમીન: બે વાડીના કોસ: રાજની ગાઈએ દીવો રહે ત્યાં સુધી ભીમા ગરણિયાના વંશના ખાય.”

લેખ લખાણો.

“હવે લાવો પહેરામણી.”

પોશાક આવ્યો, લાટપાટા શણગારેલી ઘોડી આવી. હીરની સરક બેય બાજુ હીડોળતી આવે છે; સાચા કિનખાબના આગેવાળ અને જેરબંધ ઘોડીની ગરદને શોભી રદ્દ્યાં છે; કોઈ કુશળ વેપારીએ લેખણ ઘડી હોય એવી કાનોટી ઘોડીને રહી ગઈ છે; અને જેમ કોઈ આણાત કાઠિયાણી લાજના ઘૂમટા તાણતી હોય તેમ ઘોડીની કાનસૂરીની અવળ સવળ દોઢ્ય ચડી રહી છે.

ગરણિયાને પોશાક પહેરાવ્યો અને પછી ઘોડીની સરક હાથમાં આપી મહારાજે આયરનો વાંસો થાબડ્યો; બોલ્યા: “ભીમા ગરણિયા! તમારી વૃદ્ધ અવસ્થા છે એટલે તમારે કાંઈ નોકરી નથી કરવાની. ખાવ, પીઓ અને આનંદ કરો.”

બાર મહિના ચાલે તેટલું પલાણિયા વીડમાંથી ખડ અને દસ કળશી બાજરો મહારાજે બેળાં મોકલાવ્યાં. અસવારો જઈને વાજતેગાજતે ભીમાને સાતપડે મૂકી આવ્યા.

આજ પણ એના વંશજો ગરાસ ખાય છે.

સીમાડે સરપ ચિરાણો

કથા એવી ચાલે છે કે જૂનાગઢ તાબે માણેકવાડા અને મધુરવાડા નામનાં ચારણ લોકોનાં બે ગામ છે. બઢે વરચે સીમાડાનો કજિયો હતો. વારંવાર જરીફો માપણી કરવા આવતા પરંતુ ટેંટો ટળતો ન હતો. એક દિવસ બંને પક્ષો સીમાડો કાટવા માટે સીમાં ઊભા છે. કોઈ એકમત થતો નથી. લાકડીઓ ઊડવા જેટલો ઉશ્કેરાટ થઈ ગયો છે: તે વખતે તેઓએ સામેથી એક જબરજસ્ત સર્પને આવતો દીઠો. કોઈકે મશકરીમાં કદ્યું કે ‘ભાઈ, આ નાગદેવતાને જ કહીએ કે આપણો સીમાડો વહેંચી આપો.’ તરત જ બંને પક્ષો હાથ જોડીને સર્પને સંબોધીને એકસામટા બોલી ઊઠ્યા: ‘હે બાપા! સાચી વાત છે. તમે દેવ-પ્રાણી છો. વહેંચી દ્યો અમારો સીમાડો. તમારા શરીરનો લીટો પડે, એ અમારા સીમાડા તરીકે કબૂલ છે.’

સાંભળીને તરત જ એ ફણધર થંબ્યો, વાંકીચૂંકી ચાલ છોડીને એણે સીધું સોટી જેવું શરીર કર્યું અને પછી એ ચાલ્યો. એનો લીટો પડતો ગયો, તે પ્રમાણે ખૂટ નખાતા ગયા અને લીટાથી પોતાની જમીનની બરાબર સરખી વહેંચણી થતી જોઈને બેય પક્ષો ‘વાહ બાપા! વાહ મારા દેવતા!’ ઉરચારતા ઉરચારતા સર્પની પાછળ ચાલ્યા ગયા. સર્પ ચાલતો ચાલતો બરાબર એક વિકટ સ્થળે આવ્યો. કેરડાના ઝાડનું એક સુકાઈ ગયેલું

આણીદાર હૂંકું પોતાના સામે ઊભું છે. બરદ્ધી જેવી ઝીણી એની આણી જોઈને નાગ પળભર થંભી ગયો. અને તરત માણસો બોલી ઊઠ્યા: ‘હવે શું થાશે? બરાબર આપણા સરખેસરખા સીમાડા ઉપર જ આ કેરડો મોટા બાપુએ વાવેલો. હવે જોઈએ કે દાદો કોને રેહ દેશે.’

આ શાણદો જાણે કાન માંડીને સર્પ સાંભળતો હોય એમ ફેણ ચડાવીને ઊભો છે. એના અંતરમાં પણ સમસ્યા થઈ પડી કે કઈ બાજુ ચાલું? જે બાજુ ચાલીશ તે બાજુવાળાની એક તસુ જમીન કપાઈ જશે.

એક જ તસુ જમીનનો પ્રશ્ન હતો. છતાં સર્પ નિર્ણય કરી નાખ્યો. પોતે સીધો ને સીધો ચાલ્યો. કેરડાના થડ ઉપર જ ચઢ્યો. સીધેસીધો એ હુંઠાની આણી ઉપર ચઢ્યો, આણી એની ફેણમાં સોસરી પરોવાઈ ગઈ. સર્પ જોર કરીને બીજુ બાજુ ઊતરવા લાગ્યો. એમ ને એમ પૂંછડી સુધી ચિરાઈ ગયો. લગાર પણ તર્થી હોત તો વહેંચણ અણસરખી કહેવાત.

એનું નામ સીમાડે સર્પ ચિરાણો! આજ એ માણેકવાડા ગામની નદીને સામે તીર એ સર્પની દેરી છે. લોકો ‘માલ’ નામે ઓળખે છે. અનેક ભિન્ન ભિન્ન કાંઠિયાવાડી કુટુંબોના એ કુલદેવતા મનાય છે, વર-કન્યાની છેડાછેડી ત્યાં જઈને છોડાય છે.

૭. ભૂત રૂપે બેંકાર

નેસડામાં રાતે વાળું કરીને સહુ માલધારી બેઠા હતા. આદેથી ભૂતના બડકા સળગતા લાગે તેવી રીતે ચલમો ઉપરનો દેવતા કુંકે કુંકે જબૂકતો ને વળી જાંખો પડી જતો હતો. વરસાદ મોટે મોટે ફોરે ઠમ! ઠમ! પડતો હતો, અને નીચાં ઘરનાં નેવાં ટપકતાં હતાં. તેનાં ટીપાં નીચે ખાબોચિયામાં પડીને ટપક! ટપ! ટપક! ટપ! એવા ભાતભાતના સ્વર કાઢી કાંઈક વાતો કરતાં હતાં. આખી જીર ઉપર અંધારું પથરાઈ ગયું હતું. વાત તો એમ ચાલતી હતી કે —

“ભાઈ, હમણાં એક ચમત્કાર બની ગયો.”

“શું ચમત્કાર?”

“કંટાળે ગામેતીને ધેર એક ચારણ આવેલો. ચીથરેહાલ ચારણ, વાર્તા-કવિતા તો કાંઈ આવડે નહિં, પણ ગામેતી જેવો આયર તે કચાંઈક થાવો છે, બા? સહુને આપે તેમ એને પણ શીખ આપીઃ ચારણ બંધાળી માણસ, પણ કંટાળે અફીણ દે'તું નહોતું: અને ચારણને ઉતાર આવી ગયેલો: એટલે દી આથમી ગયો હતો તોચ રજા લઈને પડખેના ગામડામાં ઝટ પહોંચી જવા માટે રવાના થયો: ઝોલાપરી નદીને કાંઠે ચડ્યો અને માંગડાને કુંગર આવ્યો ત્યાં ભાન ભૂલીને રસ્તો ચૂકી ગયો. અંધારું ઠીકઠીક જામી ગયું: અને નાડ્યું ત્લાટતી હતી, એટલે ચારણ તો કુંગર ઉપર ટગલો થઈને પડી ગયો: થોડી વાર થઈ ત્યાં અંધારામાં પણ ઉભાસ મારે તેવાં ધોળાં બાસ્તા જેવાં લૂગડાં પહેરેલો એક માનવી ત્યાં આવ્યો અને ચારણના હાથમાં છેટેથી અફીણનો એક ગોટો નાખીને કદયું: ‘લ્યો ગઠવા!’

ગઠવો: ‘આ કચાંથી, બાપ?’

આદમી કહે: ‘કંટાળેથી ગામેતીએ મોકલાવ્યું છે.’

ચારણે તરત જ અફીણ ખાદ્યું: જિંદગીમાં કદી નહોતું ચાખ્યું તેવું અફીણ: શરીરમાં કાંઠો આવ્યો એટલે ચારણ એ જ ટાણે પાછો વળીને કંટાળે આવ્યો: ગામેતીને પગે પડીને બોલ્યો: ‘બાપ, કરોડ દિવાળી તારો વૈભવ ટકજો! મને આજ નવું જીવતર દીધું.’

ગામેતી અચ્યંબો પામીને કહે: ‘કેમ ભાઈ?’

‘બાપ! મારી વાંસે કુંગરામાં અફીણ પોગતું કર્યું, એ તો તું વિના બીજો કોણ કરે?’

‘ના, ભાઈ! અમને તો ખબર પણ નથી. ગઠમાં તો ચણોઠી જેટલું પણ અફીણ નથી ને! કોણ આવ્યું તું?’

‘અરે, બાપ! ધોળે લૂગડે જુવાન આદમી આવીને મને હાથોહાથ આપી ગયો, ને તમારં નામ લીધું!’

સાંભળીને સહુ એકબીજાની સામે સમસ્યાથી નીરખી રહ્યા. ગામેતી આઠલું જ બોલ્યા: ‘નક્કી માંગડો વાળો!’

“આવો ચમટકાર બન્યો, ભાઈ!”

“ઓહોહોહો! હજુયે શું માંગડા વાળાનો છુટકારો નહિ થયો હોય?” માલધારીઓ એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા.

બીજાએ વળી જવાબ દીધો: “એની વાસના ભારી જોરાવર હતી ને, ભાઈ! વાસના મટ્યા વિના નવું ખોળિયું કચાંથી લેવાય? ગજબની વાસના હતી માંગડા વાળાની.”

અજાણ્યાએ સવાલ કર્યો: “એ શી વાત હતી, ભાઈ? માંગડો વાળો કોણ? કચાંનો?”

“માંગડો વાળો આપણી ધાંતરવડીને કાંઠે આવેલ ગામ ધાંતરવડના રજપૂત જેઠા વાળાનો ઢીકરો થાય. વાળાઓ હજુ વટલીને કાઠી નહોતા થયા ઈ વખતમાં થઈ ગયો ને ભરજુવાનીમાં ભાલે વીધાણો.”

એમ થાતાં તો વાતચીતે વાતાંનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. રવાજ નામના વાજિંટર ઉપર ઝણેણાટી બોલાવતાં એ વાતડાદ્યા પરોણાએ દૃછા આરંભ્યા:

હુદ્ધ હાકોહાક, દળ છૂટથાં દેશોતનાં,

શોભે આંબા શાખ, લખિયલ વણ લેવાય નહિ.

દેવતાની બાંધેલી ઘૂમલી નગારીમાં હાકલો પડી; રાજકુળમાંથી દળકટક છૂટથાં; કાળવડ ગામનો કાઠી ચાડવો બાયલ ધણ વાળી જાય છે; મામા ભાણ જેઠવાએ કદચું કે ‘સહુ ચડજો, પણ ભાણેજ માંગડાને જગાડશો મા. એ પારકી થાપણ છે, પરોણો છે.’

પણ માંગડાનાં તકદીરમાં આંબે લટકતી એ શાખ મેળવવાનું સરજાચું નહોતું, પાટણ(તે સમયમાં પાટણો ધણાં હતાં. એટલે ઘૂમલી નજુકનું કોઈ શહેર પાટણ નામથી ઓળખાતું હશે.)ના નગરશેઠની કન્યા પદ્માવતી પ્રારંધમાંથી ખડવાનું માંડેલ હતું: ઊંઘમાંથી એ ઊફ્ફ્યો. દરબારગાઠ સૂનકાર ઢીઠો; જાણ થઈ કે મામા ફોજ લઈને ગયા: અરે, હાય હાય! હું ગા’ની વારે ન ચઢું! એવી ઊંઘ!

બલ ઘોડો વલ વંકડો, હલ બાંધવા હથિયાર,

ગ્રાંગી ફોજુંમાં ઝીકવા, મરવું એક જ વાર.

[શોભીતો ઘોડો રંગમાં હોય, શિર પર વાંકડિયા વાળ ગૂલતા હોય, શરીર ઉપર હથિયાર ચકચકાટ કરે; આહા! સાચા વીરને એક જ વાર મરવાની — મોટી ફોજમાં ઝંપલાવીને ભલી ભાંતે મરવાની — ઝંખના હોય છે.]

અસવાર પાટણની બજાર ચીરીને સોસરવો નીકળયો; કેમ કે જતાં જતાં એક વાર નજરં એક કરી લેવી હતી. છેલ્લી વારના રામરામ કરવા હતા.

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે ઊણો નહિ,

(એનું) બાલું ભરે આકાશ; મીઠે ભાજ્યો માંગડો.

ગરૂખામાં બેઠેલી નગરશેઠની દીકરીએ પોતાના પ્રીતમ માંગડાને દીઠો: ઘાટીલો ઘોડો, એવો જ લાયક અસવાર, આસમાનને માપતો ઊંચો ભાલો; એવા મનના માનેલા કાંઈ કંથને વાણિયાની દીકરીએ દીઠો અને ચારેય નજરંના તાર સંધાયા

અમે વેપારી વાણિયા, તમે રાજાની રીત,

પૂરવ ભવની પ્રીત, મળિયાં તમણું માંગડા!

[હે સ્વામી માંગડા, આપણી જાત તો જુદી છે પણ પૂર્વભવની પ્રીતિએ આ જન્મે નાતજાતનાં બંધન ભેદીને આપણાને જોડી દીધાં છે.]

માટે —

માટ ઉપર માંડેલ છે, પીતળિયા પાસ,

(એની) સોગઠિયું સગા, મારતો જા તું માંગડા!

[હે સગા, મેડી ઉપર ચોપાટ માંડી છે. પીતળિયા પાસા પડ્યા છે. સંકલ્પ કરી કરીને હું તારી સાથે એકલી એકલી બાજુ રમી રહી છું. માટે તું એક વાર ઉપર આવી, દાવ નાખી સોગઠી મારતો જા, એટલે આપણનું લગ્ન સફળ થાય.]

“ના, ના, પદ્માવતી! રજપૂતની એ રીત ન હોય. હું તો ગા’ની વા’રે ચડ્યો છું. રસ્તે રમત રમવા મુજથી રોકાવાય નહિ. પણ તું વાટ જોજે. હમણાં પાછે વળું છું. પછી રમી લેશું.”

ઘોડો ઘોડાવી મૂકયો. ગયો! ગયો! ત્વીસ-ત્વીસ ગાઉનો પંથ કાપી નાખ્યો. હીરણ નદીને કાંઢે મોટા વડલા હેઠળ ઘૂમલીનું ગૌધાણ ઊભું છે ને લૂંટારો ચાડવો બાયલ ભાણ જેઠવાની ફોજ સાથે ધીગાણું કરી રહ્યો છે. ત્યાં તો માંગડો દેખાએ.

જુવતો પાછો જા, વઠિયાની વેળા નહિ,

રોશે તારી મા, તું પરદેશી પ્રોણાલો.

[ચાડવો કહે છે કે “એ જુવાન, તું પરગામથી પરોણો આવેલ કહેવાય. તારે હજુ લડવાની ઉમ્મર નથી થઈ. તું રોળાઈ જઈશ તો તારી મા રોશે. માટે જુવતો પાછો વળી જા!”]

પણ ત્યાં તો —

**કળકળતો કટકે, હાકોટે હબકચો નહિ,
અહરાણ હૂકળતે, મચિયો ખાગે માંગડો.**

[ચાડવા કાઠીના હાકલા-પડકારા સાંભળીને માંગડો ન થડકયો. એ હૂકળતા શાંલાઓની સાથે માંગડો તરવારથી બેટવા દોડ્યો.]

**વળી છે પાછી વાર, બૂંડે મોટે ભાણની,
(પણ) એકલડો અસવાર, મીટે ન ભાળું માંગડો.**

[પદ્માવતી ઝરાખે બેસીને વાટ જોતી હતી. એણે જોયું કે ઝાંખાં મો લઈને ભાણ જેઠવાની ફોજ પાછી ચાલી આવે છે, પણ એકલવાચો ગયેલો અસવાર માંગડો કાં ન દેખાય?]

**પાઘડિયું પચાસ, અંટાળિયું એકેચ નહિ,
ઈ ધોડો ને અસવાર, મીટે ન ભાળું માંગડો.**

[આ પચાસ-પચાસ પાઘડીઓવાળા દેખાય છે. પણ રૂડી અંટીઓ પાડીને બાંધેલ પાઘડીવાળો મારો પ્રીતમ માંગડો નથી. એ ધોડો ને એ અસવાર નથી દેખાતા. હોચ તો સહુથી નોખો તરી રહે ને!]]

[કોણ જાણો, કદાચ પાછળ રદ્યો હશે — મારી પાસે આવવા માટે જાણીજોઈને પાછળ રહી ગયો હશે. કોલ દઈને ગયા પછી પરબારો તે કેમ ચાલ્યો જાય?]]

ત્યાં તો—

**ધોડો આવે ઘૂમતો, માથે સોનરી સાજ,
એકલડો અસવાર, મીટે ન ભાળું માંગડો.**

[સોનરી સાજ થકી શોભતો એકલો ધોડો ઘૂમતો ઘૂમતો ચાલ્યો આવે છે. એની પીઠ ઉપર એ એકલડો અસવાર ન દીઠો. જરૂર મારો માંગડો રણમાં ઠામ રિયો!]

અસવારોએ અટારી સામે આવીને સંદેશો કર્યાયો:

પદમાનો પ્રીતાળ, હીરણની હુદમાં રિયો,

જાગ્રા દેજો જુવાર, મરતાં બોલ્યો માંગડો.

[હે સતી પદ્માવતી, તારો પ્રીતમ તો હીરણ નદીને કાંઠે રદ્યો, અને એણે મરતી વેળા કદચું કે પદ્માને મારા જાગ્રા કરીને જુહાર દેજો!]

વડલે વીઠો દેત, સોનેરી કિરપાવનો,

(ત્યાં) બાયલ બીજે દેશ, માર્યો જેઠાણી માંગડો.

સોડચું લાવો સાત, માંગડાના મોસાળની,

કરશો મા કલ્પાંત, પારે ઊભી પદ્માવતી.

[માંગડાના મોસાળમાંથી સાત સોડયો લાવીને એના શબને દેન દેવાય છે, અને પદ્માવતી નદીને કાંઠે વિલાપ કરતી ઊભી છે તેને સહુ છાની રાખે છે.]

પદ્માવતી શું બોલે છે? —

મારા પંડ પર કોઈ, રાતા છાંટા રગતના,

રિયા જનમારો રોઈ, મીટે ન બાળું માંગડો.

[મારા અંગ ઉપર રકતના છાંટા પડ્યા હશે! મને એવાં અપશુકન મહયાં હશે! એવી હું અભાગણી! એટલે મારે રોઈ રોઈને અવતાર ગુજારવો રદ્યો.]

ભૂતવડલાની ઘટામાં એક દિવસ સાંજે એક વાણિયાની જાન છૂટી છે. અધોર જંગલમાં બળદની ડોકે ટોકડીઓ વાગે છે ને વાણિયા ભાતાંના ડબરા ઉધાડી ઉધાડીને ટીમણ કરે છે. ભેણો વાંકડી મૂછોવાળો રજપૂત ગામધણી અરસી વાળો વોળાવિયો બનીને આવ્યો છે. વડલાની ડાળ નીચે અરસી વાળો બેઠો છે, તે વખતે ટપાક! ટપાક! ટપાક! વડલા ઉપરથી કંઈક ટીપાં પડ્યાં!

અરે! આ શું? આકાશમાં કચાંચ વાદળી ન મળે ને મે' કચાંથી? ના, ના, આ તો ટાટા નહિ, બરડો ખદખદી જાય એવા ઊનાં પાણીનાં છાંટાઃ અરે, ના રે ના! આ પાણી નો'ય! આ તો કોઈનું ધગધગતું લોહી!

વોળાવિયો ક્ષતિરય અરસી વાળો ઊંચે નજર કરે, ત્યાં તો ડાળી ઉપર બેસીને કોઈ જુવાન રૂદન કરે છે. એનું મોં ખીને અરસીને અનુકૂંપા વધૂટી: “કોણ છો?”

“ભૂત છું!”

સૌ રોતો સંસાર, (અને) પાંપણીએ પાણી પડે,

(પણ) ભૂત રજવે બેંકાર, (અને) લોચનિયે લોહી ઝરે.

[હે રજપૂત, સંસારનાં માનવીઓ રજવે છે, છતાં એ રજવે ત્યારે એની પાંપણે પાણી પડે, પરંતુ આ તો ભૂતનાં રજન; ભયંકર રજન; હૈયાનાં લોહી નીતરી નીતરીને એનાં લોચનમાંથી ઝરે. ભૂતના અંતરની વેદના કેવી વસમી! ઓહો, કેવી દાર્ઢણ!]

“ભૂતડો છો? કોનો ભૂત?”

“ન ઓળખ્યો, કાકા?”

હું બેટો તું બાપ, અરસી, કાં ઓળખ નહિ,

પેલા ભવનાં પાપ, આ ભવમાં આવી નદ્યાં.

“હે કાકા અરસી, તારા સગા ભાઈ જેઠા વાળાનો હું દીકરો એટલે તારો પણ દીકરો: ને તું મારો બાપ: છતાંય હજુ ન ઓળખ્યો? આ ભૂતની દશાને પાખ્યો એ મારાં પૂર્વજન્મનાં પાપનું ફળ છે. મેં પૂર્વ ભવે પરીતિ બાંધેલી હતી.”

“અરે તું માંગડો? બેટા, તું અહીં કયાંથી? તને એવાં શાં દુઃખ મરણ પછી પણ રહી ગયાં?”

ભૂતડો બેંકાર વિલાપ કરતો બોલે છે કે —

માયલિયું મનમાંય, દાખીને કેને દેખાડીયો,

વીધાણાં વડમાંય, પદમાચ્યું પરણયા વિના.

“હે કાકા, ભીતરની વેદના કોને ઉધાડી કરી બતાવું? પદ્મા સાથે પરણયા વિના જ મારે આ વડલાની ઘટામાં વીધાવું પડ્યું.

અને, કાકા, હવે તો —

નેળાં થાયી ભૂત, આડી ગર્યું ઓળંગવા,

તને સળગે તાબૂત, અરસી વણ ઓલાય ને.

આંહી ભૂતાવળના વૃદ્ધમાં અમે બધાં આ ગીરને ઓળંગી બહાર નીકળવા તલખીએ છીએ, પણ અમારાં અંગો વાસનાની આગથી સળગી ઊઠ્યાં છે, તે તારી મદદ વગર નહિ ઓલવાય, હે કાકા!”

“તે હવે હું શું કરું, બેટા?”

“મને પાટણ તેડતો જા. મારી પદ્માવતી સાથે પરણવા દે. મારી પરણેતર આજ બીજાને જાય છે, એ વિચાર મને સળગાવી મેલે છે, કાકા!”

“અરે ગાંડા! તું પ્રેત છો. તને કેમ કરીને લઈ જાઉ?”

“બસ, કાકા?”

સરણ્યું ટ્રાન્ઝિયું સગા, નેરણ નોધારાં થિયાં,

વાયેલ વા કવા, અરસી જળ ઊંડાં ગિયાં.

“હે સગા, આજ તારા સનેહની સરવાણીઓ કેમ તૂટી ગઈ? એવા તે કેવા ઝેરી પવન વાયા કે તારી પ્રીતિનાં નીર આટલાં બધાં ઊંડાં ઉિતરી ગયાં?”

જુવડો તલખે જંપ નહિ, જાચ વાળાની જાન,

અરસી મેલ્યા એકલા, પદમા પાંસલ પ્રાણ.

“ઓ અરસી, આ જાન જતી જોઉં છું ને અંતર ચિરાય છે, મારા પ્રાણ મેં પદ્માવતીની પાસે મૂક્યા છે —

સખ હૂટું સગા, (તે તો) પદમાસું પાટણ રિયું,

અરસી આ વનમાં, ભૂતથી ભળવું પિયું.

“હે સગા, સુખ તો બધું ત્યાં પદ્માવતી પાસે રદ્દયું અને આ જંગલમાં ભૂતોની સાથે રહેલું પડ્યું છે. હવે હું સળગું છું. મને એક વાર પરણી લેવા દે.”

“શી રીતે?”

“તમારી જાનનો વરરાજો કદરન્નો છે. ઓ કાકા! એને બદલે મને વરરાજો બનીને માયરે જાવા દે. ચાર ફેરા ફરવા દે.”

“પછી?”

“પછી પાછો વળીને આંહી વડલાને થાનક ઉિતરી પડીશ. નદીને સામે કાંઠે જો હું ચકું તો મને ભૂતનાથની આણ છે.”

કોઈ ગુફાના પોલાણમાંથી પવન સૂસવતો હોય તેવા ભૂતના વિલાપ સાંભળીને અરસી વાળાના શાસ ઊંચા થઈ ગયા. વાણિયાને ભૂતની વાત કરીશ તો તો બીને આંહી જ ફાઠી પડશો! શું કરું? વિમાસણ થઈ પડી.

“કાકા!” ભૂતનો અવાજ આવ્યો: “વાણિયાને ભડકાવવા નથી. હું આંહી મારી માટમેડિયું ઉભી કરું છું. આજ મારી ડેલીએ હું વાણિયાની જાનને ઉતારો આપીશ.”

ઘોડાને માણું બાજચો, બળદને બો'ળ ખાણ,

જમાડે વાળાની જાન, બલ ખાંતેથી ભૂતડો.

ઉજ્જવ વનમાં હીરણ્યને કાંઠે મોટો દરબારગાટ ઊભો થઈ ગયો. જાનમાં ધોડાંને માણું બાજરાનાં જોગાણ, વેલયના બળદને કપાસિયાનાં બહોળા ખાણ અને જાનૈયાને ભોજન દીધાં. શેઠે જાણ્યું કે કોઈક ગરાસિયાએ આંહી અંતરિયાળ ગટ બાંદયો છે!

અરસીએ વાત ઉરચારી: “શેઠિયા, આ કદરાંપો વરરાજો લઈને જાણું તો વેવાઈ ના પાડીને ઊભો રહેશે. માટે આ ગટવાળા રૂડા રજપૂતને વર બનાવી તેડી જાયેં. વળતાં આંહી ઉતારી મેલશું.”

વાણિયા કબૂલ થયા.

ઊંચે સળગે આભ, નીચે ધરતીના ધડા,

ઓલવવાને આવ, વેલો ધાંત્રવડા ધણી!

[પીઠીભરી કન્યા પદ્માવતી પાટણાની મેડીએ બેસીને વિલાપ કરે છે કે હે ધાંતરવડના ધણી માંગડા, આજ પરપુરુષ સાથે મારાં લગન મંડાયેલ છે. હું કોઈને મોએ મારાં અંતર ઉધાડી શકતી નથી. મારે એક ભવમાં બે ભવ થાય છે. ઊંચે આભ સળગ્યો છે; નીચે ધરતી ધખધખે છે. માટે, હે સ્વામી, તું વહેલો વહેલો મારી જવાળાઓ ઓલવવા આવજે.]

જાનની વેલ્યો ગાજુ, વર પરણવા આવ્યો. હથેવાળો મેળવતાં પદ્માવતીએ સામા પુરુષને —પરપુરુષને નહિ, પણ ખુદ માંગડાને — દીઠો. વાતનો ભેદ સમજયા વગર કલેજે ટાઈક વળી ગઈ. આ મરેલું માનવી આંહી કયાંથી? શું પરલોકમાંથી મને લઈ જાવા આવ્યો? કે શું કોઈ દેવતાએ એને માથે અમીનો ફૂંપો છાંટી સજુવન કર્યો?

પરણી ઉતર્યા અને જાન પાછી વળી. હીરણ્યને કાંઠે ભૂતવડલો આવ્યો અને સંદ્યાનાં ઘેરાતાં અંધારાંમાં, એ ભેંકાર જંગલની અંદર, વરરાજો ભડકારૂપે છલંગ મારી વડલાની ઘટામાં અલોપ થયો ને આંહી વેલડામાં કન્યાએ પોતાની બાજુએ જોયું તો જેની સાથે ચાર ફેરા ફરવા ચોરીએ ચડી હતી તેને બદલે બીજો કદરાંપો આદમી દીઠો. છલંગ મારીને પદ્માવતી પણ વેલ્યમાંથી નીચે ઉતરી પડી.

“અરે, હાં! હાં! વહુ દીકરા! શું થયું?”

“રામ રામ છે, વાણિયા! જ્યાં મારો પરણયો ત્યાં જ હું!”

“અરે દીકરી, એ તો બનાવટી હતો!”

“ગમે તે હોય! બીજાનાં મીઠોળ ન બાંધું.”

સમજાવી, પણ ન સમજુ. ધોર જંગલમાં એ અબળાને એકલી મૂકીને જાન ચાલી નીકળી. વેલડાનાં પૈડાંના અવાજ સીમાડા સુધી સંભળાઈને બંધ પડી ગયા, અને મોટી

મોટી ખાવા ધાતી બેખડો વરચે વહી જતી હીરણ નદીનાં નીર પણ ટાકે પહોરે વિલાપના સ્તુર બાંધી પુકારવા લાગ્યાં. ઝાડવે ઝાડવું પ્રેત જેવું બનીને બિવરાવવા લાગ્યું. અને ‘માંગડા વાળા! માંગડા વાળા! માંગડા વાળા!’ એવા ત્રણ સાદ કરીને જ્યારે પદ્મા પોતાના પિયુને બોલાવવા લાગી, ત્યારે બેખડોમાંથી પડછેંદા ઊઠીને ભયંકર બની જતી એ એક એક ચીસના જવાબમાં ઝડપ! ઝડપ! એવા ભૂતભડકા વડલાની ડાળે ડાળે ઊઠવા લાગ્યા.

વડલા, તારી વરાળ, પાને પાને પરજળી,

(હું) કિસે ઝંપાવું ઝાળ, (મને) બડકા લાગે ભૂતના.

[વડલા, તારે પાંદડે પાંદડે ભૂતની જવાળાઓ સળગી ઊઠી છે. હું દિવસરાત એ ભડકામાં સળગી રહી છું. હું આ આગને કચાં ઓલવું?]

એ રીતે અદૃશ્ય ભૂતના ભડકામાં રાત ને દિવસ આ એકલવાઈ સુંદરી સળગે છે. પોતાના નાથને ગોતવા એ વડલા ઉપર ચડીને ડાળે ડાળે ને પાંદડે પાંદડે જુરે છે.

ડાળે ડાળે હું ફુરું, પાને પાને દુઃખ,

મરતા માંગડા વાળો, સ્વઘ્ને ન રદ્દું સુખ.

એ ગોતાગોતમાં સળગવા સ્વિવાય બીજું કાંઈએ નથી રદ્દું. એ મરેલા પિયુની અણાણીપી વાસના જ જવાળાર્ણપે જંગલને સળગાવી રહી છે.

દિવસ બધો આવી આગ સળગે છે, ને રાતે એ ઉજ્જવ વગડામાં માચાવી દરબારગટ ઊભો થાય છે. એ માંગડો ભૂત માનવીની કાચા કરીને પદ્માવતી સાથે વસે છે. પરોટિયે પાછી એ બધી માચા સંકેલાઈ જાય છે. પદ્મા એકલી સળગતી રહે છે.

બે જુવાન ઘોડેસવારો ગીરમાં ચાલ્યા જાય છે. દિવસ આથમી ગયો છે ને અંધારા ઘેરાય છે. એ વિકરાળ ઝાડીમાં કોઈ માનવી કે પંખી દેખાતાં નથી. જુવાનો ભૂખથી ને મુસાફરીથી થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા છે.

દાટા જંગલમાં રસ્તાની એક બાજુઅથી માંદણામાં બેઠેલી એક બેંસ ઊભી થઈ અને ચાલવા લાગી.

જુવાનો જોઈ રદ્દ્યા. એક કહે કે “આજ તો આવડી આ જ બેંસના દૂધે વિયાળ કરીએ.”

અંધારે અંધારે બેંસનું પૂછું પકડીને અસવારો ચાલવા લાગ્યા. થોડી વારે ઉજ્જવ વગડામાં રૂપાળો દરબારગટ દેખાણો ને બેંસ એ ગઢની ડેલીમાં ચાલી ગઈ.

અસવારો પણ ડેલીએ જઈ, પલાણ છાંડી, ઊતરીને ચોપાટમાં બેઠા. ગઠ મોટો, પણ પ્રમાણમાં કાંઈ બોલચાલ સંભળાતી નથી. કોઈ દરવાન પણ હાજર નથી.

ઘડીક થયું ત્યાં સફેદ વસ્ત્રોવાળો ખૂબસૂરત જુવાન આવીને ઊભો રહ્યો. મૂંગો મૂંગો બાથ ભરીને એ મહેમાનો સાથે બેટ્યો. જઈને એ ઘોડારમાં બેચ ઘોડા બાંધી આવ્યો.

વાળુની વેળા થઈ. જુવાને ઓરડામાં ગાદલીઓ પથરાવીને બેચ પરોણાને જમવા બેસાર્યા. રૂપ જેનાં સમાતાં નથી, એવી એક લીએ આવીને રોટલા, શાક ને દૂધ પીરસ્યાં. રાતે ઓસરીમાં મહેમાનો માટે ટોલિયા ટળાણા. કોઈ કોઈની સાથે કાંઈ વાતચીત કર્યા વિના સૂવા ગયા.

મુસાફરો તો અજાયબીમાં પડ્યા છે; આંહી અંતટિયાળ આ દરબારગઠ કોણે બંધાવ્યો? આવડા મોટા ગઠમાં લી-પુરુષ બે જ શી રીતે રહેતાં હશે? બોલતાં ચાલતાં કેમ નથી? આવાં રૂપાળાં બે મોટાં ઉપર દુઃખની પીળાશ શા માટે?

ત્યાં તો અંદરના ઓરડામાં સૂતેલો એ પુરુષ કણકણાતો હોય એવું સંભળાણું. કોઈ ભારી કારભી વેદના થાતી હોય એવી રીતે ઘરધણી કણકી રહ્યો છે. આખી રાત કણકયા જ કરે છે; જંપ લેતો જ નથી.

મુસાફરો ચોકીને સાંભળ્યા જ રહ્યા. બેમાંથી એકેચને ઊંઘ આવી જ નહિ. વિચારમાં પડી ગયા. બળકડાટાણે કણકારા બંધ પડ્યા. પછી મુસાફરોની આંખો મળી ગઈ.

સવારે સારી પેઢે તડકા ચડી ગયા ત્યારે મુસાફરોની આંખ ઊઘડી. નજર કરે, તો ન મળે દરબારગઠ, કે ન મળે ટોલિયા! બેચ જણા ધરતી ઉપર પડેલા, ને બેચનાં ઘોડાં બોરડીના જાળાં સાથે બાંધેલાં, માથે વડલો છે, ને પડખે ઊંચી બેખડો વરચે ઘોળ દિવસેય બિવરાવે તેવા અવાજ કરતી નદી ચાલી જાય છે.

તાજુબ થઈને બેચ બહારવટિયા ચાલી તો નીકળ્યા; બેઉનાં કલેજાં થડકી પણ ગયાં, પણ સાંજ પડી ત્યાં બેમાંથી એક ભાઈ બોલ્યો: “ભાઈ, એ ગમે તે હોય, પણ આપણે એમનો રોટલો ખાધો, ને હવે શું એમનું દુઃખ મટાડ્યા વિના ભાગી જશું!”

“સાચું, ન જવાય. આજ પાછા પહોંચી પતો મેળવીએ.”

રાત પડતાં પાછા એ જ ઠેકાણે જઈને ઊભા રહ્યાં: એ જ દરબારગઠ, એ જ ચોપાટ, એ જ જુવાન, એ જ રંધીને પીરસનાર રંભા, અને એ જ પથારી.

વાળું કરી ઊભા થયા. એટલે બેચ મુસાફરો એ જુવાનની આડા ફરીને ઊભા રહ્યાં અને પૂછ્યું: “બોલો, કોણ છો તમે? ને આખી રાત કણકયા કરો છો કેમ?”

“તમને એ જાણીને શો ફાયદો છે?”

“અમે રજૂપૂતો છીએ. જેનો રોટલો જમ્યા એનું દુઃખ ટાળીએ નહિ તો જુવતર શા ખપનું છે?”

“જુવાનો!” ભાલા જેવી તીણી નજર નોંધીને ઘરધણી બોલ્યો: “જુવાનો! ડરશો નહિ ને?”

“ડર્યા હોત તો પાછા શીદ આવત?”

છાતી ચીરી નાખે એવો ભયંકર સ્વર કાઢીને જુવાન અંદરથી આંતરડાં કપાતાં હોય એવી વેદનાભરી વાણીમાં બોલ્યો: “જુવાનો! હું માંગડો વાળો!”

“માંગડો વાળો!!!”

મુસાફરોનાં મોમાં ચીસ દબાઈ રહી.

“હા, હું ધાંતરવડીનો ધણી માંગડો: કમોટે મૂઽાં. ભૂત સરજ્યો છું. પગાને લઈને આંહી એનાં લોહી ચૂસતો વરસ્યો છું. તે દી ચાડવા બાયલની બરછી ખાઈને હું પડ્યો. એ બરછીની કરચ મારી છાતીના હાડકામાં વીધાઈને ભાંગી ગઈ. હજુ હાડકું ને એ બરછીની કરચ છાતીમાં દિવસ ને રાત ખટકે છે. તેથી કણકું છું, બાઈ!”

“એનો ઇલાજ શો?”

“તમારાથી બને તો હાડકું ગોતીને બરછીની કરચ કાટો, ને મારાં હાડકાં દામા કુંડમાં પહોંચતા કરો. નીકર આ વાસના-દેહ ટકશે ત્યાં સુધી હું એના ખટકા ખમ્યા જ કરીશ.”

એટલું બોલીને ‘આહ! આહ!’ કરતો જુવાન ઓરડામાં ગયો. મુસાફરો સૂતા, સવારે એ-ની એ દશા દેખી.

વડના થડમાં ખોડકામ કરીને ભૂતે કહેલું હાડકું ગોતી કાઢ્યું. બરછીનો ટુકડો જુદો પાડીને એ હાડકાં લઈ બેચ બહારવટિયા દામે કુંડ ચાલ્યા ગયા.

ભાદરવા મહિનાની મેદલી રાતે એક નગરના દરખારગઠને ગુરુખે પાદશાહ અને હુરમ જાગતાં બેઠાં છે. નદીમાં પૂર ધૂઘવે છે. આસમાનમાં ગાજવીજ અને કડાકા થાય છે. વીજળીએ એવી તો ધૂમાધૂમ માંડી છે કે જાણે આકાશની જગ્યા એને ઓછી પડે છે. હુરમ બોલી: “ઓહોહોહો! કેવી કાળી રાત છે!”

પાદશાહે કદયું: “આવી રાતે કોણ ઘરની બહાર ભમતું હશે?”

“બીજું તો કોણ ભમતું હોય? બિચારા મારા ભાઈઓ, જેને માથે તમ સરખા રાજાનું વેર તોળાઈ રદયું છે!”

“કોણ? જેસો-વેજો?”

“હા, ખાવિંદ! તમારા બા’રવટિયા, પણ મારા તો જુભના માનેલા સાચા ભાઈઓ!”

“બેગમ! અટાણે મને એનું શૂરાતન સમજાય છે. આવી ભયંકર રાતે શું એ વગડા વીજતા હશે? બખોલોમાં સૂતા હશે?”

“બીજું શું કરે, ખાવિંદ? તમે એને સૂવાનું બીજું ઠેકાણું કથાં રહેવા દીધું છે?”

“સુણો! અટાણે એ બેય ભાઈ હાજર થાય, તો માફી આપું, ગામડાં રહેવા પાછાં સોપીને બા’રવટું પાર પાડું એવું મન થઈ જાય છે.”

“અરેરે! અટાણે કચાંથી હોય?”

“સાદ તો કરો!”

“ખાવિંદ, મશકરી?”

“ના, ના, મારા સમ, સાદ તો કરો!”

ગરુખાની બારીએ જઈને હુરમે અંધારામાં સાદ દીધો: “જેસાજુભાઈ! વેજાજુભાઈ!”

નીચેથી જવાબ આવ્યો: “રાણી મા, હાજર છીએ.”

“ઓહોહો! ભાઈ, આ ટાણે તમે આંહી કચાંથી?”

“પાદશાહની રખેવાળી કરવા, બોન!”

“તમારા શત્રુની રખેવાળી?”

“હા, બોન!”

“કેમ?”

“અમારે માથે આળ ચડે તે બીકે.”

“શેનું આળ?”

“કોઈ બીજો દુઃમન આવીને પાદશાહનું માથું વાટે, ને નામ અમારાં લેવાય! અમે રદ્દ્યા બહારવટિયા! અમારી મથરાવટી જ મેલી, બોન! અમારા માથે જ કાળી ટીલી આવે! અમારં ખોટું નામ લેવાય એ કેમ સંખાય?”

“વાહ રે મારા વીરાઓ! રોજ ચોકી કરો છો?”

“ના, બોન. આવી કોઈ ભયંકર રાત હોય તે ટાણે જ.”

પાદશાહે કાનોકાન આ વાતચીત સાંભળી. અટારી પરથી કૂદી પડીને એ રજ્જુનું વીરને બેટી લેવાનું દિલ થયું. છાતી ફાટવા લાગી. પાદશાહ બોલ્યો: “જેસાજુ! વેજાજુ! સવારે કચેરીએ આવજો. કસુંબા પીવા છે.”

“બાપુ! દજો તો નહિ થાય ને?”

“રાજાનો બોલ છે. ઇતબાર આવતો હોય તો હાજર થજો.”

એ હોકારા દેનાર કોણ હતું? માંગાડા વાળાનું પ્રેત હતું. બહારવટિયા ભાઈઓ પોતાનું કામ કરવા દામે કુંડ ગયા છે, અને આંહી પાદશાહની દેવડી હેઠળ બા'રવટું પાર પાડવાનો મોકો મળ્યો છે, એ જાણીને બા'રવટિયાનો ઓશિંગણ ભૂત જેસા-વેજાને નામે હાજર થયો હતો. પાદશાહનો કોલ મળતાં જ એણે જઈને બા'રવટિયાઓને જાણ દીધી.

કચારીમાં બા'રવટાં પાર પડ્યાં. સામસામાં કસુંબા પિવાણા. (જેસાજુ-વેજાજુની સખિસ્તતર બહારવટા-કથા ‘સોરઠી બહારવટિયા’માં આપી છે.)

એ માંગાડો વાળો ગીરમાં ઘણે ઠેકાણે રદ્દ્યો હોવાનું કહેવાય છે, અને કુંગર ઉપર એણે ચારણને અફીણાનો ગોટો દીધો તે પણ એના વસવાટ ઉપરથી જ ‘માંગાડાનો કુંગર’ કહેવાય છે.

એટલું કહીને વાર્તા કહેનારે ચલમ હાથમાં લીધી. સગડીના ઓલવાઈ જતા અંગારામાં નવાં કરગઠિયાં નાખીને તાપણું સતેજ કર્યું અને ઝોકે આવેલા માલધારીઓ ભેંસોને પહર છોડતાં પહેલાંની નાનકડી નીદરમાં પડ્યા.

૮. ભલુવા

[કલકતા યુનિવર્સિટીના બંગ સાહિત્યના અધ્યાપક શ્રી દિનેશચંદ્ર સેને, ચંદ્રકુમાર દે નામના એક સંગ્રહકની સહાયથી પૂર્વ બંગાળની પ્રાચીન લોકકથાઓ એકઠી કરાવી, એનાં ઘટના-સ્થળો, ઘટના બન્યાનો સમય, દિવાનિઃસ્વામીઓ નક્કી કરી, ઉક્ત યુનિવર્સિટી તરફથી એ તમામ પ્રેમકથાઓ ‘મૈમનસિંગ-ગીતિકા’ નામક મોટા ગર્થમાં પ્રગટ કરી છે. એમાંની એક અત્યે સંક્ષેપમાં ઉતારી છે. એ કથા તો લંબાણથી સાંગોપાંગ પદ્યમાં જ ચાલે છે, અત્યે એમાંથી ફક્ત જરૂરી લાગતી પંક્તિઓ જ મૂકી છે. આ ગીતકથાઓ શુદ્ધ લોકવાણીમાં લોકકવિઓએ જ રચેલી છે. ભાષા જૂની ને ગરામ્ય છે. રચનારાઓનાં નામ માત્ર કોઈ કોઈ કથામાં જ મળે છે.]

સૂત્યા નદીને કાંઠે એક ગામડામાં ખેડૂતની એક વિધવા ડોસી રહે છે, ને ડોસીને ચાંદવિનોદ નામે એકનો એક દીકરો છે. જમીનનો કટકો ખેડીને મા-દીકરો ગુજરો કરે છે.

આસો મહિનો ચાલ્યો જાય છે. ખેતરમાં પાણી ભરાઈ ગયાં છે. વાવણી કરવાની વેળા થઈ ગઈ છે. પરોડિયાને અંધારે મા ચાંદવિનોદને જગાડે છે:

ઉઠ ઉઠ બિનોદ, આરે ડાકે તોમાર માઓ,

ચાંદ મુખ પાખલિયા, માઠેર પાને જાઓ.

[ઉઠ દે ઉઠ, મારા બેટા ચાંદવિનોદ! તારી માતા તને સાદ કરે છે. ઓ ચાંદ! મો પખાળીને ખેતરે જા!]]

ખેદ ડાકે ગુર ગુર, ડાકચા તુલે પાનિ,

સકાલ કર્દરા ખેતે, જાઓ આમાર જદુમણિ.

[મેહુલો ધીઠં ધીઠં ગરજુને નદીનાં નીરને જગાડે છે, માટે હે મારા પારસમણિ, તું ઉતાવળ કરીને ખેતરે જા!]]

આસમાન છાઈલો કાલા ખેદો, દેવાય ડાકે રઈયા,

આરો કોતો કાલ થાકબે જાદુ ઘરેર માર્ઝે શૂઈયા.

[આકાશ કાળાં વાદળાં વડે છવાઈ રહ્યું છે. મેહુલો વારંવાર સાદ કરે છે. હે મારા બેટા, હવે કચાં સુધી ઘરમાં સૂઈ રહીશ?]]

ચાંદવિનોદ દાણા વાવવા ચાલ્યો. પણ ભારી વરસાદ પડવાથી ખેતરો કૂલી ગયાં, અને સરસવનું વાવેતર એથે ગયું. ચાંદ માંદો પડ્યો, માએ બેઉ બળદ વેચીને એની દવા કરી. દેવોની દુઆથી દીકરો ઊગરી ગયો.

પણ ઘરમાં તો લક્ષ્મીની પૂજા કરવા જેટલાયે દાણા નથી રહ્યા. મા કહે, બેટા!
ખેતરમાં ધાન લણવા જા.

**પાંચ ગાંધિ બાતાર, કુગલ હાતે તે લઈયા,
માઠેર માર્ગે જાઈ બિનોદ.., બારોમાસી ગાઈયા.**

[‘વાત’ નામના છોડવાની પાંચ ડાળખી હાથમાં લઈને ‘બાર-માસા’નાં ગીતો ગાતો
ચાંદવિનોદ ખેતરે જાય છે.]

જઈને જુએ છે તો ધાન ન મળે! આસો મહિનાની અતિવૃદ્ધિએ મોલને બગાડી નાખેલ.
જમીનનો કટકો વાણિયાને વેચી દઈ ચાંદવિનોદ જેઠ મહિને એક બાજ પંખીનું
પીજરં લીધું, અને બાજ પંખીને લઈને શિકારે નીકળ્યો. આદે આદે ચાલ્યો જ ગયો.

**કુડાય ડાકે ધન ધન, આખાઠ માસ આશે,
જમીને પડિલો છાચા મેઘ આસમાને ભાશે.**

[બાજ પંખી ધેરા નાદ કરીને બોલવા લાગ્યું: અખાઠ મહિનો આવી પહોંચ્યો. ઘરતી
પર છાંચડા ટજ્યા. આભમાં વાદળાં તરવા લાગ્યાં. પણ શિકાર મળતો નથી.]

ચાલતાં ચાલતાં વિનોદ અરાલિયા ગામને પાદર પહોંચ્યો.

પાદરમાં ઝાડની ઘટામાં વરચે એક અંધારી તળાવડી છે અને તળાવડીમાં પાણી
ભરવા જવાની એક જ નાની કેડી છે. તળાવડીના પાણીની શોભા અને કાંઢે ઊભેલાં
કંદંબ ઝાડનાં ફૂલની સુંદરતા નીરખીને ચાંદવિનોદ બાજનું પીજરં નીચે મૂકી છાંચડે
વિસામો લેવા બેઠો. નીદરમાં ટળી પડ્યો.

**દ્યુમાઈતે દ્યુમાઈતે બિનોદ, અઈલો સંદ્યાબેલા,
ધાટેર પારે નિદ્રા જાઓ કે તુમિ એકેલા,
સાત ભાઈયેર બદન મલુવા જલ ભટિતે આશે,
સંદ્યાબેલા નાગર સૂઈયા, એકલા જલેર ધાટે.**

[નીદરમાં ને નીદરમાં તો સાંજ નમી ગઈ. સાંજ ટાણે સાત ભાઈની બહેન મલુવા પાણી
ભરવા આવી. પાણીના ધાટ ઉપર સાંજરે એણે કોઈ માનવીને સૂતેલો દીઠો. કાંઠા ઉપર
પોઢેલા ઓ એકલ પુરુષ! તું કોણ છે?]'

**કાંદેર કલસી બૂભિત થઈયા મલુવા સુંદરી,
લાભિલો જલેર ધાટે અતિ તરાતરિ.**

[કાખમાં ઉપાડેલ ગાગરને ભોય પર મૂકીને મળુવા સુંદરી ઘાટનાં પગથિયાં
તાબડતોબ ઊતરતી જાય છે.]

એક બાર લામે કન્યા, આરો બાર ચાય;

સુંદર પુરષ એક, અધૃતે ઘુમાય.

[ઘડીક ઊતરે છે, ને ઘડીક પાછી નજર કરે છે: અરે, આ કેવો રૂપાળો પુરષ
અંહી ઘસઘસાટ ઊંઘે છે!]]

સંદ્યા મિલાઈયા જાય રવિ પશ્ચિમ પાટે,

તબૂ ના બાંગિલો નિદ્રા, એકલા જલેર ઘાટે.

[સૂરજ આથમણી દિશાને આસને બેસી ગયો, સાંજ અંધારામાં મળી ગઈ, તોપણ
તળાવડીને કાંઠે એકલ સૂતેલા પુરષની ઊંઘ નથી ઊડતી.]

અરેરે! રાત પડ્યા પછી એની ઊંઘ ઊડશે તો? એ પરદેશી પુરષ કચાં જશે? શું
એને ઘરબાર નથી? શું મા-બાપ નહિ હોય? રાત રહેવા એને કોણ દેશે? હું સારા
કુળની કુમારિકા એને કેમ કરીને પૂછું?

ઉઠો ઉઠો નાગર! કન્યા ડાકે મોને મોને,

કિ જાનિ મનેર, ડાક શેઓ નાગર સોને.

[મનમાં ને મનમાં એ કન્યા સાદ પાડે છે કે ‘ઉઠો! ઓ પરદેશી પુરષ, ઉઠો!’ શી
ખબર, કદાચ મારા મનનો સાદ એ માનવી સાંભળતો હોય!]]

મનમાં થાય છે કે એને જગાડીને મારા બાપના ઘરનો મારગ બતાવું, નહિ તો રાતે
એને રસ્તો કચાંથી સૂઝવાનો?

ઉઠો ઉઠો લિલા પુરષ, કોતો નિદ્રા જાઓ,

જાર વક્ષેર ધન તુંગિ, તાર કાષે જાઓ.

[જાગ રે જાગ, ઓ પરદેશી! કેટલીક નીદ હજુ કરવી છે? જેના હૈયાનો તું હાર હોય
તેની પાસે ચાલ્યો જા!]]

અરેરે! અંતરનો સાદ એ શી રીતે સાંભળી શકે? મારી સાથે ભોજાઈ હોય તોય હું એને
જગાડવાનું કહેત. પણ હું કોને કહું?

હાં! હાં! એને ચાદ આવ્યું. એ સૂતેલા પરદેશીને જગાડે તેવી એક બહેનપણી પોતાની
પાસે હતી તે તેને સાંભર્યું.

શુનો રે પિતલેર કલસી કર્દ્યા બૃજાઈ તોરે,

ડાક દિયા જગાઓ તુમિ, બિન્ધ પુરાખે.

[સાંભળ રે, ઓ પિતાળની ગાગર! તને સમજાવીને કહું છું કે તું સાદ દઈને આ પરદેશીને જગાડ!]

એટલું કહીને એણે ગાગર પાણીમાં જબોળી.

જલ ભરનેર શબ્દે કુડા ઘન ડાક છાડ,

જાગિયા ના ચાંદબિનોદ, કોન કામ કોરે.

[પાણી ભરાવાનો ઠબ ઠબ અવાજ થયો. એટલે પીજરાનું બાજ પંખી ધાટી ચીસો પાડવા લાગ્યું, એ સાંભળીને ચાંદવિનોદ જાગી ઉદ્ધયો. જાગીને એણે શું કર્યું?]

દેખિલો સુંદર કન્યા, જલ લઇયા જાય,

મેઘેર બરણ કન્યાર, ગાયેતે લૂટાય.

[જોયું તો રૂપાળી કુમારિકા પાણી ભરીને ચાલી જાય છે, અને વાદળાંની છાયા એ કન્યાના દેહ પર લેટી રહી છે.]

એક બાર ચાઉ લો કન્યા મુખ ફિરાઈયા,

આરો એક બાર દેખિ આગિ આપના ભૂલિયા.

[ઓ કન્યા! એક વાર મો ફિરાવીને આ તરફ નજર કર. એક વાર હું ભાન ભૂલીને તને નીરખી લઈ.]

ઉર રે જાઓ રે બનેર કુડા, કઈયો માયેર આગે,

તોમાર ના ચાંદબિનોદ, ખાઈ છે જંગલધાર બાધે.

[ઓ વનના બાજ પંખી! ઊડીને મારી મા આગળ જાજે! કહેજે કે તમારા ચાંદવિનોદને જંગલના વાધે ફાડી ખાધો.]

ગાગર લઇને કન્યા ઘેર આવી. લાલ લાલ લોહી એના મો ઉપર ચડી આવ્યું છે. પાંચ ભાઈઓની પાંચ વહુવારુઓ એને પૂછે છે કે “હે નણદીબા! તળાવડીને આરે તમે સાંજ સુધી એકલાં કેમ રોકાયાં? અંગનાં વરતોનું કાં ઠેકાણું નથી? અંબોડો કાં વીખરાઈ ગયો છે?”

આધા કલસી ભરા દેખિ, આધા કલસી ખાલિ,

આઈજ જે દેખિ શોટા કૂલ, કાઈલ દેખ્યાછિ કલી.

[“રે નણાઈ! આ ગાગર અરદી ભરેલી ને અરદી ઠાલી કાં? કાલ (તારી કાચા) જે કળી હતી: તે આજ ખીલેલું ફૂલ કેમ કરીને બની ગઈ?]

“તળાવડીને આરે શું બન્યું તે બોલો! સવારે અમારી સાથે પાણી ભરવા ચાલો. ત્યાં જઈ એકાંતે વાત કરજો.”

“ના, ભાભી! તમે સહુ જજો, હું નહિ આવું. મને રાતે આકરો તાવ આવેલો. મારા પેટમાં ને કમરમાં વેદના થાય છે.”

પાંચેય ભોજાઈઓ ઝીણી ઝીણી વાતો કરતી કરતી પાણી ભરવા ચાલી ને મલુવા પોતાના શયનમંદિરમાં ગઈ.

આ મલુવા કોણ છે? ગામના ખારવાની દીકરી છે. બાપનું નામ હીરાધર છે. ઘરમાં ધાનની કોઢીઓ ભરી છે. અંગણે દસ દૂજણી ગાચો છે. સાંતીડે ચાર બળદ છે. પાંચ દીકરા ને છહ્ણી દીકરી છે. દુઃખમાં દુઃખ એટલું જ કે લાડકી દીકરીને લાયક કોઈ વર નથી મળતો.

સૂતી સૂતી મલુવા વિચારે ચડી છે:

કચાંથી આવ્યો એ પુરુષ? રાતે કચાં જઈને રદ્દ્યો હશે? પોતાના બાજ પંખીને એણે કચાં રાખ્યું હશે?

આમિ જદિ હોઈતામ કુડા, થાકતામ તાર સને;

તાર સંગે થાકિયા આમિ, ઘુરતામ બને બને.

[હાય રે! હું જો બાજપંખી સરજુ હોત, તો હું તેની સાથે જ રહી શકત. એની સાથે જ વનેવન હું ફરી શકત.]

આસમાને થાકિયા દેઉવા, ડાકણો તુમિ કારે,

એના આખાદેર પાનિ, બર્દ છે શત ધારે.

[આકાશમાં ઊભીને હે મેહુલા! તું કોને બોલાવે છે? આખાટીલા મેદ્ય શતધારે વરસી રદ્દ્યા છે.]

ગ્રાં ભાસે નદી ભાસે, શુકનાથ ના ધરે પાનિ,

ચેમુન રાતે કોથાય ગેલો, કિછુઈ નાઇ જાનિ.

[ગામ અને નદી જળબંબોળ છે. પાણી કચાંય સમાતાં નથી. આવી રાતે પરદેશી કચાં ગયો હશે?]

સવાર પડી ગયું, બપોર ગયા ને સાંજ પડી. ગાગર લઈને કન્યાએ તળાવનો માર્ગ લીધો.

કિનારે ચાંદ સૂતો છે. ઓશીકે પાંજરું પડયું છે. ગઈ કાલની પનિયારીને દેખતાં જ પીજરામાંથી બાજ પંખી પુકારવા લાગ્યું. ચાંદે જાગીને આંખો ઉઘાડી.

તે દિવસ બેઉ જણાંએ સામસામી ઓળખાણ દીધી. મલુવા બોલી:

આંધ્યા પુષ્કનિર પાડે, કાલો નાગેર બાશા;

એક બાર ડંશિલે જઈ બે, પરાણેર આશા.

[હે પરદેશી! આ અંધારી તળાવડીને પડખે કાળા નાગના વસવાટ છે. એક વાર ડંખ થતાં જ જીવ નીકળી જાય છે.]

માટે મારે ધેર ચાલ. જો, આ સામે જ માર્ગ ચાલ્યો જાય છે. ઉગમણી બાજુ રૂડા અરીસા સરખું ચળકતું મારું ધર આવશે.

હીરાધરને ધેર ચાંદ આવતો-જતો થયો. ઓળખાણ વધી. એક દિવસ ચાંદ વેવિશાળનું માગું મોકલ્યું. કન્યાનો બાપ બોલ્યો કે બધી વાતે તો ઠીક ઠેકાણું, પણ જેના ધરમાં એક ટંકનું ખાવાનું ન મળે તેને મારી દીકરી શી રીતે દઉ?

માને રોતી મૂકીને ચાંદવિનોદ પરદેશ ગયો. એક વરસ સુધી શિકાર કરી કરીને ધન કમાયો. ધેર જઈને ખેતીવાડી લીધાં, બળદ લીધાં, તળાવડીવાળું ધર ચણાવ્યું.

હીરાધરે હવે પોતાની દીકરીને ચાંદ સાથે પરણાવી. દાયજો લઈને મલુવા સાસરે ગઈ. ધરની લક્ષ્મીને સાસુએ ધરમાં લીધી. ગંગાજળનો ઘડો ભરીને પાડોશની બાઈઓએ આશિષો દીધી. સોનુંરૂપું ભેટ કરીને સહુએ સારાં શુકન કરાવ્યાં. ચાંદનો ધરસંસાર સુખે ચાલવા લાગ્યો.

ગામમાં એક કાજુ રહે છે; બડો બદમાશ કાજુ!

બોડોઈ દુર્ચંત કાજુ, ક્ષેમતા અપાર,

ચોરે આસરા દિયા દિયા, સાઉદેરે દેથ કાર.

[બડો દુષ્ટ કાજુ: અપાર સત્તાવાળો: ચોરોને આશરો આપે ને શાહુકારોને કેદખાનું આપે: પરનારીનાં શિયળ હરે.]

એક વાર તળાવડીને આરે કાજુ ધોડે ચડીને નીકળયો છે. ચાંદની બાયડીને એણે પાણી ભરતી ઢીઠી છે. દેખીને એ દીવાનો બન્યો.

ભૂયેતે બાઈયા તાર પરે લંબા ચૂલ,

સુંદર બદન જેમુન મહુઆર ફૂલ.

[ધરતી ઉપર જેના લંબા કેશ ટળી પડે છે, જેનું મો જણે મહુઆનું ફૂલ જોઈ લ્યો, એવી મલુવાને ઢીઠી.]

આનાગુના કષરા કાજુ, હોઈલો બાઉરાં;

રાખિતે ના પારે મન કોરે પંખી ઊડા.

[બાવરો બનેલો કાજુ રોજ આવ-જા કરે છે. પોતાના મન-પંખીને એ ઊડતું રોકી શકતો નથી. એના દિલમાં થયું કે અહાહાહા!]]

દેશેતે ભમરા નાઇ કિ કોરિ ઉપાય,

ગોલાપેર મધુ તાઇ ગોબરિયા ખાય.

[દેશમાં ભમરા નથી એટલે જ ગુલાબનું મધુપાન કીડા કરી રદ્યા છે ને!]

ખલાસીની ઓરતને ભોળવવી એમાં શી ઓટી વાત છે એમ સમજુને કાજુએ ગામની ફૂટણીને બોલાવી. ધનદોલતની લાલચ દેવા એને મલુવા પાસે મોકલી:

તારાય ગાંધિયા તાર, દિયામ ગલાર માલા,

દેખિયા તાહાર રૂપ, હોઈયાછિ પાગલા.

[હે ફૂટણી! જઈને કહેજે કે આકાશના તારા પરોવીને હું તારા ગળામાં માળા પહેરાવીશ. તારં રૂપ નીરખીને હું એવો પાગલ બન્યો છું.]

તળાવડીના ઘાટ ઉપર મલુવાને એકલી દેખીને ફૂટણીએ કાજુની લાલચો ઠલવી. પહેલી વાર તો ડરીને મલુવા નાસી છૂટી, પણ બીજી વાર જ્યારે ફૂટણી એને ફોસલાવવા આવી ત્યારે રોષ કરીને મલુવા બોલી:

સ્વામી ઓર ઘરે નાઇ, કિ બોલિબામ તોરે;

થાકિલે મારિતામ ઝાંટા, તોર પાકના શિરે.

[આજ મારો સ્વામી નથી, એટલે તને શું કહું? નહિ તો હું તારા ધોળા માથા ઉપર સાવરણીના માર મારત.]

કાજુરે કહિઓ કથા, નાહિ ચાઇ આભિ,

રાજર દોસર સેધ, આમાર સોવામી.

[કહેજે તારા કાજુને કે એની માગણી મારે નથી ખપતી. મારે તો મારો સ્વામી પોતે જ રાજ બરોબર છે.]

આમાર સોવામી શે જે પર્વતેર ચૂડા;

આમાર સોવામી જેમુન; રણ દીકેર ઘોડા.

[મારો સ્વામી તો મારે મન પહાડના શિખર સમે છે. રણસંગરામમાં દૂમતા ઘોડા સમાન છે.]

આમાર સોવામી જેમુન, આસમાનેર ચાન;

ના હોય દુશ્મન કાજુ નઉખેર સમાન.

[મારો સ્વામી તો આકાશના ચાંદ સરીખો છે. પીટથો કાજુ તો એના નખ બરોબર પણ નથી.]

કુટણીએ જઈને મલુવાનાં વેણ કાજુને કહી સંભળાવ્યાં. કાજુનો કોપ ભભૂકી ઊઠ્યો. એણે વેર લેવા માટે ચાંદવિનોદ ઉપર હુકમ લખ્યો કે તું પરણવાનો વેરો નથી આપી ગયો. જો આઠ દિવસમાં વેરો નહિ ભરી જા, તો તારાં ઘરબાર જપ્ત થશે.

ઓચિંતાનો હુકમ આવતાં ચાંદ પાંચસો રૂપિયા ભેણા ન કરી શક્યો. મુદત વીતી ગઈ. એના વાડીવજુફા જપ્ત થયા. ચાંદ વિચાર કર્યો:

આમિ રહિલામ ગાછેર તલાય તાતે ક્ષતિ નાઈ;

પ્રાણેર દોસર મલુવારે, રાખિ કોનો ઠાંદ્ય.

[હું તો ઝાડની છાંદે રહીશ, તેમાં કાંઈ વાંધો નથી. પણ મારી પરાણતુલ્ય મલુવાને કચે કેકાણે રાખીશ?]

“મલુવા વહાલી! તું તારે પિયર જા. તું આ સંકટ નહિ સહી શકે. તું તારા બાપની લાડકી દીકરી છો, તું પાંચ ભાઈની બહેન છો.”

મલુવા બોલી:

બોને થાકો, છને થાકો, ગાછેર તલાય;

તુમિ ખિને મલુવાર, નાહિ કો ઉપાય.

[ભલે વનમાં રહેવું પડે, ભલે ઝાડ હેઠળ વસવું પડે, બાકી તમ વિના મલુવાને બીજો આશરો નથી.]

સાત દિનેર ઉપાસ જદિ, તોમાર મુખ ચાઈયા;

બોડો સુખ પાઇબામ તોમાર ચક્ષામિતિ ખાઈયા.

[સાત દિવસની લાંઘણો પણ જો તમારા મો સામે જોતાં જોતાં કરવી પડે, તો જરીયે ફિકર નથી. ફક્ત તમારં ચરણામૃત પીવાથી પણ હું મહાસુખ પામીશ.]

મલુવાએ અષાઢ માસે નાકની નથણી વેચીને ધરનો ગુજરો ચલાવ્યો; શ્રાવણ માસે પગાનાં કડલાં; ભાદરવે બાજુબંધ; આસો મહિને રેશમી સાડી: એમ પોતાનાં વત્તાભૂષણો વેચી વેચીને સહુનું પેટ ભર્યું. અંતે કાંઈ ન રદ્યું ત્યારે ચાંદ પરદેશ રળવા ચાલ્યો; કોઈને કદચા વિના અધરાતે છાનોમાનો નીકળી ગયો.

મલુવાના પિયરમાં ખબર પડી કે મલુવા તો બહુ દુઃખી છે. પાંચેય ભાઈઓએ બહેને તેડી જવા બહુ મહેનત કરી, ધાન ખાંડી સુખેદુઃખે મલુવા દિવસ વિતાવે છે.

પાછું વર્ષ પૂર્ણ થયું. કારતક માસે ચાંદ રળીને ધેર આવ્યો. પરણયાનો વેરો ભરીને પાછાં ધરબાર જપ્તીમાંથી છોડાવ્યાં અને ધણી-ધણિયાણીના મીઠા મેળાપ થયા.

મેવા મિશ્રી શક્લ મિઠા, મિઠા ગંગા જલ;

તાર થાકિયા મિઠા દેખો, શીતળ ડાબેર જલ.

તાર થાકિયા મિઠા દેખો દુઃખેર પરે સુખ;

તાર થાકિયા મિઠા, જોખુન બરે ખાલિ બુક,

તાર થાકિયા મિઠા જદિ પાચ હારાનો ધન;

શક્લ થાકિયા અધિક મિઠા વિરહે મિલન.

[મેવા ને મિસરી મીઠાં: એથી મીહું ગંગાજળ: એથી મીહું શીતળ નાળિયેર-જળ: એથી મીહું દુઃખ પછીનું સુખ: એથી વધુ મીઠાશ ખાલી છાતી ભરાય તેમાં રહી છે: એથી વધુ મીઠી ખોવાયેલ ધનની પ્રાપ્તિ છે; પરંતુ એ સહુથી વધુ મીહું તો વિજોગ પછીનું મિલન છે.]

કાજુએ ફરી વાર ફાંસલો નાખ્યો: કહેવરાવ્યું કે તારા ધરમાં પરી જેવી ઓરત હોવાના ખબર અમારા દીવાનસાહેબને કોઈ જાસૂસે દીધા છે. અને દીવાનસાહેબે ફરમાવ્યું છે કે આજથી સાત દિવસમાં જો એ પરી દીવાનસાહેબની હજૂરમાં નહિ હાજર કરે તો તને ગરદન મારવામાં આવશે.

સાત દિવસ પૂરા થયા. ચાંદવિનોદને કેદ પકડી ગયા. અને મલુવાએ શું કર્યું?

કાંદિયા કાટિયા મલુવા કોન કામ કરે,

પંચ ભાઈએ લેખે પત્ર આડાઈ અક્ષરે.

[રોતાં રોતાં એણે પાંચ ભાઈઓને ટૂંકો કાગળ લખ્યો.]

એ કાગળ એણે બાજ પંખીની ચાંચમાં મૂક્યો. ધાણા વખતનું ટેવાયેલું પક્ષી ઇશારામાં જ જઈને પાંચ ભાઈઓને ગામ ઊડી ગયું.

પાંચેય ભાઈઓ ડાંગો લઈને પરબારા ગરદન મારવાના મેદાનમાં ગયા. ચોકીદારનાં માથાં ભાંગીને બનેવીનો જીવ બચાવ્યો. છયે જણા ધેર જાય, તો ત્યાં મલુવા ન મળે!

ખાલિ પિજરા પદડા રયે છે, ઉઈરા ગેછે તોતા;

નિબે છે નિશાર દીપ, કોઇરા અંધાઈરતા.

[પિંજર ખાલી પડ્યું રદ્દ્યું છે. અંદરથી પોપટ ઊડી ગયેલ છે. રાત્રિનો દીવો અંધારાં કરીને ઓલવાઈ ગયો છે.]

બૃકેર પાંજર ભાંગે, બિનોદેર કાંદને;

જર અંતરાય દુઃખ, સેઈ બાલો જાને.

[આકરંદ કરીને વિનોદનું હૃદયપિંજર ભાંગી જાય છે. એ તો જેના અંતરમાં દુઃખ હોય તે જ બરાબર સમજુ શકે.]

પદરા રયેછે જલેર કલસી, આછે સબ તાઈ;

ઘરેર શોભા મલ્લુ આમાર, કેવળ ઘરે નાઈ.

[પાણીની ગાગર પડી રહી છે. બીજું રાચરચીલું પણ રદ્દ્યું છે. કેવળ મારા ઘરનો સાચો શણગાર — મારી મલ્લુ — જ ન મળે!]

રડી રડીને વિનોદ પીજરા પાસે ગયો: અંદર બેઠેલા બાજ પક્ષીને પૂછ્યું:

બનેર કોડા, મનેર કોડા, જનમ કાલેર ભાઈ!

તોમાર જન્ય જદિ આમિ, મલ્લુરે ઉદિશ પાઈ.

[હે વનના પક્ષી! હે મનના પક્ષી! હે મારા જન્મબંધુ! તારી પાસેથી મને મલ્લુનો પતો મળશે?]

પક્ષીને તથા પોતાની માને સંગાથે લઈ, ધારબાર મેલીને વિનોદ વિદેશે ચાલી નીકળ્યો.

હાઉલાતે બોશિયા કાને મલુવા સુંદરી;

પાલંક છાડિયા બોશો જમીન ઉપરી.

[જહાંગીરપુરના દીવાનની હવેલીમાં બેસીને મલુવા સુંદરી રડી રહી છે. પલંગ છોડીને એ ભોય ઉપર બેઠી છે.]

રંગીલા શણગાર સજુને દીવાન એ સુંદરીને મનાવે છે. મલુવા ચુક્કિત કરીને જવાબ આપે છે:

“હે દીવાનસાહેબ! મારે બાર મહિનાનું વરત ચાલે છે. નવ મહિના થઈ ગયા છે, હવે તરણ જ મહિના તમે જાળવી જાઓ. પછી હું ખુશીથી તમને પરણીશ. ફક્ત મારી આટલી પ્રતિફિલિંગ પાળવા દેજો; હું કોઈનું રાંધેલું ધાન નહિ ખાઉં, ને કોઈનું અડકેલું પાણી નહિ પીઉં; પલંગે પથારી નહિ કરાં; પરપુરાષનું મો નહિ જોઉં; આટલું જો નહિ પાળવા દ્યો તો હું જુબ કરડીને મરીશ.”

તરણ મહિના વીતી ગયા.

મુખેતે સુગંધિ પાન, અતિ ધીરે ધીરે,

સુનાલી રંમાલ હાતે દેઉિઆન પણિલો અનંદે.

[મૌમાં સુગંધી તાંબૂલ અને હાથમાં જરી ભરેલ રંમાલ: એવો ઠાઠ કરીને દીવાન ધીરે ધીરે ઓરડામાં દાખલ થયો.]

“હે દિલારામ! પલંગ પર આવો!”

“હે દીવાનસાહેબ, પરથમ તો મારા ગરીબ ધણીને છોડી મૂકો. એ બિચારાનો શો ગુનો છે?”

દીવાને પરગણાના કાજુ ઉપર એ પરમાણે હુકમ મોકલ્યો.

“હવે, હે ખાવંદ! બાજ પક્ષી લઈને શિકારે જવા માટે દિલ થાય છે. કેમ કે હું શિકારીની ઘર-ધણિયાણી હતી. હું એકસામટા સો સો બાજને પકડી દઉં. ચાલો નૌકા લઈને સે'લ કરવા જઈએ.”

દીવાને નૌકા શણગારી. અને મલુવાએ શું કર્યું?

પોતાના બાજ પક્ષીની ચાંચમાં બીજો કાગળ દીધો, પાંચ ભાઈઓને છૂપા ખબર દીધા.

પાંચ ભાઈઓ અને છહો ચાંદવિનોદ પોતાનો મછવો લઈને છૂટ્યા. આદે આદે નદીમાં દીવાનની નૌકા સાથે ભેટો થયો. દીવાનના માણસોને મલુવાને છોડાવી પોતાના મછવામાં ઉઠાવી ગયા.

ચાંદવિનોદના નાતીલાઓએ નિનંદા શરૂ કરી:

કેળો બોલે મલુવા જે, હોઈલો અસતી;

મુસલમાનેર અજ્ઞ ખાઈયા ગેલો તાર જતિ.

[કોઈ બોટયું કે મલુવા સતી નથી રહી. કોઈ કહે છે કે મુસલમાનનું અજ્ઞ ખાવાથી એ વટલાઈ ગઈ છે. તરણ તરણ મહિના સુધી કાંઈ દીવાનના ઘરમાં ચોખખાં બનીને રહી શકાય જ નહિ!]

વિનોદનો મામો મોટો ખાનદાન હતો! એણે તો કદયું કે વિનોદ પણ ન્યાતબહાર! નીકર કરે પ્રાયશ્ક્રિત! અને બાયડીને કાટે ઘરબહાર! વિનોદે તો જ્રાદમણ પાસે પ્રાયશ્ક્રિત કર્યું.

પ્રાયશ્ક્રિત કોટિયા બિનોદ, ત્યારે ઘરેર નારી,

આધારે લુકાઈયા, કાને મલુવા સુંદરી.

[પ્રાયશ્ક્રિત કરીને વિનોદ પોતાની નારી પણ તજુ. અંધારે છુપાઈને મલુવા વિલાપ કરવા લાગી.]

કોથા જાઈ, કારે કઈ મનેર બેદન,

સ્વામીઠે છાડિલો જદિ કિ છાડે જુબન.

[“કચાં જાઉ? મનની વેદના કોને જઈ કહું? સ્વામીએ છોડી, પણ કાંઈ જુવતર મને થોડું છોડવાનું છે!”]

પાંચેય ભાઈઓ બહેન પાસે આવ્યા: ચાલો, બોન, આપણે ઘેર. ત્યાં તને કોઈ જાતની તાણ નહિ આવવા દઈએ.

બાપે બુગાય, ભાઈયે બુગાય, ના બુગે સુંદરી;

બાહિર કામૂલી હોઇયા આમિ થાકિબો સોવામીર બાડી.

[બાપે સમજાવી; ભાઈએ સમજાવી; પણ સુંદરી માનતી નથી. એ તો કહે છે કે હું સ્વામીને ઘેર બહારની ચાકરડી બનીને રહીશ!]]

હે સ્વામી!

અજ્ઞ જલ ના, નિતે ના પાણિબો આનિ;

ભાલો દેઇખયા બિયા કોરો સુંદરી કાભિની.

[હું તમને અજ્ઞજલ નહિ લાવી આપી શકું. માટે સારી લ્લી જોઈને તમે પરણી લ્યો.]

નાતીલાઓએ મળીને ચાંદવિનોદને પરણાવ્યો.

મલુવા ધણીને દેર છાણવાસીદાં કરે છે, બુઢી સાસુની સેવા-ચાકરી કરે છે, અને શોકયને નાની બહેન ગણી સંભાળે છે.

એક દિવસ ચાંદવિનોદ પીજં લઈને બાજ પક્ષીને શિકારે ચાલ્યો. ચાલતો ચાલતો ઘોર જંગલમાં નીકળી ગયો. લપાઈને બેઠો છે. ત્યાં એને કાળા નાગે ચટકાવ્યો. પલકમાં તો ઝેર તાળવા સુધી ચાડી ગયું.

ઉર્જા જાઓ રે પશુ પાખી કર્દાઓ માથેર આગે;

આમિ બિનોદ મારા ગેલામ એઈ જંગલાર માગે.

[ઊડી જાઓ, વનનાં પશુપંખી! અને મારી માને જઈને કહો કે ચાંદવિનોદ આ જંગલમાં મરી ગયો.]

સમી સાંજે વટેમાર્ગુઓએ માતાને જાણ કરી. સગાંવહાલાં ચાંદના શબ માથે જઈને રોવા લાગ્યાં. ફક્ત મલુવા જ હિંમત કરીને બોલી: “ન રડો, ન રડો, ઓ ભાઈ! પ્રથમ પરીક્ષા તો કરાવીએ કે એની નાડમાં પરાણ છે કે નહિ!”

કાંઠે મનવેગી-પવનવેગી નૌકા ઊભી છે: મરેલા ધણીનું માથું ખોળામાં લઈને મલુનૌકામાં બેઠી. પાંચેય ભાઈએ હલેસાં મારવા લાગ્યા. ગારુડી વૈદના ગામનો પંથ સાત દિવસનો હતો, તેને બદલે મલુવા એક જ દિવસમાં પહોંચી.

ગારુડી વૈદે મડદાનાં નાક-મો તપાસી માથા પર થાપટ દીધી. વિષ કમ્મર સુધી ઊતરી ગયું. કમ્મરથી ગોઠણ સુધી ઊતર્યું. ગોઠણથી ઊતરીને વિષ પગના અંગૂઠામાં ગયું. અને પાતાળમાંથી કાળા નાગે આવીને અંગૂઠેથી ઝેર ચૂસી લીધું.

ચાંદવિનોદે આંખો ઉદ્ઘાડી.

ધણીને જીવતો કરીને મલુ દેર આવી. ગામમાં તો જેજેકાર ઊઠ્યો. લોકોએ પોકાર કર્યો કે “અરે ભાઈ! આ બેહુલાના અવતાર સમી સતીને ન્યાતબહાર રખાય? એને ન્યાતમાં લઈ લ્યો. એના હાથમાં છાણવાસીદાં ન હોય!”

વિનોદનો મામો ન્યાતનો પટેલ હતો: એણે જવાબ દીધો: “જે કોઈ મલુ વહુને ઘરમાં ઘાલશે, એ ન્યાતબહાર!”

દુખિયારી મલુ એકલી પડીને વિચારે છે: હાય રે! હું જીવું છું ત્યાં સુધી મારા સ્વામીના કપાળે કાળી ટીલી જ રહેવાની. સદાય મારો સ્વામી દુઃખી થયા કરશે. એ કરતાં મારી આવરદાનો જ અંત કાં ન આણું?

મનથી મરવાનું નક્કી કરીને મલુ નદીને આરે આવી. મન-પવનવેગી નૌકા બાંધી હતી તેમાં બપોર વખતે મલુએ પગ મૂક્યો. પગ મૂકતાંની વાર જ —

જલકે જલકે ઉઠે ભાંગા નાઉ સે પાનિ;

કોતો દૂરે પાતાળપુરી આમિ નાહિ જાનિ.

[એ તૂટેલા નાવડામાં જલક! જલક! જાલક મારતાં મારતાં નદીના પાણી દાખલ થવા લાગ્યાં. મલ્લુ બોલી કે “હે નદીનાં નીર! હું નથી જાણતી કે પાતાળપુરી આંહીથી કેટલે દૂર છે. માટે —]

ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક આર ઓ જલ, નાઉચેર બાતા બાઇયા.

[હે વાયરા! તમે કુંકો! અને ભલે આ નાવમાં હજુ વધુ પાણી ચડો!]

નાવડું ખેંચાવા લાગ્યું. નીર ભરાવા લાગ્યાં, ત્યાં તો ચાંદવિનોદની બહેન ધા દેતી આવી:

“ઓ ભાભી! તૂટેલ નાવડું છોડી દે! ઘેર ચાલ! ઘેર ચાલ!”

નાવમાંથી મલ્લુ જવાબ વાળે છે:

ના જાઇબો ઘરે આર, શુનો હે નનદિની,

તોમરા સબેર મુખ દેષખ્યા, ફાટિ છે પરાની.

[હે નાણંદબા! હવે ઘેર નહિ આવું. તમારાં સહુનાં મો દેખીને મારી છાતી ફાટે છે. માટે —]

ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક પાનિ, દૂબુક ભાંગા નાઉં;

જન્મેર મત મલ્લુવારે, એકબાર દેષખ્યા જાઉ.

[આજ તો ભલે આ પાણીનાં મોજાં ઉછાળા મારે! મારવા દ્યો ઉછાળા! દૂબવા દ્યો આ તૂટેલી નૌકાને! અને છેલ્લી વાર તમે સહુ સગાં તમારી મલ્લુને નીરખી જાઓ!]

નાવડું વધુ ને વધુ ડોલવા લાગે છે. પાણી વધુ ને વધુ ભરાતાં જાય છે, હાથ જોડીને મલ્લુ સહુને પગે લાગી રહી છે. ત્યાં તો પોકાર કરતી સાસુ વીખરાયેલે વાળે દોડી આવે છે:

“ઓ મારી વહુ! મારા ઘરની લક્ષ્મી! પાછી વળ! એક વાર પાછી વળ!”

મલ્લુ બોલે છે:

ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક પાનિ, દૂબુક ભાંગા નાઉં;

બિદાય દેખો મા જનની. ધરિ તોમાર પાઉ.

[હે માતાજી! મને રજા આપો. તમારા ચરણે પડું છું. અને ઊંઘળો! ઊંઘળો! ઊંઘળો હે નદીનાં નીર! ભલે ડૂબે આ ટૂટેલ નાવડી!]

બાંગા નાઉએ ઉઠલો પાનિ, કરિ કલ કલ,

પાડે કાંદે હાઉડી, નાઉ અર્ધેક હોઈલો તલ.

[તૂટેલ નાવડીમાં પાણી કલ! કલ! અવાજ કરતાં ભરાવા લાગ્યાં છે. કિનારે ઊભેલી સાસુ રડે છે. અરધીક નાવડી તો ડૂબી પણ ગઈ છે.]

પાંચેય ભાઈઓ દોડ્યા આવ્યા, એકેએક નાતીલો દોડ્યો આવ્યો અને ભાઈઓએ સાદ કીધો કે “ઓ બોન! શીદ મરવું પડે છે? ચાલો બાપને ઘેર. સોનાની નૌકામાં બેસારીને તને તેડી જશું.”

પાણીમાં ડૂબતી બહેન બોલે છે કે “હે ભાઈઓ, હવે બાપને ઘેર જવાનું ન હોય. મને રજા આપો!”

ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક ઉદ્ધુક જલ, ડૂબુક બાંગા નાઉ!

મલ્લવા રે રાઇખ્યા તોમરા આપન ઘરે જાઉં.

[ઉઠો! ઉઠો! ઉઠો હે નદીનાં પાણી! ભલે નાવડી ડૂબી જતી! અને, હે વહાલાંઓ! તમે હવે મલ્લુને વળાવી પાછાં વળો!]

“એક વાર મારા ચાંદને બોલાવો. એક વાર એનું મુખ નિહાળી લઉં. એક વાર કોઈ એને તેડી લાવો!”

તૂટતે શાસે ચાંદ દોડતો આવ્યો: એણે મલ્લુને મધનદીમાં ડૂબતી દેખી: કિનારેથી એણે ધા નાખી:

“ઓ મારી આંખોના તારા! ઓ મલ્લુ! આવું કરવું તું?”

ડોલતી-ડૂબતી નાવડીમાંથી ડૂબળો સૂર આવ્યો: “હે સ્વામી! હવે સંસારમાં મારું શું કામ છે? ન્યાતીલાઓને અને સગાંવહાલાંઓને હવે મારી જરૂર નથી. હવે મને સુખેથી રજા આપો!”

ન પહોંચાય તેટલે દૂર નીકળી ગયેલી સતીને સ્વામી પુકારે છે:

તુમિ જદ્દિ ડૂબો કન્યા, આમાંચ સંગે નેઉ;

એકટિબાર મુખે ચાઇખા પ્રાનેર બેદના કઉ.

[હે સ્ત્રી! તું ડૂબવા ચાહતી હોય તો મને પણ સંગાથે લઈ લે; એક વાર મારી સામે જોઈને મને તારા પ્રાણની વેદના કહે.]

ધરે તૂછલ્યા લઈબામ તોમાચ સમાજે કાજ નાઈ;

જલે ના દૂબિયો કન્ચા, ધર્મેર દોહાઈ.

[અંગારાની વહાલી! હું તને ધરમાં દાખલ કરી લઈશ. મારે જ્યાતની પરવા નથી. તું ન દૂબીશ. તને ધર્મની દોહાઈ છે.]

“ના, ના, સ્વામી!”

આમિ નારી થાકતે તોમાર કલંક ન જાબે;

ફાટિ બંધુજને તોમાચ સદાઈ ધાટિબે.

[હું જુવીશ ત્યાં સુધી તારું કલંક નહી જાય. જ્યાતીલાઓ તને સદાચ નિંદયા કરશે. માટે ઓ નાથ!

ધરે આછે સુન્દર નારી, તારી મુખે ચાઈયા;

સુખે કર ગિરવાસ, તાહારે લઈયા.

[તારે રૂપાળી લ્રી છે, તેનું મો નીરખીને તું સુખેથી તેની સાથે તારો ધરવાસ ચલાવજે.]

ગળાભૂડ પાણી ચડી ગયું છે. મલલુનું રૂપાળું મોઢું જ હવે દેખાય છે, અને પાતાળપુરીની નાગકન્ચાઓ જાણે મોજાંને રૂપે મલલુને વીટળાઈ વળેલ છે. એ ગળાભૂડ પાણીમાંથી મલલુ શું બોલે છે?

“હે જ્યાતીલાઓ! વધુ દોષિત હોય તેણે જ ચાલી નીકળવું જોઈએ. મારા સ્વામીનો બિચારાનો કશોય દોષ નહોતો છતાંએ તમે એને સંતાપ્યો. હવે હું જાઉ છું. હવે એના ઉપર નિર્દય ન થાજો!”

પૂવેતે ઉઠિલો ઝડ, ગર્જિયા ઉઠે દેઉવા,

એઈ સાગરેર કૂલ, નાઇ ધાટે નાઇ ટોઉવા.

[પૂર્વ દિશામાં વાવાગોડું ઉઠ્યું છે, વરસાદ ગર્જના કરે છે અને જે સાગરને કોઈ કિનારો ન હોય, જે ધાટ પર નૌકા ન હોય ત્યાં જવા માટે મલલુ આતુર થઈ રહી છે.]

દૂબુક! દૂબુક! દૂબુક! નાઉ આરો બાં કો તો દૂર;

દૂછંચા દેખિ કોતો દૂરે આછે પાતાળપૂર.

[દૂબી જા! દૂબી જા! દૂબી જા! ઓ નૌકા! હવે કેટલુંક દૂર છે? દૂબીને જોઉં તો ખરી, પાતાળપુરી કેટલીક છેટી રહી છે!]

પૂવેલે ગજીજલ્લો દેઉવા, છૂટલો બિધમ બાઉ,
કોઈબા ગેલ સુન્દર કન્યા, મન પવનેર નાઉ.

[પૂર્વમાં વરસાદ ગરજયો. તોફાની વાયરા વણ્ણટયા. કચાં ગઈ એ સુંદરી? કચાં ગઈ એ મન-પવનવેગી નૌકા? કોઈનેય ખબર ન પડી.]

૬. રખાવટ

કુંકાવાવ ગામના અવેડા ઉપર પચીસ ઘોડાં ચહુક ચહુક પાણી પીએ છે. અસવારે ઢીલી મેલી દીધેલી લગામો પાણીમાં પલળી રહી છે. ઘોડાનાં શરીર પરસેવે રેબગ્રેબ છે, તેમ જ સવારોના કપડાં પણ ભીજાઈ ગયાં છે. આખી વહાર કોઈ પંદર-વીસ ગાઉનો લાંબો પંથ કરીને ચાલી આવતી લાગે છે. પ્રાગડના દોરા કૂટતા હોવાથી કુંકાવાવ ગામના ખેડુઓ સાંતી જોડી વૈશાખ મહિનાને ટાટે પહોરે ખેતર ખેડવા માટે ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલ્યા જાય છે.

“આંહીથી દેરડી હજુ કેટલી રહી?” અસવારોમાં જે મોવડી હતો તેણે થાકેલા અવાજે પોતાના સાથીઓને પૂછ્યું.

“બાપુ, દેરડી હજુ ત્રણ ગાઉ આધી રહી.” પાસવાનોએ જવાબ દીધો. દેરડી ગોડળ રાજનું ગામ છે.

“ઓહોહો! હજુ ત્રણ ગાઉ!”

“બાપુ, ઘોડાં દબાવ્યાં એટલે દેરડી આવ્યું સમજો! ને જરા ચોપથી લીધ્યે જશું.”

“પણ, ભાઈ, મને તો ચાર દિ’ની લાંઘણ હોય એવી ભૂખ લાગી છે. હવે રગું ત્રાટે છે.” ભૂખ્યા થયેલા જુવાન સરદારે એમ કહીને બગાસું ખાદ્યું. એની આંખમાં અંધારાં આવી ગયાં.

“ખમા બાપુને! હવે દેરડી ટૂકડી જ છે બાપુ વાટ જ જોતા હશે. જાતાવેંત શિરામણી ઉપર બેસી જઈએ. આંહી અંતરિયાળ તો બીજું શું થાય?”

આમ વાતો થાય છે અને ઘોડાં પાણી ચસકાવીને લાદ કરે છે ત્યાં એક ખેડૂતે પોતાનું સાંતી ઊભું રાખ્યું, પાછલા અસવારને પૂછી લીધું કે “કયા ગામના દરબાર છે?”

“ગોડળ-ઠાકોર સંગરામજીના કુંવર પથુભા છે.”

“તે શું છે?”

“ભાઈ ભૂખ્યા થયા છે.”

એટલું જાણીને તુરત જ પટેલ કુંવર તરફ ફર્યા; રામ રામ કરીને કદ્યું કે “બાપુ, ભૂખ લાગી હોય તો પછી આ પણ ગોડળનું જ ગામ છે ને! આંહી કયાં વગડો છે? સહુને દેર ગોડળનો જ પ્રતાપ છે. પદ્ધારો ગામમાં.”

“પણ બાપુ વાટ જોઈ રહેશે.”

“અરે, બાપુ, ધૂબાકે રોટલા થઈ જાશે. નાડા-વા સૂરજ ચકે એટલે ચડી નીકળજો ને?”

“સારં, ચાલો ત્યારે.”

તરત પટેલે સાંતી પાછું વાળ્યું. મોખરે પોતે ને પાછળ પચીસ અસવારોનો રસાલો: એમ આખી મંડળી પટેલની ડેલીએ આવી. ચોપાટમાં ઢોલિયા ટાળી, માથે ધડકીઓ પાથરી, ગોડળના કુંવરને બેસાડ્યા. ચૂલો ચાલતો થયો. ભેંસો દોવાઈ ગઈ. દળેલી સાકરની ડબરીઓ ભરાઈ ગઈ. ગોડળના કુંવરે બે બગાસાં ખાદ્યાં ત્યાં તો પટેલે સાદ કર્યો કે “લ્યો, પદ્ધારો બાપુ, બાજું માથે.”

કણબીએ ઊલટભેર તૈયાર કરેલી સાદી પણ સાચા અંતરની મીઠપભરેલી મહેમાની માણીને કુંવર ઊભા થયા. કોઠો ઠરીને હિમ થઈ ગયો. પોતાની વસ્તીને આવી હેતાળ અને આવી રસકસભરી જોઈ પોતાને મનમાં મોટી મોજ આવી ગઈ. મનમાં થયું: ‘અરે, હું આવતી કાલનો ગોડળનાં બારસો પાદરનો ધણી આજ જેને ધરે હાથ એઠા કરં, એની સાત પેઢીનું દાળદર ભુક્કા ન થઈ જાય તો ગોડળનું બેસણું લાજે ને!’

“પટેલ, ગામના તળાટીને બોલાવો.”

તળાટી વાણિયો આવ્યો.

“તળાટી, દોત, કલમ અને દસ્તાવેજનો કાગળ લાવો.”

તળાટી કાગળિયો લાવ્યો.

“હવે એમાં લખો કે કુંવર પથુભા ભૂખ્યા થયા હતા તે પટેલને ઘેર આજરોજ શિરામણ કરવા ગયા તે બદલ કુંકાવાવ ગામને ઓતરાદે પડખે ચાર વાડીના કોસ ચાંદો-સૂરજ તપે ત્યાં સુધીને માટે માંડી દીધાં છે અને તે અમારા વંશવારસોએ પેઢી દર પેઢી પાળવાના છે. ન પાળે એને માથે ચાર હત્યા.”

તળાટી તો લખાવ્યું તેમ લખતો જાય છે. વરચે વરચે માથું ઊંચું કરીને પોતાનાં ભાંગેલ ડાંડલીવાળાં ચશ્માંની અંદરથી પટેલની સામે આંખના મિચકારા મારતો જાય છે. પટેલનું મો આ બધી મશકરી દેખીને ઝંખવાણું પડતું જાય છે. એમ કરતાં દસ્તાવેજ પૂરો થયો. તળાટીએ લીલા અક્ષરો ઉપર રજિયામાંથી રેતી છાંટી ખોખારો ખાઈ, આગળ ધર્યો અને કદયું: “લ્યો બાપુ, મારો મતું.”

પથુભા કુંવરે પોતાની સહી કરી. દાઢ ભીસીને તળાટી બોલવા લાગ્યો કે “વાહ! રંગ છે ગોડળના ખોરડાને! એ તો એમ જ છાજે ને! જેને પાણીએ બાપુ હાથ વીછળે એનાં દાળદર તો દરિયાને કાંઠે જ વયાં જાય ને! રંગ છે બાપુને!”

વાણિયો બોલે છે અને એને વેળે વેળે પટેલના મુખ પરની અક્કેક કળા સંકેલાતી જાય છે. કુંવરની ભરમણા ભાંગવા માટે પટેલ તલપાપડ થઈ રહ્યો છે, પણ સાચી વાતની જાણ થતાં કુંવરને ભારી બોઠામણ આવશે એવી બીકે પટેલ મુંગો જ બેઠો રહ્યો. થોડી વાર રહીને કુંવર ઘોડે ચઢ્યા. પહોળાયેલી છાતીએ કુંવરે પટેલને રામ રામ કરી દેરડી ઉપર ઘોડાં હાંકી મૂક્યાં.

“લ્યો, પટેલ, આ ચાર વાડીનો દસ્તાવેજ ઘોળીને પી જજો.” એમ કહીને તળાટીએ સરખી ધડ્ય વાળી કાગળિયો પટેલને આપ્યો. “લ્યો, સમજ્યા ને, પટેલ, આ દસ્તાવેજ દૂધમાં ડોઈને શિરાવી જજો.”

પટેલ શું બોલે? પોતે આખી વાતની મૂર્ખાઈ સમજે છે. પટેલ મુંગા રહ્યા એટલે તળાટીને વધુ શૂરાતન ચઢ્યું.

“ડોઈને પી જજો, સમજ્યા ને? સાત પેઢી સુધી ચાર વાડિયુંના ધઉં ચાવજો; સમજ્યા ને? હા...હા...હા...! જોજો, ગગો ચાર વાડિયુંના કોસ દઈ ગયો! જાણો બાપાની કુંકાવાવ હશે, ખરં ને? બાપુ જગા વાળાનું ગામ, અને એની ચાર વાડિયું ગગો ઇનામ દેતો ગયો! લાજ્યો નહિં?”

“અરે પણ, શેઠ, તમે તો આ શું લવરી કરો છો? એને બાપડાને ખબર નહોતી અને ભૂલ કરી તો શું થઈ ગયું? તમે પોતે કેવા મૂરખ કે એને વાતનો ફોડ પણ ન પાડ્યો ને ઊંઘું માથું રાખીને મંડ્યા દસ્તાવેજ ટરડવા!”

“હં....અં! પટેલ! હું સમજું છું. શેર ચોખા વાવર્યા, ને તમારે તો આખું ગામ મળવાની લાલચ હશે!”

“અરે માળા લબાડ! તું તે શું રાળી રહ્યો છો? આપણા ગામને પાદરથી અટાર વરણનું એક પણ માનવી ખાદ્ય વગર કોઈ દી જાય નહિં, તો પછી આ તો ગોડળનો ગાંધીવારસ હતો! એમાં મને શું લાલચ હતી? જરાક ભગવાનનો તો બો રાખ!”

“હં.... અં! અમે સમજુએ છીએ, પટલ, તમારે ગામ જોતું તું, તે લ્યો. આ દસ્તાવેજ ડોઈને શિરાવી જજો, કોઠો ઠરશે, સમજ્યા ને!”

કાળજું કાપી નાખે તેવાં મર્મનાં વચ્ચનો કાઢતો કાઢતો વાણિયો તો ચાલ્યો ગયો, અને પટેલ પણ પેટમાં કશા દુઃખધોખા વગર પાછો સાંતીડું જોડીને કામે વળગયો. પરંતુ વાત તો વાએ જેતપુર પહોંચી ગઈ. જેતપુરના ભાગીદાર જગા વાળાને જાણ થઈ કે આપણી કુંકાવાવની અંદર ગોડળના પાટવી કુંવર પથુભાએ પટેલને ધેર શિરામણ કર્યાના બદલામાં ભૂલભૂલથી ચાર વાડીઓ પટેલને ‘જાવરચંદ્ર દિવાકરો’ માંડી દીધી. અને તે પછી બાપડા પટેલને માથે ગામના તળાટીએ માઇલાં ધોયાં.

ખડ! ખડ! ખડ! ખડ! આખો દાયરો ગોડળના કુંવરની નાદાની ઉપર દાંત કાઠવા લાગ્યો અને દરબાર જગા વાળાએ પણ જરાક હોછ મરકાવ્યા.

“પણ, બાપુ, તળાટીએ પટેલને બહુ બનાવ્યા. ગામ આખાને ભારે સુવાણ કરાવી.”

“એમ કે, બા! ઠીક, ત્યારે તો આપણેય રમોજ લઈએ. આંઈ બોલાવો ઈ પટેલને અને તળાટીને. ઓલ્યો દસ્તાવેજ પણ સાથે લાવવાનું લખજો.”

આ ચીતે દરબારે હુકમ દીધો. દરબારના મન ઉપર કાંઈક કોચવણ પણ દે ખાણી.

માણસ કુંકાવાવ ગયો. તળાટીને કહે છે કે “બાપુ તેડાવે છે.”

“કાં?”

“ઓલ્યો દસ્તાવેજવાળો સુગાળો કરવા.”

તળાટી હરખમાં આવી ગયો. પોતાની ગમત ઉપર બાપુ ફિંદા થઈ ગયા હોવાની વાત સાંભળીને તરત જેતપુરની તૈયારી કરી. પરંતુ બીજુ બાજુ પટેલને તો પોતાની ફજેતી થશે એમ સાંભળીને મરવા જેવું થઈ પડ્યું. પણ શું કરે? ધણીનો હુકમ હોવાથી જવું પડ્યું. રસ્તામાં વાણિયો એનો જુવ લઈ ગયો.

દાયરામાં જઈને બેચ જણા ઊભા રહ્યા ત્યાં તો હસાહસનો પાર ન રહ્યો. પટેલ નીચું જોઈ ગયો અને વાણિયાની જીબ તો માણકી ઘોડીની માફક વહેતી થઈ ગઈ.

બાપુએ પૂછ્યું કે “કાં તળાટી, શી હકીકત બની ગઈ?”

“બીજું શું, બાપુ! પટેલને આપણા ગામની ચાર વાડિયું ઇનામમાં મળી.”

“કોના તરફથી?”

“ગોડળના પાટવીકુમાર તરફથી.”

“તે હવે શું?”

“હવે પટેલ દસ્તાવેજને ડોઈને શિરાવી જાય, બીજું વળી શું? કચાં લીલાંછમ માથાં વાઢીને કુંકાવાવ લેવા પથુભાનો દાદો આવ્યો તો? માટે, પટેલ! ડોઈને પી જાઓ, સમજયા ને?”

“જોઉં કાગળિયો!” એમ કહીને દરબારે દસ્તાવેજ લીધો, વાંચ્યો. એની મૂછો ફરકવા મંડી, કદયું. “ઠીક, લાવો એક ત્રાંબાનું પતળં.”

પતળં હાજર થયું.

“આ દસ્તાવેજનું વેણેવેણ એ પતરામાં કોતરી કાઢો, અને નીચે ઉમેરો કે કુંવર પથુભાએ કરી દીધેલ આ લેખ અમારી પેટી દર પેટીએ, જેતપુરની ગાઢી તપે ત્યાં સુધી

પાળવો છે. ન પાળે એને માથે ચાર હત્યાં.”

તળાટી કાળોધબ થઈ ગયો. મૂષ માથે હાથ દઈને દરબાર બોલ્યા: “પથુભા કુંવરને કાગળ લખો કે તું સંગરામજીનો દીકરો, ઈ મારોચ દીકરો. તું દેતાં ભૂલ્યો. આખી કુંકાવાવ માંડી દીધી હોત તો પણ હું પાળત. ન પાળું તો કાઠીના પેટનો નહિં.”

“અને તળાટી! તુંને હિંગતોળને શું કહું? મારા લાખ રૂપિયાના કણબીનું માથું વટાવવા ઊભો થયો છો? ચાદ રાખજે, પગ જાલીને બે ઊભા ચીરા કરી નાખીશ! એલા, પાદર નીકળેલ પરોણાને એણે ચોટલો નીર્યો એમાં તારો ગુનો કરી નાખ્યો એણે? ખબરદાર જો હવે કાંઈ બોલ્યો છો તો!”

ઢાકોર સંગરામજી અને પથુભા કુંવર બેઠા છે ત્યાં જગા વાળાનો કાગળ પહોરયો. કુંવરને પોતાની ભૂલ માલૂમ પડી. એણે સામો કાગળ લખ્યો: “શાબાશ, કાકા! રખાવટ તે આનું નામ! બાપુએ લખાત્યું છે કે પેડલા ગામમાં આપણે જમીનનો કજિયો છે તેનો આજથી અંત આવે છે. પેડલા ગામનો ગોડળનો ત્રીજો ભાગ આજથી અમે તમને માંડી દઈએ છીએ.”

કુંકાવાવના એ કણબીના વારસો હજુ ઘણાં વર્ષો સુધી એ ચાર વાડીનો કપાળ-ગરાસ ભોગવતા હતા. પણ એજન્સીની મેનેજમેન્ટમાં એ જમીન ખાલસા કરવામાં આવી કહેવાય છે.

૧૦. રતન ગિયું રોળ!

“ભણેં ચારણય! જોઈ લે, આપડા મલકને માથે આખાટની રીછડિયું નીકળીયું! જો, જો, મોળો વાલોજુ સાચાં મોતીડાં જ વરસેં છે હો! ખમા મોળી આઈને! હવે તો બીસું હાથણિયું થાશે, ચારણય! હાલો આપડે દેશ.”

આખાટીલા મેહુલાને પોતાના મુલક પર વરસતો નિહાળીને દુકાળ ઉિતરવા માટે ગુજરાતમાં ગયેલા એક નેસવાડિયા ચારણનું અંતર આવા કલ્લોલ કરી ઊઠ્યું અને પડખે જ પોતાની પાડીની ખરીઓ ઉપર તેલ ચોપડતી જુવાન ચારણી મરક મરક હસીને અર્મ કરે છે: “ભણેં ચારણ, કચાંય તોળી ડાગળી ખસેં જાતી નંદી!”

“સાચેસાચ, ચારણય, માલધારિયુંનાં મનડાં થર્ય ન રે’ ઈમો ભલો મે’ ત્રાટકતો સો, હો! મોરલાનાં ગળાં આમાં કીમાં ગુંજતાં હશે! આજ તો ગર્ય ગાંડી થે જાશે, હો!”

“જેવા ગાંડા મોરલા, એવી જ ગાંડી ચારણની જાત્ય. બેચનાં મન મે’ દીઠ્યે ફટકે!”

“હાલો, ચારણય, ઉચાળા ભરો ભીસને માથે, હળુછળુ હાલતાં થાયે.”

ગુજરાતના અધસૂકા તળાવડામાં પડીને કાદવમાં નાહતી અને માથે લાકડીઓના મેવરસે છતાં પણ માંદણેથી ન ઉઠે તેવી મેંગલ ભેંસ ફક્ત ચારણીના મુખમાંથી ‘બાપ! મેંગલ! હાલો બાપ! હાલો મલકમાં!’ એટલી ધીરી ટૌકાબરી બોલી સાંભળતાં તો ભુંભાડ દેતી એકદમ બેઢી થઈ ગઈ, અને શરીર ઉપર ચમરી ટોળે તેમ પૂછું ફુંગોળીને દોડતી દોડતી ચારણના ઝૂંપડા પાસે આવી ઊભી રહી. ઘંટીના બે પડ, બે ગોદાના ગાભા, ને બે-ચાર ઢામડાં, એક સિંદૂરની ડાબલી વગેરે જે થોડીક ઘરવખરી હતી તે બેંસની પીઠ પર લાદીને ચારણ-ચારણી સોરઠને માર્ગે ચર્ડી ગયાં.

માથે કોઈક દિવસ ઝરમર ઝરમર, તો કોઈક દિવસ લૂગડાં બોળી નાખે એવો વરસાદ વરસતો આવે છે; અને વળી પાછો ઉધાડ થતાં જ પોતાની ભીજાયેલી ઓટણી ને ધણીની પલળેલી પાદાડી વગડામાં સૂકવતાં સૂકવતાં બેય જણાં ચાચ્યાં જાય છે. વાયરામાં ચારણીના માથાની વાંભવાંભ લાંબી કાળી વાદળી-શી લટો ઊડી ઊડીને મો ઉપર નાટારંભ કરે છે; અને એ ભીનલાવરણી વહુના ગાલ ઉપર, ગોરાં રૂપવાળી ઝીઓને પણ આંટે એવી સુખની લહેરો પથરાતી દેખીને ચારણ હાંસી પણ કરતો આવે છે કે “આવાં રૂપ ને આવાં હસવાં કાંઈ ચારણને અરદ્યે?”

“સાચેસાચ, ચારણ! ન અરદ્યે. નેસમાં જાશું ત્યારે સોનાં કુઈ ને જાનાં કુઈ મને લાખ લાખ મેણાં મારશે.”

“મેણાં વળી કીમાંનાં!”

“બસ, મેળાં ઈ જ કે આવડ્યા બધાં રૂપ તે કાંઈ ચારણીની દીકરીને હોય? વેજ્યાને હોય. અને આવડું ખડ! ખડ! તે કયાંય હસાય? ચારણ્ય જુવાનડી હોય તોય બીજાનાં ભાગતાં મોયેં કી મલકાવાય! આવું આવું બોલી મારો જીવ કાઢે નાખશો.”

“તે કટંબમા રિયા વન્યા હાલશે?”

“હુંયે કહું છું કે કટંબમાં રિયા વન્યા હાલશે? હું તો બીજું કી કરં? મહેનત કરે કરેને મોટું કરમાવે નાખશા, અને હસવું રોકવા સારુ ગાલે ડામ દેશ.”

“અરરરર ભેણો ચારણ્ય! તું આ કી ભણાઈ?” જાણો પોતાની તમામ માચામૂડી કોઈ ભૂત ભરખી જતું હોય તેમ ચારણ આંખો ફાડીને લીના મો સામે જોઈ રહ્યો.

“બીજો ઉપા કી, ચારણ?”

“ના, તો આપડે નેસમાં નસેં જાવું. આસે થડમાં કો’ક ગામ આવે ત્યાં જ ફૂબો કરે ને પડ્યા રે’શું. ઈમા કટંબમાં મેલે ને તિખારો!”

ટોકા કરતાં ચારેય જણા — બે માનવી ને બે ટોર — ચાલ્યાં અને થોડા દિવસે ગીરની ઝાડીમાં ઊતર્યાં. રાયણાં, ઊંબરાં અને ટીબરવાનાં ઝાડ ઉપર ફળકૂલ ઝંગુંબે છે, વાંદરા ઓળકોળાંબો રમે છે અને જંબુડાં ખરી ખરીને નદીઓનાં પાણી જંબુવરણાં કરી મૂકે છે. કુંગરની ધારો ઉપરથી મોરલાને ગરદન કુલાવીને ગહેકાટ દેતાં જેમ ચારણે જોયા, તેમ તો એનો પ્રાણ ગગન સુધી છલંગો મારીને છકડિયા દુહા ફેંકવા લાગ્યો:

આખાડ વરસે એલીચો, ગાજવીજ ધનઘોર,

તેજુ બાંદ્યો તરાવદે, મધુરા બોલે મોર.

મધુરા બોલે મોર તે મીઠા

ધણમૂલાં સાજન સપનામાં દીઠાં,

કે’ તમાચી સુભરો, દિસાણી ટેલ ને મનાવે મોર,

આખાડ વરસે એલીચો, ગાજવીજ ધનઘોર.

એમ છકડિયો પૂરો કરીને ચારણ પોતાની પડખે ચાલી આવતી ‘ટેલડી’ સામે જુએ છે. બજેનાં મો સામસામાં મલકે છે, અને સામેથી ચારણી દુહો ઉપાડે છે કે:

મોર મારે મેદીચ બિયો, વહારાં કાઢે વેણા,

તેની ગહેકે ગરવો ગજે, સૂતાં જગાડે સેણ.

સૂતાં જગાડે સેણ તે મોરલો ઊડી નિયો,

વાલાં સાજણાનો સંદેશો અધવચ રિયો,

પાંખો પીળી પોપટની ને કોયલ રાતે નેણ,

મોર મારે મેદે થિયો ને વહુરાં કાઢે વેણ. (13 દુઃમન)

એવાં ગીત લલકારાય છે, ને કુંગરાના ગાળા સામે ગાવા લાગતા હોય તેમ ગુંજુ ઊંઠે છે. ધણી ને ધણિયાણી બજ્જે ચારણા: બજ્જેની જુભે સરસ્વતીઃ બજ્જેને મુખે કવિતાનાં અમૃત ઝરે છે.

“ચારણી! કેમ જાણે અધારની રાતમાં આપણે વિખૂટાં પડીને ગાતાં હોઈએ, એવો રંગ મરણો છે, હો!”

“અરે ચારણા, આ તો પારકી વાણી: આમાં ઓછ્યો સાચો સવાદ ન આવે — હું મરી ગઈ હોઉં ને તું મરણિયા ભણતો હો, એવો સવાદ!”

“અરે, તું મરી જા તો તો હું ઝાડવાં રોવરાવું, ખબર છે? મરી તો જો એક વાર!”

“હું મરીને પછી કચાંથી તારાં ઝાડવાંનાં રોણાં જોવા આવવાની હતી?”

એવા કિલ્લોલ થઈ રદ્દ્યા છે, ત્યાં એક પહોળા પટવાળી નદી આવી. નદીમાં આછે આછો પરવાહ ચાલ્યો જાય છે, કાંઠે હાંડા જેવું રૂપાળું ગામદું શોભી રદ્દ્યું છે, અને સાંજને સમયે પનિહારીઓ પોતાને માથે અદ્ધરપદ્ધર પાણીની મોટી હેત્યો માંડીને નદીમાં ઊંચા ઊંચા ભેડાનો ચઢાવ ચડી રહી છે. એ ચઢાવના થાકથી રાતાંચોળ થયેલા મોટાં ઉપર આધારના આથમતા સૂર્યની કેસૂડાંવરણી છાયા છવાય છે, અને ભેખડો ઉપર કોઈ અજબ જાતનાં ફૂલજાડ સીધો સોટે એકસામટાં ઊગી નીકળયાં હોય એવો ઠાઠ મરી જાય છે.

નેંસ પાણી પીએ છે, ચારણી એના બીનલા પગના પૌચા ધોઈને કાદવ ઉખેડે છે, અને ચારણ નદીના કાંઠાના લોકને પૂછે છે: “ભાઈ, ગામના દરબાર કોણ છે?”

જવાબ મળ્યો કે “બાપુ પોરસો વાળો.”

“કેવાક માણસ છે?”

“ગુલાબી દિલના.”

“વાસ રાખશે?”

“માલધારીને કોણ ના પાડે?”

“ઠીક, ચારણી, તું આસેં વેકરામાં ઊભી રે'જે હો, ને ભીસને સાચવજે. હું અબધાડી હડી કાટતો ગામમાં જઈને દરબારને મોટે થે રાયું. જો હા પાડશે તો આપણે સહુ ગામમાં જિશું. નીકર સામે ગામ તોળાં માવતર છે તીસે પોગી જિશું.”

“ઠીક ચારણ, હું ઊભી સાં.”

“પણ જોજે હો, આસેં જ ઊભી રે’જે. આદ્યોપાછી થાતી ને, નીકર હું બોકાસાં દેને કિસેથી બોલાવીશ? અને વળી અજાણ્યું ગામ છે.”

“ભલે, ચારણ, નઈ ખસાં.”

ફરી વાર ચારણે પાછા વળીને બેખડ ઉપરથી સાદ કર્યો: “બણેં ચારણય! ખસતી ને હો, અજાણ્યું ગામ છે.”

“એ.....હો! હો!”

“મોળા સમ છે!” એમ હળવેથી બોલતાં બોલતાં બેખડેથી ચારણે પોતાની ગરદન ઉપર હાથની આંગળીઓ ફેરવી.

ચારણીએ ડોકું ધૂણાવીને સોગંદ કબૂલી લીધા.

ચારણે દરબાર પોરસા વાળાની ડેલીએ જઈ છેટેથી દરબારને બિરદાવ્યા:

જવ જેટલાં જાળાં, વાળા મું દૃયો વતન,

તો આણીએ ઉચાળા, પાદર તમાણે પોરસા.

“હે પોરસા વાળા, મને બે-પાંચ વીદાં જમીનનાં જાળાં કાઢી આપો તો હું આંહી વતન કરીને મારી ઘરવખરી લઈ આવું.”

“આવો, આવો, ગટવી! કયાંથી આવો છો?”

“બાપુ, ગુજરાતમાંથી દુકાળ ઉતારીને આવતો સાં. બે માણસનાં મૂઢી મૂઢી હાડકાં માય ને એક બકરી જેવડી ભીસ બંધાય, એટલી જગ્યા આપો તો ગામ દીધાં બરોબર માનીશ. અટાણે તો અંતરિયાળ સાં.”

“ભલે, ઢાકર મા’રાજ દઈ રે’શે, ગટવી! કસુંબાપાણી તો વ્યો.”

ચારણના પેટમાં બે પ્યાલી લાલ કસુંબો પડ્યો, એટલે ચારણને ઇંદ્રાસન મળી ગયું લાગ્યું. દાયરામાં વાતોના ધુબાકા ઊપડ્યા હતા, એમાં ચારણ પણ ઊતરી પડ્યો. જાતનો દેવીપુત્ર: જુભમાં ભારી મીઠપ: કોઠામાં કવિતાના અખંડ દીવા બળો: આખાટ જેવી મદમરત અત્તુ: અને એમાં પણ પોતે રસભરી ચતુર સુજાણ ચારણીનો જોબનવંતો કંથ! પછી તો પૂછલું શું? ગીત-છંદોના ધમાકા મરયા. હોકાની ત્રણ ધૂંટ લેતા ચારણને કોઝ ઊપડ્યો. આંખો બદ્ધે ધૂઘવતા પારેવાની જેમ લાલ ચણોઠી બની ગઈ. પોતાના ફૂલેલા ગળાને મોકળું મેલી ચારણે રાધા-કાનના વિજોગની બારમાસી ઉપાડી, અને દિશાઓ જેમ સજુવન બનીને સામા હોકારા દેવા મંડી તેમ તો ચારણે, ભાંગતી રાતે કોઈ

વિજોગી માનવી મરેલા કંથને સંભારી વિલાપનાં ગીત ગાતું હોય તેવાં સોરઠી બેજાબંધોનાં
વિરણ-ગીત ઉપાડ્યાં:

ગરદે મોર જુંગોચિયા,

મો'લ થડક્કે માટ,

વરખારી રીત વ્રણણવાં,

આયો ઘદ્યંબી આખાટ.

[પહાડ પર મોર ટહુકચા, મહેલો ને મેડીઓ થરથરી ઊઢ્યાં, ગર્જના કરતો આખાટ
આત્યો, એવી વર્ષાની અડતુ હું વર્ષાવું છું.]

એટલો દુછો ઉપાડતાં તો સાચેસાચ દરબારની માટ મેડી થર! થર! કાંપવા લાગી.
અને ‘આયો ઘદ્યંબી આખાટ’ આટલા આખરી વેણાની દોઢ્ય વાળીને ચારણે આખાટને
આલેખયો:

આખાટ ઘદ્યંબીય લૂંબીય અંબર

વદ્વદળ બેવળ ચોવળિયાં,

મહોલાર મહેલીય, લાડગોહેલીય,

નીર છલે ન ઝલે નળિયાં,

અંદ્ર ગાજ અગાજ કરે ધર ઉપર

અંબ નથાં સર ઊભરિયાં,

અજમાલ નથુ તણ કુંવર આલણ,

સોય તણી રત સંબરિયા,

જુય સોય તણી રત સંબરિયાં,

મુને સોય તણી રત સંબરિયા.

[આખાટ ગાજે છે. આકાશ લૂંબીઘદ્યંબીને ટળી પડ્યું છે. વાદળાં બેવડાં ને ચોવડાં થર
બાંધી ગયાં છે, મહેલાતો જાણે કે લાડઘેલી થઈ ગઈ છે. નીર એટલાં છલકાય છે કે
નળિયાંમાં ઝલાતાં નથી. ધરતી પર ઇંદ્ર ગાજયા જ કરે છે. સરોવરમાં નવાં પાણી
ઊભરાયાં છે. તેવી અડતુમાં, હે અજમાલ નથુના પુત્ર આલણ, તું મને યાદ આવે છે.]

એમ ત્રણ-ત્રણ ને ચાર-ચાર પલટા ખવરાવી છેલા ચરણનું કલેજું ચીરનારં
સંભારણું ગળામાં વારંવાર ઘૂંટે છે. અને ચારણાની વાણી પર ફિંદા બનીને દરબાર

પોરસા વાળો પડકાર આપે છે કે “વાહ વા! વાહ વા, ગઠવા! પરાણ વીધી નાખયા! હાં મારો ભાઈ! હવે શ્રાવણ ભલે થઈ જાય! જો, સામા મોરલા ગહેરે છે! જો, છંદ હેઠો ન પડી જાય!”

અને ભલકારા સાંભળતાં તો ચારણે શ્રાવણનું રૂપ બાંદયું:

નવખંડ નીલાણીય પાવન પાણીય,
વાણીએ દાદૂર મોર વળે,
શવદાસ ચડાવણ પૂજાય શંકર,
શ્રાવણ માસ જળે સજળે,
પ્રધનાર કરે નત નાવણ પૂજાય,
શંકરરાં વરત સભ્રદિયાં,
અજમાલ નથુ તણ ફુંવર આલાણ,
સોય તણી રત સંભરિયા,
મુને સોય તણી રત સંભરિયા.

[નવેય ખંડ નીલા થઈ ગયા છે. પાણીથી પહિતર બન્યા છે. દેડકાં ને મોરને મુખેથી નવી વાણી કૂટે છે. શિવના ભક્તો શંકરને પૂજા ચડાવે છે. શ્રાવણ માસ જળમય બની ગયો છે. પુરુષો ને નારીઓ નિત્ય નાહીને શંકરના વરત ઊજવે છે. તે વખતે, હે મિત્ર આલાણ, તું મને સાંભરે છે.]

“રંગ ગઠવા! સંભરિયા! સંભરિયા! કેમ ન સાંભરે? અતુંએ અતુના હિંલોળા ભાળીને મરેલો બેર ન સાંભરે તો બીજો કોણ સાંભરે? વાહ વા! હવે ભાદરવોય ભલે થઈ જાય! જો, દોર તૂટે નહિં. આભામંડળ સૂર સંધાઈ ગયા છે, હાં ગઠવા!”

અને ગઠવે ભાદરવાના રંગ આલેખયા:

રંગ ભાદરવ શ્યામ ઘટા રંગ રાતોય,
રંગ નીલંબર શ્રેત રજે,
ફળફૂલ અપરંબળ, કમળ ફેલીય,
વેલીય નેક અનેક વજે,
પરિયાં દન સોળ કિલોળમેં પોખત,
કાગરખી મુખ દરમ્ય કિયા,

અજગાલ નથું તણ કુંવર આલાણ,

સોય તથી રત સંબંધિયા.

[ભાદ્રપદ મહિનાની શ્યામ ઘટા બંધાઈ ગઈ છે. આસમાન પર વીજળીના રાતા, આસમાની ને શેત રંગો છવાતા જાય છે. અપરંપાર ફળકૂલ ફાલે છે. કમળો ખીલે છે. અન્ય વેલડીઓ પણ કોળે છે. શ્રાદ્ધના સોળ દિવસ સુધી પિતૃઓ પોષણ પામે છે. લોકો પ્રથિતોના અવતારરૂપ કાગડાઓને શ્રાદ્ધનું અજ્ઞ ખવરાવી ધર્મ કરે છે. તેવી પ્રતુમાં તું મને સાંભરે છે, હે મિત્ર!]

“ભલે! ભલે! મારો ભાઈ! હવે બેગાબેગો આસો માસ ગાઈને વિજોગીના બેટા કરાવી દેજે, હો!”

“અરે બાપુ! મરેલાંના બેટા તો થઈ રહ્યા! આ તો મરણિયા છે. આસોમાં તો વિજોગના દુઃખની અવધિ આવી રહીઃ સાંભળો —”

‘સાંભળો’ શર્ષ ચારણના મોમાં રહ્યો, અને આસોના વિજોગનું પહેલું ચરણ ઉપાડવા જાય છે ત્યાં તો —

‘પાણી આત્યું! પાણી આત્યું! ખસી જાવ! એ બાઈ, ખસી જા!’ એવા ચસકા થયા, અને હક્કડુક્કડુ! પૂર આત્યાની ગર્જના ચારણને કાને પડી. ચારણ ભરનિદ્રામાંથી ઝબકચો હોય એમ એની જુભ થંભી ગઈ. ત્યાં તો બીજુ વાર રીડિયા સંભળાણાં: ‘ઓ જાય! ઓ ભેંસ, પાડી ને એક બાઈ તણાતી જાય.... ઓ ચુંદડી વરતાય! અરે હાય હાય! કોક બાપડાનું ઘર ભાંયું!’

ચારણના મો પર લોહીનો છાંટોયે ન રહ્યો. દાયરો ચારણની આ ઓચિંતી દશા જોઈ ચોકી ઊઠ્યો અને ‘મોળી ચારણય! મારી ચારણય તણાણી!’ એવા ચસકા દેતો ચારણ દોટ દઈને પાદર પહોરયો. નદીકિનારે જાય ત્યાં તો બેચ કાંઠે આસમાન સામા છલંગો મારતા લોટ ઊંઘળી રહ્યા છે. મોજાંની થપાટે થપાટે બેચ કાંઠાની ભેખડો ફસકવા લાગી છે, અને અંતરનાં તોફાન ધરતી ઉપર નિતારીને આકાશ તો કોઈ અજામેલ સરખા સંતના આત્માની માફક ઉધાડ કરતું કરતું ચાર મેઘધનુઝ્યો ખેંચી રહ્યું છે.

“એ....ઓલી ભેંસને પડખે બાઈની રાતી ચુંદડી તણાતી જાય! એ દેખાય!” કાંઠે ઊભેલ માણસોએ આંગળી ચીધીને ઉતાર દીધો.

“એ ચારણય! એ જ મારી ચારણય! ઊભી રે! એલી ઊભી રે! એકલી કચાં....”

એટલું કહેતો જ ચારણ દોટ કાઢીને પૂરમાં પડવા જાય છે ત્યાં તો માણસોએ એને બાવડે ઝાલીને રોકી રાખ્યો. સહુ સમજાવવા લાગ્યાં કે “ગટવા, હવે તો એ જીવની ગઈ, હવે તું એને કચાં આંબતો’તો?”

“જાય ને! ચારણને મેં ભેખડ માથેથી મોળા ગળાથ દીધા’તા અને ડોકું ધૂણાવ્યું તું!
એમ તે કાંઈ મારી ચારણ જાય? મેલે દ્યો મને! હમણાં આંબી જુસ. મેલો!”

માણસો સમજુ ગયાં કે ચારણનું ચિત્ત ફુટકી ગયું. કાંઠે એક બાઈ ઊભી હતી. એણે
કહ્યું: “અરે! ભાઈ, તું સમ દઈ રહ્યો’તો એટલે જ એ બિચારી નદીના પટમાંથી ખસી
ને!”

“નો’તી ખસી? સાચેસાચ નો’તી ખસી કે! એક ડગલુંય નો’તી ખસી ને, બો’ન?”

ચારણ એ રીતે લવારીએ ચડવા લાગ્યો. દરબાર પોરસા વાળાએ લોકોને પૂછ્યું: “શું
થયું ભાઈ? આ ગજબ શી રીતે થઈ ગયો?”

“જુઓ બાપુ! આ વટેમાર્ગુ કચાંકથી નદીમાં ઊતર્યાં. ચારણને બેંસ પાસે ઊભી
રાખીને ચારણ તમ પાસે આવ્યો. હેઠ પાદર સુધી કહેતો ગયો કે ‘ખસીશ મા! ખસીશ
મા!’ અને પછી હડેડાટ પૂર આવ્યું. રૂપાળી રાતીચોળ ચુંદડીનો લાંબો ઘૂમટો
તાણીને, ઊડ્ય ઊડ્ય થાતી લટે બાઈ તો બાપડી મલકતે મોટે આ નદી અને આભની
શોભા નીરખતી’તી. લીબુની ફાડ્ય જેવી મોટી અને કાળી ભમ્મર તો બેય આંખ્યું હતી.
અમે તો સહુ જોઈ જ રહ્યાં’તાં. ત્યાં તો પૂર આવ્યું. હડેડાટ ઢૂકડો સંભળાણો, અને
ઉપરવાસથી ચહકા કરતાં માણસો દોડ્યાં આવ્યાં કે ‘ભાગો! પાણી આવ્યું!’ અમે સહુ
તો દોડીને કાંઠે ચડી ગયાં, પણ બાઈ તો આરસની કંડારેલ પૂતળી હોય એવી એમ ને
એમ રહી. અમે રીડ્યું દીધી કે ‘હાત્ય!’પણ એ તો જોગમાયા જેવી હસ્તી જ ઊભી
રહી.”

સાંભળીને સહુ શાસ લઈ ગયા. દરબાર પોરસા વાળાએ ઊંડો નિસાસો મેલીને
ચારણના ઉજજડ મો સામે મીટ માંડી, પણ નજર હેરવી ન શકાણી. ચારણનું મો તો જાણે
પલકવારમાં ધરતીકંપથી દરિયો શોષાઈ ગયો હોય એવું થઈ ગયું હતું.

“ગળી તિયું મારી ચારણને, પોરસા! તારં કામણગારં પાદર જ ગળી તિયું!” એવું
બોલીને ચારણે બુદ્ધિ બુગાયાનાં ચિદન બતાવ્યાં.

ચારણે ચિત્તભરમાં દુહા ઉપાડ્યા:

મેં આવી ઉતારો કર્યો, જગ્યાર વસીલો જોય,

(પણ) કામણગારં કોય, પાદર તારં પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, તારા સરખો મોટો આશ્રયદાતા જોઈને મેં ઉતારો કર્યો. પણ તારા
ગામનું પાદર તો કામણ કરીને મારી લીને સંતાડી બેંકું છે.]

હૂતું તે હરાવિયો, ખજુનો બેઠો જોય,

(એવું) કામણગારં કોય, પાદર તારં, પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, તારું પાદર તો કામળાગારું, એવું જાડુ કરનારું કે મુજ ગરીબની જે મૂડી હતી તે હું આંહી ગુમાવી બેઠો. મારા જીવનનો ખજાનો ચોરાઈ ગયો.]

હૂંતું કામળની કોર, છેડેથી છૂટી ગિયું,

રતન ગિયું રોળ, પાદર તારે, પોરહા!

[અરે પોરસા વાળા, મેં અભાગીએ મારા એકના એક રતનને કામળની કોરે ગાંઠ વાળીને બાંધયું હતું. પણ ઊનની કામળની ગાંઠ કાંઈ વળે? ને વળે તો કેટલી ટકે? છેડ વાળેલ ગાંઠ છૂટી પડી, ને રતન રોળાઈ ગયું. મેં રતન જેવી ચારણીને કાળજુ કરીને સાચવી નહિં. નદીના પટમાં ઊભી રાખી. મારી બેકાળજુથી હું એને આજ તારા પાદરમાં ગુમાવી બેઠો.]

સાથે લે સંગાથ, વાછિયાત આવ્યાં વરસતવા,

રાખ્યાં રણમાં રાત, પાદર તારે, પોરહા!

[અમે વિદેશી વટેમાર્ગું, જીવતરની સંગાથી સ્ત્રીને સાથે લઈ તારે આંગણે ગુજરો કરવા આવ્યાં, ત્યાં તો, ઓ પોરસા વાળા, તારા પાદરમાં જ અમને તો અંતરિયાળ રાત રાખી દીધાં.]

ઓચિંતાં આવે, મધરાતે વાદળ ગળ્યાં,

રતન ગયું રેલે, પાદર તારે, પોરહા!

[જીવતરની અધરાત થઈ ગઈ છે, તે ટાણે ઓચિંતા જાણે વાદળ વરસ્યાં, ને મારું રતન તણાઈ ગયું.]

કાયા કંકુની લોળ, સાચવતાં સોનાં જું,

પડ્યાં રાંકને રોળ, પાદર તારે, પોરહા!

[કંકુની પૂતળી સરખી એ પ્રિયતમાની કાયાને હું સોના સરખી મહામૂલી ગણીને જાળવતો હતો. ત્યાં તો હું ગરીબ આદમી તારા પાદરમાં લૂંટાઈ ગયો. મારું સાચવેલું ધન રોળાઈ ગયું.]

બેઠેલ બદ્ય કરે, સાંસલેલ સાંસા જું,

(ત્યાં તો) ફડકચું લે ફાળે, પાદર તારે, પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, શિકારીથી ત્રાસીને નાસેલ, શ્યાસભર્યું સસલું જેમ પોતાની નાની-શી બખોલ કરીને તેની અંદર શિકારીઓથી છાનું પડ્યું રહે, તેમ હું પણ મારી ચારણરૂપ ગરીબ બખોલમાં છાનોમાનો વિસામો લેતો હતો. એમાં કાળરૂપી શિકારીની

ફાળ પડી, મારું વિસામાનું ધામ છૂટી ગયું ને હું હવે એ કાળને મોખરે શિકારીની આગળ નિરાધાર સસલો દોડે તેમ દોડી રદ્યો છું.]

દલને ડામણ દે, ઊભાલ ઊંટ વારે,

ચિયું રાફયું દ્યે, પાદર તારે, પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, બીજુ તને ખબર છે? તેં ટોળામાંથી છૂટા પડી ગયેલા ઊંટડાને વિલાપ કરતું જોયું છે? બીજું કોઈ પશુ પોતાના સંગાથીઓથી વિખૂટું પડીને જે વેદના પામે તે તો વિખૂટા પડેલા ઊંટની વેદના આગળ કંઈ વિસાતમાં નથી. એનાં વલખાં ને એના વિલાપ તો દીઠાં ને સાંભળ્યાં ન જાય એવાં. એમાં પણ એને પગે ડામણ બાંધેલી હોય એટલે એ હાલીચાલી પણ ન શકે; ઊભું ઊભું અહોરાત ગાંગાર્યા જ કરે. એવી દશા અત્યારે મારા અંત: કરણની થઈ રહી છે.]

કૂવાને કાંઢે, દલ મારું ડોકાય,

(પણ) જોયે તરસ્યું ન જાય, પીધા વિણાની, પોરહા!

[તરસ્યો માનવી કૂવાને કાંઢે ઊભો રહીને પાણીમાં ડોકિયાં કરે, તેથી એની તરસ કદી છીપતી નથી. તેવી રીતે, હે પોરસા વાળા, મારું હૃદય તરસે વલવલતું, એ પિરયાના સ્મરણાર્થી કૂવામાં ડોકિયું કરે છે; પરંતુ એના રૂપગુણાં નીરને પીવાનો તો વખત તો હવે ચાલ્યો ગયો.]

બાવળ ને ઝાડ જ બિયાં, વાધે નીર વન્યા,

કેળયું કોળે ના, પાણી વણ્યાની, પોરહા!

[અરે હે પોરસ વાળા, બાવળ જેવાં બળવાન અને કઠોર ઝાડ તો પાણી વિના ઊઝરે. પણ કેળ જેવી કોમળ વનસ્પતિને તો અતિશય પાણીનું સિંચન જોઈએ. એવી રીતે અન્ય અનેક જોરાવર હૃદયનાં માનવી પ્રેમ સિવાય જીવી શકે, પણ હું કેળ જેવો કોમળ હૃદયનો જીવ મારી સ્ત્રી વગર શી રીતે જીવું? અથવા તો —]

વવારીઓ વાળા, તળિયે ટાઠક જોય,

(પણ) કેળયું કોળે ના, પાણી વણાની, પોરહા!

[હે વાળા દરબાર, તું કહે છે કે હું ફરી વાર પરણું. મારો સનેહસ્થપી ઝાડને તું કાંઈ ટાંકું પાણીવાળું તળ જોઈને એટલે કે કોઈ સનેહભર્યું પાત્ર જોઈને, રોપવા માગો છે. પણ હે બાપ, મારો સનેહ તો કેળના રોપા સરીખો કોમળ છે. એને ઉપરથી પાણીના સિંચન વિના કોળાવી નાહિ શકાય. એનો તો ભરનાર એ ચારણીનું જ પ્રેમજળ પીવા જોઈએ.]

સૂતલ સખ કરે, કણકણતું કુંજાં જી,

માર્યું મધરાતે, પાદર તારે, પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, કુંજ પક્ષીઓની રીત છે કે રાતે કચાંઈક આખું વૃંદ ઓથ ગોતી આરામ કરે અને ચાર કુંજડાં વારાફરતી ચોકી રાખે. સૂતાં સૂતાં કુંજડાં લહેરથી જીણું જીણું કણકચા કરે. આવી લહેરથી મારું હૃદય-પક્ષી પણ પોઢ્યું હતું. ત્યાં તો બરાબર મધરાતની ભરનિદ્રામાં શિકારીએ માર્યું.]

વાષરડું, વાળા, બાંભરતું ભળાય,

(પણ) થર આતમ નો થાય, પરસ્યા વણનો, પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, ગાય પોતાના વાષરડાને પોતાની સન્મુખ જ બાંધેલું જોતી હોય, છતાં પણ એને પોતાની જુભથી રૂપર્શ કર્યા વગર માતાનો જુવ ઠરતો નથી, તેમ મારા હૃદયને પણ મારી પ્રિયાના સ્મરણમાત્રથી જ શાંતિ નથી વળતી.]

ઉડી મન આંબર ચડે, ચકવાં જું સદાય,

કફરી રાત કળાય. પો' ન ફાટે, પોરહા!

[સંદ્યાકાળથી જ વિખૂટા પડીને નદીના સામસામા કિનારા પર બેઠેલા ચકરવાક પક્ષીનાં નર-માદા જેમ વારંવાર ઉડી ઉડીને ગાડ પર ચડીને જોયા કરે કે સૂરજ ઉગ્યો છે? પ્રો ફાટી છે? એ રીતે મારું હૃદય-ચકવું પણ વારે વારે નજર કરે છે કે આ વિયોગ-રાતરીનો અંત છે ખરો? પણ મારે તો મિલનનું પ્રભાત પડતું જ નથી.]

અમારા ઊડે ગિયા, અધ્યર ઉચાળા,

(હવે) વીસમશું વાળા, પેલા ભવમાં, પોરહા!

તરસ્યાં જાય તળાવ, (ત્યાં તો) સરોવર સૂકે ગિયાં,

અગનિ કી ઓલાય, પીધા વિણાની, પોરહા!

[હે પોરસા વાળા, તરસ્યાં થઈને અમે તો સરોવર-તીરે આવ્યાં ત્યાં તો છલોછલ ભરેલું સરોવર અમારી આંખો સામે પલકવારમાં સુકાઈ ગયું. હવે પાણી પીધા વગર મારા અંતરની પ્રયાસની જવાળ શી રીતે ઓલવાય?]

દેચ્યું દિયાડે, સાંચવતાં સોનાં જું,

ચોળાણી રાખોડે, પાદર તારે, પોરહા!

[દિવસોદિવસ અમે જે પ્રિય દેહને સોનાની માફક સાચવતાં હતાં, તે આજ તારે પાદર રાખમાં ચોળાઈ ગઈ. ઓ પોરસા વાળા!]

સુઘડ હેતાળી સુંદરી, સુખની છાકમળોળ,

(હવે) ધોખા ને ધમરોળ, પાદર તારે, પોરહા!

[એવી ચતુર અને સનેહાળ સુંદરીના સાથમાં મારે સુખની છોળો છલકતી. પણ હવે એવી મરતાં તો, હે પોરસા વાળા, તારા પાદરમાં મારે જીવતરભરના કલેશ અને કષ્ટના ધમપણાડા જ રદ્દ્યા.]

તરિયા ગઈ, તૃષ્ણા રહી, હેયું હાલકલોલ,

રતન તિયું રોળ, પાદર તારે, પોરહા!

[હવે તો હે પોરસા વાળા, જીવતરમાંથી જન્મસંગાથી એવી ચાલી ગઈ. મનમાં સંસારસુખની વાંછના હતી તે આણપૂર્વી રહી ગઈ. અંત:કરણ આ ભવસાગરમાં તૂટેલ નૌકા સરીખું ડામાડોળ સ્થિતિમાં પડી ગયું, કેમ કે તારા પાદરમાં મારાં અમુલખ રતન રોળાઈ ગયું. હવે બાકી શું રદ્દ્યું?]

બધીએ શૂધબૂધ ગુમાવીને ચારણ આવા દુહાઓ લવવા લાગ્યો. તે દિવસથી પોરસા વાળાની ડેલીએથી ગાન, તાન અને ગુલતાન અટકી પડ્યાં છે. જટાધારી ચારણ ડેલીએ પડ્યો પડ્યો અને નદીના વેકરામાં ચારણીનાં પગલાં પડેલાં તે શોધતો શોધતો રોજ આવા છાતીફાટ દુહાઓ નવા નવા રરયે જાય છે, અને ચોધાર આંસુડે રોતો રોતો દુહા ગાયા કરે છે. દુહા સાંભળી સાંભળીને આખો દાયરો શોકમાં ઢૂબી જાય છે, પણ ચારણના ચિત્તભરમ ઉપર કોઈ દવા કામ કરતી નથી.

દરબાર પોરસા વાળાને અચાનક એક દિવસ વિચાર આવ્યો. એણે દાયરામાં પૂછપરદ કરી કે “બા, આમાં કોઈ આ ગઠવાનાં સગાંવહાલાંનો જાણકાર છે?”

“હા બાપુ, અમે સહુ ઓળખીએ છીએ.”

“બાઈનાં માવતર કિયે ગામ?”

“આ પડખેના નેસમાં.”

“એને બીજુ એકેચ દીકરી છે?”

“હા બાપુ, જુવાન દીકરી છે. સારાં ઠેકાણું ગોતાય છે.”

“ત્યારે બોલાવો એ બાઈના બાપને.”

ચારણનો સસરો હાજર થયો. દરબારે વાત કાઢી કે “જો ભાઈ, ભાણેજનું ચિત્ત ખસી ગયું તેનું કારણ તારી દીકરી ઉપરની એની પરીતિ છે. ગાંડપણ વિજોગનું છે. હવે જો એ વિજોગમાંથી ફરી વાર સંજોગ બને તો એના અંતરમાં પડી ગયેલી ગાંઢ કદાચ છૂટી પડે. મને એક જુકિત સૂઝે છે.”

“બોલો, બાપુ! કહો એમ કરવા તૈયાર છું.”

“તો હવે બરોબર આખાઈ મહિને તારી નાનેરી દીકરીને અંહી લઈને આવજે.”

“બહુ સાં.”

એમ આસો મહિનો ગયો. કારતક માગશરની ટાંકો ગઈ, ઉનાળો પણ ઊતર્યો, અને જે ઘડીએ ઓતરાદી દિશામાં મેધરાજાની શેડ્યો ફૂટવા લાગી ને ઉપરવાસ વરસાદ મુશળધારે ત્રાટકવા લાગ્યો, તે ઘડીએ ચારણ પોતાની દીકરીને તેડીને હાજર થયો.

દરબાર બોલ્યા કે “ઓલી મરનાર બોનનાં જેવાં જ લૂગડાં આને પહેરાવો.” વણો પહેરાવ્યાં.

“હવે ઓલી તણાઈ ગઈ એવી જ ભેંસ ને હેઠ એક પાડી આપણા ખાડુંમાંથી દોરી લાવો. એને માથે ચારણની ભેંસ પર હતી તેવી ઘરવખરી લાદો. એ સહુને નદીના વેકરામાં ઊભા રાખો: જે જગ્યાએ પોર ઓલી ચારણી ઊભી’તી તે જગ્યાએ. અને હવે બાઈને કહી રાખો કે ચારણ દોડ્યો આવીને પૂછે ત્યારે પોતે જ એની પહેલી વારની પરણેતર છે એવા જ રંગઢંગ બતાવે.”

દરબારે કદયા મુજબની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ. બરાબર એક વરસ પહેલાંનો દિવસ આવ્યો અને બપોરનું એ જ ટાણું થયું તે વખતે દરબારે યુક્તિ ગોઠવ્યા પ્રમાણે પાદરથી રીડિયા પડ્યા કે “દોડજો! ભાગજો! પાણી આવે છે!”

રીડિયા સાંભળતાંની વાર જ ચારણના કાન ચમકયા. ‘મારી ચારણય! મારી ચારણય!’ બોલતો નદીકાંઠે દોટ કાટીને પહોરયો. જઈને જુએ તો કાંઠે નીકળીને લાલ ચૂંડીવાળી ચારણી ઊભેલી દીઠી: એ જ ભેંસ: હેઠ એ જ પાડી: ને એ જ અણસારની નમણા મૌવાળી ચારણય: ચૂંડીના છેડા ફરકી રદયા છે: છટાથી ઘૂમટો ખેંચ્યો છે: લટો ઊડઊડ થાય છે: અને ભીનલાવરણું મો મરક મરક હસે છે.

દોટ મેલીને ચારણીનું કાંડું પકડ્યું. અને એના મો સામે નીરખી ગટવો પૂછવા લાગ્યો: “ચારણય! અંસો જ ઊભી છો ને?”

“ઊભી જ હોઉં ને, ચારણ! તું ગળાના સમ દઈને ગયો’તો ને!”

“ત્યારની ઊભી જ છો?”

“ત્યારની એટલે કયારની? હજુ તો હમણે જ તું ગામમાં ગયો’તો!”

ચારણની ઘેલણા ઊડવા લાગી. પોતે જાણે કસુંબાના કેફમાં કાંઈક ગોકે આવી ગયો હોય, એવું હૈયે બેસવા લાગ્યું: મો મલકાવીને ચારણીએ પૂછ્યું: “કેમ, ચારણ! કાંઈ નીદર કરીને ઊદ્યા છો?”

“હા મારું! અંખ મળી ગઈ હતી ને મને કાંઈક સોણું આવી ગયું લાગે છે.”

“શેનું સોણું?”

“અરે ભયંકર સોણું! જાણો તું તણાઈ ગઈ, ને હું વરસ-દીથી રોયા કરં છું!”

“કસુંબો કાંઈક વધુ લેવાઈ ગયો હશે!”

આંખો ચોળીને ચારણે દુનિયા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી. ઉચાળા લઈને ચુગાલ ગામમાં ગયું. ગઠવીને દરબારે સારો જોઈને ઉતારો કાઢી દીધો.

પછીયે કોઈ કોઈ વાર ચારણ રાન્ટિના ચાંદરડાંને અજવાળે ચારણીના મો ઉપર મીઠ માંડીને પૂછ્યા કરતો: “હેં ચારણય! સાચેસાચ તું ત્યાં જ ઊભી’તી?”
